

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА
АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Маматқул ЖЎРАЕВ
Манзура НАРЗИҚУЛОВА

МИФ, ФОЛЬКЛОР ВА АДАБИЁТ

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2006 йил

Инсоният маънавий тараққиётининг илк босқичи сифатида муҳим аҳамият касб этган мифология ибтидоий маданиятнинг негизи, оламни идрок этишнинг асосий воситаси, бадиий тафаккурнинг ибтидоси ҳисобланган. Мифологиянинг асосини қадимги одамнинг коинот, табиат, инсон, само жисмлари, нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги асо-тирлар ташкил этади. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётидаги кўплаб эпик сюжет ва анъанавий мотивларнинг генетик илдиэлари бевосита мифик тасавурлар қатламига бориб тақалади.

Ушбу китобга жамланган мақолаларда мифологиянинг бадиий тафаккур ривожига ўрни, фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро муносабатлари, мифологик образларнинг халқ оғзаки бадиий ижодиёти ва ёзма адабиётдаги талқини хусусида сўз юритилади.

Китобнинг «Авесто» ва ўзбек фольклори», «Миф ва ёзма адабиёт» фасллари ҳамда «Хотима» қисми филология фанлари доктори, профессор Маматқул Жўраев қаламига мансуб бўлса, «Кириш» ҳамда «Фольклор ва адабиёт» фасли филология фанлари номзоди Манзура Нарзиқулова томонидан ёзилган.

Масъул муҳаррир: Асқар МУСАҚУЛОВ, филология фанлари доктори

Тақризчилар: Шомирза Турдимов, филология фанлари номзоди,
Олимжон Қаюмов, филология фанлари номзоди

М.ЖЎРАЕВ, М.НАРЗИҚУЛОВА

МИФ, ФОЛЬКЛОР ВА АДАБИЁТ

Илмий-оммабон нашр

Жўраев, Маматқул.

Ж 96 Миф, Фольклор ва адабиёт/ Маматқул Жўраев, Манзура Нарзиқулова. — Т. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. — 184 б.

ББК 83.3(5У)

ISBN 978-9943-06-008-1

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006 йил.

АДАБИЁТ – ЭЗГУЛИК ТАНТАНАСИГА ИШОНЧ

Инсоният тафаккурининг илк меваси бўлган мифлар ва улар мажмуаси мифологиянинг аҳамияти асрлар давомида жуда беқиёс бўлиб келди. Қизиғи шундаки, фан ва техника беқиёс ривожланган, ривожланаётган XX – XXI асрларда ибтидоий одамларнинг ҳиссиётлари, содда тасаввурлари меваси бўлган мифларга қизиқиш сўниш ўрнига, аксинча, жуда кучайди. Жаҳон адабиёти ва саънатининг йирик вакиллари замон муаммолари, зиддиятлари, инсоннинг мураккаб дунёқараши, характери, руҳиятини ифодалаш учун қадимий мифларда баён этилган воқеа ва ҳодислар, мифологик образларга қайта – қайта мурожаат қилмоқдаларки, бу умумжаҳон адабиётининг таркибий қисми бўлган ўзбек адабиёти мисолида ҳам тобора кучайиб бормоқда.

“Мифологик тафаккур тасаввур ҳукмронлигида пайдо бўлган тафаккурдир. Тасаввур ибтидоий фаолият натижасигина эмас, тафаккурнинг олий шакли, бир пайтнинг ўзида ҳам ижод, ҳам билиш хусусиятига эга бўлган кўринишидир”.¹ Шу боис ўзбек адабиётшунослигида миф ва фольклор, миф ва ёзма адабиётнинг ўзаро таъсири, мифологиянинг адабиётимиз тарихидаги кўринишларини тадқиқ этиш гоят муҳим аҳамият касб этади.

М.Жўраев ва М.Нарзиқуловларнинг “Миф, фольклор ва адабиёт” номли китоби ўзбек фольклори ҳамда ҳазрат Навоий ижодига мифларнинг таъсири, мифологик образларнинг қайта поэтик мушоҳада қилиниши натижасида бадиий образларга ўсиб ўтишидаги тарихий – фольклорий, тарихий – адабий жараёнлар тадқиқига бағишлангани билан ўқувчи диққати ва қизиқишини ўзига тортади ҳамда янги-янги илмий изланишларга ундайди.

Китоб “Авесто” ва ўзбек фольклори”, “Миф ва ёзма адабиёт”, “Фольклор ва адабиёт” номли бир-бирини мантиқан тўлдирувчи уч қисмдан иборат. Фаслларга бўлинган бу қисмларда энг қадимий динлардан бўлган зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”даги кўпгина мифологик образларнинг тадрижий ривожи, ўзбек фольклоридаги бизгача етиб келинган кўринишлари, халқ маиший турмуши, инонч ва маросимларидаги аҳамияти ҳақида бой илмий манбаларга асосланган ҳолда фикр юритилади. Буюк Алишер Навоий ижодига қадимий мифологик образлар, аynи пайтда Навоий ижодидаги мифологик образларнинг халқ ижодига таъсири масалалари тадқиқ этилади. Бу қисмлар турли мақолалардан ташкил топиб, икки муаллиф томонидан ёзилган бўлса-да, мавзу ва муаллифларнинг мақсади бирлиги туфайли маъно жиҳатидан яхлит бир композицияни ташкил этади.

Мақолаларда асосан, “Авесто”даги мифологик образларнинг халқ маиший турмуши, ўзбек фольклори ва Навоий ижодидаги кўринишлари, тарихи тадқиқ этилган ва уларнинг янгилиги даражаси ҳам турлича. Масалан, Гавомард образи ҳақидаги мақолада муаллифнинг аввал

¹ Голосовкер Я. Э. Логика мифа. – М.: Наука, 1987. – С.12.

мавжуд илмий қарашларни ривожлантириб, бу образ номининг талаффузда Жўмардга айланиб кетганини кўрсатгани янгилик бўлса, аранглар ҳақидаги фикрлари бутунлай оригиналдир.

Тарихий тараққиёт натижасида миф ва маросимлар трансформацияси, қайта-қайта поэтик мушоҳада қилиниши туфайли мифлар оғзаки адабиётга, оғзаки адабиёт ўз навбатида ёзма адабиётга мустақкам ва серунон замин бўлди. Адабиётшуносликда фольклорнинг ёзма адабиётга, ёзма адабиётнинг фольклорга таъсири, бир-бирини бойитиши тадқиқотларнинг муҳим бир йўналишига айланди.

Китобнинг “Фольклор ва адабиёт” қисми бошқа муаллиф қаламига мансуб бўлса-да, унда дастлабки боблардаги қарашлар Алишер Навоий ижодига мифларнинг таъсири ва бу ижоднинг оғзаки ижодни бойитишдаги аҳамиятига бағишлангани учун китоб мазмунан яхлитдир. Бу фаслда улуг шоирнинг “Сабаъи сайёр” достонидаги самовий мифлар, мифологик образлар илдилари, асарнинг Фозил Йўлдош ўғли репертуаридаги “Баҳром ва Гуландом” достони яратилишига сабабий боғлаНИШЛАРИ ТАДҚИҚ ЭТИЛГАНИ БИЛАН ЯНГИЛИК КАСБ ЭТАДИ.

Чуқурроқ ўйлаб қаралса, ҳозирги замон кишиларининг онгида энг қадимги тасаввурлар рудиментларидан тортиб, энг замонавий дунёқараш тушунчаларигача у ёки бу даражада мавжуд дейиш мумкин. Улар ҳар биримизнинг идрокимизга яраша ўзаро уйғунлашиб, замонавий тафаккур меваларини бермоқда.

Кўпгина кишилар бир неча асрлардан буён мифлар инсоннинг табиат қаршисидаги ожизлиги туфайли яратилган, деган ҳукмга мойил бўлиб келмоқдалар. Бизнингча, мифлар ва уларнинг таъсири шунинг учун ҳам яшаб келмоқдаки, улар инсоннинг ожизлиги эмас, балки тафаккури, ўз фаолияти қудратига, пировардида эзгуликнинг ёвузлик устидан галаба қозонишига ишончининг ифодасидир. Мифларда энгилмас бир қудрат бор. Бу руҳнинг мангулигига шубҳа қилмасликдир. Шу боис одамлар мифологик тушунча ва уларга ишончининг ўзига хос ифодаси бўлган маросимлар, урфлар воситасида табиат офатлари, ёвуз руҳлардан руҳан голиб чиқишига ишонганлар. Эзгуликнинг галабасига ишонч эса ҳаёт ва адабиёт мангулигини таъминлайди.

Адабиётшунос И.К.Горской академик А.Н.Веселовскийнинг буюк хизматлари ҳақида сўзлаб, машҳур, “Тарихий поэтика” асарига ёзган сўзбошисида олимнинг ишларида ноэстетик ҳодисаларнинг эстетик ҳодисаларга ўтиши масаласи ечилмай қолганлигини эътироф этади.¹

Ушбу китоб мана шу муҳим масаланинг маълум бир жиҳатлардан ечимини топганлиги билан жиддий илмий-назарий, маърифий аҳамиятга эга. Асар билан танишиб чиққан китобхон бизнинг ушбу хулосамизга қўшилади, деб ўйлаймиз.

Асқар МУСАҚУЛОВ,

филология фанлари доктори.

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. - М.: Высшая школа, 1989. - С.18.

КИРИШ

Мамлакатимиз ҳудудларида яратилган қадимий маънавий маданият асрлар давомида халқимиз дилига эзгулик бахш этиб келган улугвор миллий қадриятлар силсиласи ҳисобланади. Шарқ халқлари маданияти ривожига катта таъсир кўрсатган бу муҳташам маданий мероснинг юзага келиши ҳамда ривожланишида беназир бадиий иқтидор соҳиби бўлган боболаримиз яратган оғзаки ва ёзма бадиий адабиёт, анъана ва маросимлар, халқимизнинг ўзига хос миллий руҳияти ва менталитетини намоиш этувчи маънавий қадриятлар муҳим роль ўйнаган. Айниқса, энг юксак ғояларни ўзида мужассамлаштирган халқ оғзаки ижодиёти анъаналари ҳаётий воқеликни бадиий акс эттириш тарзи, поэтик тизими ва мазмунан кенг қўламлилиги билан эътиборга моликдир. Халқимизнинг энг қадимги тасаввурларидан тортиб, унинг бугунги кундаги бадиий тафаккур чашмаларигача барини ўзида мужассамлаштирган фольклор анъаналарининг умрбоқийлигини таъминлаган нарса шундан иборатки, халқ ижодиётида эзгуликнинг муқаррар тантанасига умид боғлаб яшаган боболаримизнинг эл-юрт озодлиги, миллий-руҳий эркинлик, қут-барака ва фаровонлик, бунёдкорлик ва яратувчилик ғоялари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шунинг учун ҳам халқимизнинг фольклор анъаналари асрлар давомида битмас-туганмас бадиий-эстетик қувват манбаи бўлибгина қолмасдан, ёзма адабиётнинг шаклланиши ҳамда тараққий этишида ҳам муҳим роль ўйнаб келган. Фольклор ва ёзма адабиёт эса халқнинг қадим тарихи, бадиий тафаккури теран илдизларга эғалигини англаувчи муҳим манбадир. Зеро, «биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг таг-томирларигача назар ташлаймиз»¹.

Сўз санъатининг ҳар бир кўринишида ҳаётий воқелик ўзига хос тарзда талқин қилинган бўлиб, аждодларимиз бадиий тафаккурининг энг мукамал ифодаси халқ оғзаки поэтик ижодиётида ўз аксини топган. Инсоният бадиий сўз сеҳрини ҳис қилган дастлабки кундан бошлабоқ воқеликни бадиий ифода этиш анъанаси маънави-

¹ Каримов И. Адолатли жамият сари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 49-бет.

ят тараққийтининг бош омилига айланди. Энг қадимги мифлар, афсоналар, ривоятлар бадиий тафаккурнинг ибтидосига дахлдор фольклор жанрлари ҳисобланади. Асрлар давомида фольклор анъаналари ҳам изчил ривожланиб, хилма-хил жанрлардан иборат халқ оғзаки бадиий мероси юзага келган.

Ёзув маданияти ва ёзма адабиёт пайдо бўлганидан кейин эса поэтик тафаккур бевосита оғзаки бадиий ижод анъаналарининг таъсирида ривожлана бошлаган. Зеро, ёзма адабиёт билан фольклор ўртасидаги ижодий алоқалар ўзига хос бадиий анъана бўлиб, муайян эстетик қонуниятлар доирасида кечадиган жараёндир. Бу ижодий алоқалар натижасида халқ оғзаки бадиий ижодиётида юзага келган кўплаб сюжет, мотив ва образлар, мавзу ва бадиий деталлар ёзма адабиётга кўчиб, ижодкор бадиий нияти ва поэтик иқтидорига боғлиқ ҳолда ўзига хос тарзда талқин қилина бошлайди. Бинобарин, фольклорнинг ёзма адабиётга кўрсатган ижодий таъсири ҳамда адибларнинг халқ оғзаки ижодидан фойдаланишдаги бадиий маҳоратининг ўзига хос қирраларини ёритиб бериш адабиётимиз тараққийи билан боғлиқ ижодий жараёнларга дахлдор гоят муҳим назарий масалаларни кенг кўламда таҳлил қилишга асос бўлади.

Ёзма адабиётнинг юзага келишига асос бўлган манбалардан бири ҳисобланган фольклор аждоқларимиз руҳияти, маънавияти ва оламини бадиий идрок этиш иқтидорининг поэтик кўзгусидир. Халқ оғзаки ижоди аждоқларимизга маънавий-эстетик озиқ бериш билан биргалликда, унинг руҳий оламини янада теранлаштирадиган, ҳар бир киши қалбида ватанга муҳаббат, хурлик ва ижодий эркинлик ҳиссини тарбиялайдиган, воқеликка бўлган эстетик муносабатни ифодалашнинг чексиз имкониятларини очиб берадиган қадриятлар тизими саналади. Шунинг учун ҳам ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққий этишида фольклор анъаналари муҳим ўрин тутаети. Чунки фольклор ёзма адабиётнинг юзага келиши учун замин бўлибгина қолмасдан, унинг бадиий жиҳатдан камолга етишишида ҳам катта аҳамият касб этган. Ҳар бир давр адабиётининг фольклордан ижодий озиқланиш мезонлари, ижодкорнинг фольклор сюжетлари ва мавзуларини бадиий қайта ишлашдаги ўзига хос маҳорати, фольклорнинг ёзма адабиёт тараққийида тутган ўрни ҳамда фольклоризмларнинг бадиий матн қурилишидаги поэтик вазифалари каби масалаларни ўрганиш адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари сирасига кираети.

Фольклор ва ёзма адабиётнинг ўзаро муносабати сўз санъатининг асрий тараққийи давомида муттасил ривожланиб келган ижодий жараёндир. Шоир ва адиблар ўз ижодий нияти, бадиий иқтидори ва

маҳоратидан келиб чиқиб, халқ оғзаки ижодиётига ўзига хос тарзда ёндашадилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир давр адабий муҳитининг фольклор анъаналарига муносабатини ўрганиш қизиқарли илмий хулосалар бериши мумкин. Қўлингиздаги китобга киритилган илмий мақолалар ҳам халқ оғзаки бадиий ижодиёти ва ёзма адабиёт ўртасидаги ўзаро ижодий алоқаларни тадқиқ этишга бағишланган.

«АВЕСТО» ВА ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

«АВЕСТО» МИФОЛОГИЯСИ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ИЖОДИ*

«Авесто» жаҳондаги энг қадимги суғорма деҳқончилик ҳамда хо-наки чорвачилик хўжалиги анъаналари ва илк шаҳар маданияти ке-либ чиққан мамлакатимизда милоддан бурунги VII-VI асрларда яра-тилган муҳташам маънавий қадриятимиздир. Бу китоб эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амал гоёсига асосланган қадимий эътиқодий инончлар мажмуи-зардўштийликнинг мўътабар ақидаларини ўзида мужассам-лаштирган муқаддас битиклар мажмуаси ҳисобланади.

Маълумки, бунёдкорлик ва яратувчилик гоёси қон-қонига сингиб кетган боболаримиз тупроқни эъозлаб, борлиқ табиатга жон ато этувчи сувни мўътабар деб билганлар. Улар учун ҳавонинг мусаффолигини сақлаш, ризқ-рўзимиз манбаи ҳисобланган она-заминга меҳр кўрса-тиб, ҳалол меҳнат қилиш ва оловнинг ҳаётбахш ёғдусидан баҳраманд бўлишдан-да улугворроқ бахт бўлмаган. Аждодларимиз мифологик та-саввурларининг изчил ривожини натижасида тупроқ, сув ва оловни мўъта-барлаштириш ҳамда ҳосилдорлик, қут-барака тилаш гоёларига асос-ланган тасаввурлар зардўштийликнинг фалсафий асосини ташкил эт-ган. Боболаримизнинг ўзликни англаш ва ҳаётнинг моҳиятини тушу-нишга қаратилган илк интилишлари тарихида муҳим босқич бўлиб хизмат қилган бу дин одамларни эзгуликнинг буюк қудратига имон келтиришга, ҳалол-покиза ва меҳр-мурувватли бўлишга, меҳнатни қадрлашга, табиатнинг бокира гўзаллигини кўз қорачигидай асраш-га, яратувчилик ва бунёдкорликни улуглашга ундаган.

Узоқ ўтмишда яшаган аждодларимизнинг бениҳоя улкан ақлий салоҳияти ва ижодий иқтидори маҳсули ўлароқ юзага келган «Авес-то»нинг таркибий қисмларини ташкил этувчи алқов ва ривоятлар дастлаб оғзаки тарзда яратилиб, зардўштийлик динининг маросим ва ритуалларида махсус тайёргарликка эга бўлган қоҳинлар томонидан ижро этилган. Шунинг учун ҳам бу улугвор маънавий қадриятнинг яратилиши ва оммалашishi билан боғлиқ анъаналар эпос ижрочили-гининг шаклланиши, такомиллашиши ҳамда Ўрта Осиё халқлари ора-сида қадимдан тараққий этиб келишида ҳам муҳим ўрин тутган.

* Мақола профессор Т. Мирзаев билан ҳамкорликда ёзилган.

Юртимизнинг қадимий тарихи, жўғрофий тузилиши, маданий анъаналаримизнинг шаклланиши ва ривожланиш жараёни, аждодларимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, фалсафий-эстетик, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари хусусида бой маълумотларни ўзида мужассам этган бу нодир маънавий обида Шарқ халқлари бадиий тафаккурининг тараққиётида алоҳида босқич бўлган. Хусусан, ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди эпик анъаналарининг ривожига «Авесто» сюжетлари, унинг мотив ва образлар тизими салмоқли таъсир кўрсатган. Бу буюк маънавий қадриятимизнинг муайян излари ўзбек фольклорида бугунги кунга қадар сақланиб келаётганлиги ҳам «Авесто»нинг асосини ташкил этувчи мифологик қатлам бевосита бизнинг ўлкамизда шаклланган қадимий инончлар тизимидан иборат бўлганлигидан далолат беради. Ўзбек фольклорининг анъанавий мифологик персонажлари силсиласидаги дев, пари, аждар, Семурғ, аранглар, эранлар, Ашшадарози, Қорасоч она, Ҳайдар, Ахриман, Сиёвуш, Ҳубби, Жўмард, Аҳман-Даҳман, Аямажуз, Хезим-хирмон, Гавомард, Жамшид, Баворис бобо, Фаридун, Гулли биби, Қари олов хўжа, Ўтар, Хорут билан Морут, Хурмуз, Заҳҳок, Сушт хотин каби образларнинг қадимий асослари бевосита «Авесто»га бориб тақалади.

Зардўштийлик даврида яратилган мифологик тасаввурларнинг аксарияти аждодларимиз бадиий тафаккурининг кўп асрлик тарихий тараққиёти давомида эпик жанрларнинг сюжет тизимига сингиб кетганлиги боис «Авесто» мифологиясининг айрим образ ва мотивлари асосида юзага келган афсоналар ҳозирги кунда ҳам халқимиз орасида сақланиб қолган. Худди шундай афсоналардан бирини биз 1988 йилда Бухоро вилоятида фольклор экспедициясида бўлганимизда қорақўллик 58 яшар Шарофат момо Мурод Олим қизидан ёзиб олган эдик.

Афсонада айтилишича, ҳар йили баҳорда Амударёда сув кўпайиб, дарё тошиб кетар ва қирғоқдаги ҳосилдор ерларнинг кўпгина қисми сув остида қолиб кетаркан. Ёз ойларининг бошларида сув қайтиб, дарё яна ўз ўрнида оқа бошларкан. Дарё тошган пайтда сув босган жойлар эса қип-қизил унумдор ерларга айланаркан. Одамлар ана шундай дарё ташлаб кетган жойларни ҳайдаб, ер қилиб, қовунтарвуз, кунжут, тариқ экишар экан. Бир бобо ҳам қовун экибди-да, полизининг ёнидаги кичкинагина тепалик устига чотма (чайла) қуриб, шунинг соясида қовунини шўх болалардан кўримоқчи бўлибди. Чотмани қуриб битказгунча қуёш тиккага келиб, тушлик пайти ҳам бўлиб қолган экан. Бобо уёқ-буёқдан ўтин териб келиб, тепалик устида кичкина гўлхан ёқибди-да, қумғонни оловга қўйиб чой қай-

ната бошлабди. Бир маҳал ер қимирлагандай бўлиб, ҳалиги тепалик бир ағдарилибди-ю, чанг-тўзон кўтарилиб бобо ҳам, унинг чотмаси ҳам кўздан ғойиб бўлиб қолибди. Бу тепалик аслида Амударё суви тошган пайтда дарёдан сузиб чиққан катта лаққа балиқ бўлиб, сув пасайганда бу ерлар саёзлик қилиб ўзини дарёга ололмай қолиб кетган экан. Бобо чой қўяман деб олов ёққан пайтда унинг танига иссиқ ўтиб, бир қўзғалган экан, шунда бобо бечора балиқнинг тагига юмалаб тушиб ғойиб бўлган эмиш.

Бу афсона сюжетининг қадимий асослари «Авесто»нинг «Замйад яшт» номли алқовига бориб тақалади. Бу яштнинг 40-бандида баҳодир Кэришаспнинг аждаҳони ўлдириши воқеалари шундай тасвирланган:

Шохдор илон Сэрэварни -
Отлару одамларни
Ютгувчи аждаҳони
Кэришасп ўлдирганда,
Тани тўла сап-сарик
Заҳрини сочиб баланд,
Огусин найза бўйи
Сачратган ул илонни,
Кэришасп ўлдирганда,
Бундай иш бўлган эди):
Кун тиккага келганди,
Кэришасп ўзига
Бир дўнгликнинг устида
Солди бир қозон таом.
Бу дўнглик эмас экан -
Экан Сэрэвар илон...
Иссиқ ўтиб танига,
Билинибди жонига,
Терлаб, у тўлғонибди,
Ағдарилибди қозон
Қайнаб турган сув билан.
Ўзин четга олибди
Кэришасп қайтмас полвон.¹

Кўринадики, Кэришаспнинг Сэрэвар номли шохдор илонни ўлдириши ҳақидаги қадимий мифда бу хаёлий жонзотнинг дўнгликка ўхшаб кўриниши ва қаҳрамон унинг устига чиқиб, таом пишириш

¹ Авесто. Замйад яшт (Хварно алқови) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000,4-сон, 56-бет (М.Исҳоқов таржимаси).

мақсадида ўт ёққанида, танасига иссиқ теккан илон жон ҳолатда тўлғо-ниши тасвирланган. Бу миф сюжетининг архаик шаклига хос мотив-лар ва персонажлар тизими ўзбек халқ афсонасида ҳам сақланиб қол-ганлиги бежиз эмас. Чунки «Авесто» мифологиясининг эпик диффу-зияси натижасида дўнгликка ўхшаб кўринган аждар ёки илоннинг устига чиқиб ўт ёққан қаҳрамоннинг саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилувчи турли хил афсоналар келиб чиққан. Афсонанинг Кэришасп образи билан боғлиқ вариантлари, айниқса, халқ орасида кенг омма-лашиб кетганлиги туфайли «Гершаспнома» типига асарлар ҳам юза-га келган. Гершасп аждарни енгиши тўғрисидаги афсонанинг бир ва-риант адабиётшунос Н.Маллаев томонидан ҳам оммалаштирилган:

«Бир аждар кишиларга кўп бахтсизликлар келтиради, қабиланинг ҳаёти хавф остида қолади. Қаҳрамон Гершасп аждарга қарши жангга отланади, аждарнинг масканига қараб йўл олади. Гершасп туш чоғига қадар аждарни қидиради, бироқ уни тополмайди. У ўт қалаб овқат пиширмоқчи бўлади. Аждар шунчалик катта эканки, Гершасп анча вақт ухлаб ётган аждарнинг устида айланиб юрса ҳам, уни пайқама-ган экан ва ўз ўчоғини унинг устига қурган экан. Ўт аждарнинг бада-нини қизитибди, аждар вазмин қимирлай бошлабди. Шундан кейин-гина Гершасп аждар устида кезиб юрганини пайқаб қолибди. Лекин Гершасп ваҳимага ва саросималикка тушмабди. У бу улкан ва даҳшат-ли махлуққа қарши жанг бошлабди, қуролларини моҳирлик билан ишлатибди, аждарни енгиб, кишиларни ҳалокатдан қутқарибди».¹

Афсона сюжетининг барча эпик талқинларига хос муштарак жи-ҳатларидан бири қаҳрамоннинг улкан аждар (ёки унинг илон, балиқ сингари рамзий-мифологик тимсоллари) ни дўнглик деб ўйлаб, бил-масдан унинг устига чиқиб ўт ёқиши мотивидир. Маълумки, қадим-ги мифологияда илон билан балиқ ҳосилдорлик ва сув культининг зооморф тимсоллари ўлароқ тасаввур қилинган. Шунга кўра юқори-даги ўзбек халқ афсонасида дарё тошувидан бўшаган ерга қовун экилишининг тасвирланганлиги ҳам мазкур сюжетнинг генезиси ўлкамизда дарёлар сатҳининг табиий кўтарилиши билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан илк суғорма деҳқончилик маданияти анъаналарининг шаклланиши давридаги аграр культлар билан алоқадор мифологик инончларга бориб тақалишини кўрсатади.

Аждар ёки балиқнинг дўнгликдай бўлиб кўриниши мотивининг тарихий асослари эса оламнинг яратилиши ҳақидаги самовий миф-лар билан алоқадордир. Дунё халқларининг энг қадимий мифлари

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. - Тошкент, Ўқитувчи, 1976, 46-бет.

талқинига кўра, илон заминни кўтариб турувчи самовий жонзот ҳисобланади.¹

Сув устида яратилган бирламчи заминни илон кўтариб туриши ҳақидаги мифологик қарашларнинг тадрижий ривожини натижасида бу жонивор ернинг самовий таянчи сифатида тасаввур қилина бошланган. «Авесто»га сингдириб юборилган қадимий афсонада Кэришаспнинг аждарни дўнглик деб ўйлаши ҳам ана шу қадимий мифологик инончларга алоқадор мотив бўлиб, илон-аждарнинг дўнглик шаклидаги кўриниши илк замин ҳақидаги қарашларнинг самовий мифологиядаги эпик талқинидир.

«Авесто»да келтирилган бу мифологик афсона сюжетининг ўзбек фольклорида қайд қилинган вариантида илон деталлари ўрнида лаққа балиқ тимсолининг қўлланилганлиги ҳам бу мотив заминнинг ибтидоси тўғрисидаги қадимий инончларга алоқадорлигини инкор этмайди. Чунки самовий мифологияда балиқ ҳам илон сингари заминнинг таянчи вазифасини бажарувчи зооморф тимсоллар сирасига киради. Евроосиё халқлари мифологиясида балиқ заминнинг яратилишига сабаб бўлувчи (яъни балиқ томонидан уммон тубидан олиб чиқилган лойдан илк замин бино этилган дейилади) ёки уни кўтариб турувчи жонивор сифатида тасаввур қилинган. Хусусан, бурят асотирларида айтилишича, самовий уммонда сузиб юрган бу балиқ қалтисроқ ҳаракат қилса, ер қимирлар эмиш.²

Балиқ култи ва у билан боғлиқ мифологик қарашларнинг келиб чиқишига асос бўлган бундай тасаввурлар туркий халқларнинг қадим аجدодларига ҳам маълум бўлган. Хусусан, Тоғли Олтойда яшовчи туркий элатлар афсоналарида айтилишича, заминнинг яратилишига асос бўлган бирламчи манба - сувдир. Уммонда сузиб юрган мифологик қахрамон, яъни Улган ўз онаси Оқ Энанинг маслаҳати билан заминни яратган ва дастлабки ер парчаси сувга чўкиб кетмасин учун уни Кербалиқ деб аталувчи учта улкан наҳангнинг устига ўрнатган эмиш.³

Қадимги туркийлар Кербалиқ ёки кёрбалықни сув ости оламида яшовчи афсонавий жонзот сифатида тасаввур қилишган. Гўё заминнинг осойишталиги ҳам ана шу балиқларга боғлиқ эмиш. Агар кербалиқлар сув тубига шўнғиса ёки бошини юқори кўтаришса, ер қимирлаб, дарёлар ўзанидан тошиб кетар экан. Шунинг учун Мангди Шири

¹ Мифы народов мира. Т.1. - М. — 1992, С.470.

² Соколов М.Н. Рыба // Мифы народов мира. Т.2. — М. — 1992, С.392.

³ Дьяконова В.П. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. - Л. — 1976, с.269.

деган афсонавий баҳодир бу балиқлар думига боғланган арқон воситасида уларнинг ҳаракатини ўз измида сақлаб тураркан. Ўзбек халқ афсонасида лаққа балиқнинг дарёга қайтиб кетолмай тепаликдай бўлиб қолиб кетиши мотивининг бевосита тошқин билан боғлиқ ҳолда талқин қилиниши ҳам қадимги мифологиядаги балиқ образи ернинг таянчи сифатида тасаввур қилинганлигини кўрсатади.

Улкан балиқ ҳақидаги бундай мифологик инончлар «Авесто»да ҳам ўз ифодасини топган. Кара деб аталувчи бу гаройиб балиқ Ворукаша кўлида сузиб юрар ва унинг ўртасида ўсувчи ҳаёт дарахтини кўриқлар экан.¹ Кара ва Кербалиқ атамаларининг бир-бирига ўхшашлигига кўра бу афсонавий балиқ ҳақидаги мифологик қарашларнинг қадимий асослари муштарак заминга бориб тақалади деб ҳисоблаш мумкин. Демак, оламнинг яратилиши ва самовий тузилиши тўғрисидаги самовий мифлар талқинига кўра, балиқ заминни кўтариб турувчи афсонавий таянчлардан бири сифатида тасаввур қилинган. Маълумки, мифларда моддий оламнинг тузилиши горизонтал ва вертикал йўналишлар бўйича тавсифланади. Балиқ ҳамisha вертикал самовий қурилишнинг мифологик унсурларидан бири сифатида иштирок этади. Яъни у заминнинг жонзот кўринишида тасаввур қилинган афсонавий таянчидир. Демак, юқорида келтирилган ўзбек халқ афсонасининг ўзак мотиви, яъни балиқнинг тепалик бўлиб кўриниши бирламчи заминнинг яратилиши ва уни кўтариб туради деб тасаввур қилинган балиқ тўғрисидаги архаик мифларнинг эпик ривож натижасида шаклланган сюжет элементиدير.

Кэришаспнинг аждар устида ўт ёқиб, таом пишириши мотивини Ажи-дахака ва Трэтаона жангининг мифологик талқинлари тизимида таҳлил қилган С.П.Толстов бу миф зардўштийлик билан алоқадор қадимий маросимлардан бирини ўзида акс эттирган деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, «Авесто»нинг XIX яштида афсонавий аждарни ўлдирган Кэришаспнинг улкан илон жасади устига чиқиб ўзига омад берган илоҳлар ҳақида қурбонлик маросимини ўтказиши тасвирланган.²

Бизнингча ҳам мазкур афсонанинг барча вариантларида мавжуд бўлган бу мотивнинг замирида қадимий қурбонлик маросимининг аотирий талқинлари мужассамлашган бўлиб, эпик қаҳрамоннинг тепаликдай бўлиб кўринган илон ёки балиқнинг устида айни туш пайти олов ёқиши эса куёш культининг ифодасидир.

¹ Мифы народов мира. Т.1. М. — 1992, с.562.

² Толстов С.П. Древний Хорезм. — М., Изд. МГУ. 1948. с. 302.

«Авесто» мифологик сюжетларининг муайян бир қисми ўзбек халқ дostonлари, эртақ ва афсоналарининг анъанавий мотивлар тизимини шакллантирувчи эпик асос вазифасини ўтаган. Ана шундай сюжет элементларидан бири ўзбек фольклоридаги сеҳрли пат билан алоқадор эпик мотивлар силсиласидир.

«Зар кокилли йигит» эртагида тасвирланишича, қаҳрамон ялмоғиз кампирнинг уйидаги қирқинчи хонани очиб, уч аргумоқ от билан учта ғаройиб қушни қутқарганида отлар думларининг толасидан, қушлар эса бир дона патидан бериб, «бошингга бирор мушкул иш тушиб қолгудек бўлса, битта пат билан бир тола қилни ўтга ташласанг, дарҳол ёрдамга етиб келамиз», дейишибди. Олтин сочли бола подшонинг шартини бажариш мақсадида ана шу патларни куйдирганида қушлар ҳозир бўлиб, унинг мушқулени осон қилишибди.¹

«Гулиқаҳқаҳ» эртагида эса чинор устига уя қурган қушнинг болаларини аждар хуружидан сақлаб қолган Тилло кокилга ўша қуш бир дона патидан беради. Тилло кокил ойнайи жаҳонномада кўринган қизни топиб келишда шу патни тутатиб, сеҳрли қуш ёрдамидан фойдаланади.²

Қуш патининг магик хусусиятга эгаллиги ҳақидаги халқ қарашлари «Кенжа ботир» эртагида ҳам ўз бадий ифодасини топган: эртақ қаҳрамони чиройли олтин пат топиб олади. Шу пат билан кўзичоқларнинг сағрини силайди ва улар бир-икки силкиниб, семира бошлайдилар.¹²

Ўзбек халқ эртақларида магик хусусиятга эга бўлган сеҳрли ашёлардан бири сифатида қўлланилган қуш пати детали анъанавий поэтик тимсоллардан бири бўлиб, эпик қаҳрамонга кўмаклашувчи ҳомий кучларга алоқадор мифологик тасаввурларни ўзида акс эттирганлиги билан характерланади. Эпик қушларнинг қаҳрамонга ўз патини бериши мотиви туркий халқлар фольклорининг муштарак сюжет элементларидан бири ҳисобланади. Хусусан, С.Қасқабасовнинг маълумотларига қараганда, «қозоқ халқ эртақларида Самрук деган улкан қуш полопонларини қутқарган қаҳрамонни ер ости оламидан ёруғ дунёга олиб чиқади-да, бир дона патини бериб кетади. Қаҳрамон ўз бошига мушкул иш тушганида ана шу патни куйдириб, Самрукни ёрдамга чақиради. Бу типдаги эртақларнинг барчасида қуш патининг магик хусусияти бевосита олов ёрдамида, яъни

¹ Олтин бешик. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 115-117-бетлар.

² Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртақлари. - Тошкент, Чўлпон, 1987, 79-81-бетлар.

куйдирилгандагина намоён бўлади. Бу эса олов ҳам қадимда магик хусусиятга эга деб қаралганлигини кўрсатади».¹

Қуш патининг гаройиб хислатга эгалиги ҳақидаги мифологик тасаввурларга асосланган эпик мотивлар ўзбек халқ дostonларида ҳам учрайди. Масалан, «Гўрўглининг тугилиши» дostonида ҳомий-персонаж қаҳрамонга икки дона пар бериб: «Парларнинг хосияти шуки, баданингга суртсанг гоҳи ёш бўласан, гоҳи қаритобланиб, ҳар хил одам бўлиб қоласан. Оқ парни баданингга суртсанг қора одам, қора парни суйкасанг қора соқол бўлиб қоласан», - дейди.²

Магик хусусиятга эга бўлган сеҳрли пар билан боғлиқ эпик мотивлар бу туркумга мансуб бошқа дostonларда ҳам мавжуд. Хусусан, «Гулихиромон» дostonида тасвирланишича, Гардоншоҳнинг пистирмасига дуч келиб, яраланган Авазхон беҳуш ётганида, Хиромон унинг устига келиб қолади. У ўз ёрига ёрдам бермоқчи бўлиб, унинг совути-ни кийиб, сочини бошига туйиб, жангга отланар экан, Авазхоннинг сеҳрли патлар тўғрисида айтган сўзлари эсига тушади: «Авазхон айтган эди: «Оқ парни, кўк парни хосияти - бу нисби Чамбилда давлатди, киши ёв зўрлик қилганда кўк парни манглайига сурса, худди душманларнинг ўзига ўхшаб қолади. Оқ парни Фиротнинг манглайига сурса, худди душманларнинг отига ўхшаб, чўммоқ бўлиб қолади». Хиромон бу парларнинг бировини отга, бировини ўзига суртди».³

«Хушкелди» дostonида эса Қалдирғоч мастон ўз юртига келган қари чол Гўрўгли эканини билиб, ёқасидан тутиб, Хунхоршоҳнинг хузурига олиб боради. Хунхоршоҳ бу чолнинг Гўрўгли эканига ишонқирамаганида Қалдирғоч мастон шундай дейди: «Хў, Хунхор, бунинг иккита пари бор, қадимги хосиятли йўқ бўлиб кетган кушларнинг нусхаси. Оқ парни бетига суйкаса, шундай чол бўлади. Қора парни бетига суртса, йигит бўлади. Шундай қилиб, оқ парни юзига суйкаб, бобо бўлиб юрибди. Агар шундай қилмаса, буни ҳамма таний беради-да».⁴

Кўринадики, қуш пати эпик қаҳрамонга ўз кўринишини ўзгартириш имконини берувчи, унга магик хусусият бахш этувчи, бахт ва омад келтирувчи эпик восита вазифасини бажаради. Қаҳрамоннинг бу гаройиб ашёга эга бўлиши лавҳаси ҳам турлича мотивлаштирилган бўлиб, эпик ҳомийларнинг эҳсони, афсонавий қуш томонидан полопонларининг қутқарилиши эвазига берилган ҳадя ёки

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Тошкент, 1985, 5-6-бетлар.

² Каскабасов С. Казахская волшебная сказка. Алмата, 1990, С. 1972. — С.100.

³ Гўрўглининг тугилиши. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 137-бет.

⁴ Гулихиромон. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти. 1965, 282-бет.

⁴ Эргаш Жуманбулбул ўгли. Далли. Хушкелди. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 300-бет.

бевосита топиб олинган нарса сифатида талқин қилинади. Бу эпик мотивнинг мифологик асослари қуш патининг магик хусусияти ҳақидаги халқ қарашларига бориб тақалади.

Зеро укки, бойўғли каби қушларнинг патларини ёш болаларнинг дўпписига тақиб қўйиш,¹ кўкйўтал бўлган болаларга кўққарганинг пати ивитилган сувдан ичириш, келинчақларнинг бош кийимига пат қистириш каби удумлар ҳам қуш культига ишониш ва парнинг магик хоссага эғалиги ҳақидаги инончлар асосида келиб чиққан. Фольклоршунос Б.Саримсоқовнинг фикрича, патни тутатиш орқали Семургни чақириб олиш мотивининг генетик асоси «ўлувчи ва қайтадан тирилувчи табиат ҳақидаги қадимий қарашлар»га бориб тақалади.²

Бизнингча, қуш патининг магик хусусияти билан боғлиқ халқ қарашларини ўзида мужассамлаштирган эпик мотивларнинг генетик илдизлари анимистик тасаввурларга боғланади. Аждодларимиз одам ёки бирор жонивор ўлгач, унинг руҳи танасининг муайян қисмларида сақланиб қолади деб ўйлаганлар. Ана шу қадимий тасаввурлар асосида яратилган аниматик мифларнинг архаик шакллари «Авесто»да ҳам ўз ифодасини топган. «Бахран яшт»нинг XVI фаслида тасвирланишича, Варағн номли афсонавий қушнинг пати сеҳрли хусусиятга эга бўлиб, кишини душманнинг жодусидан асрар, омад ва шерюраклик бахш этар экан. Зардўшт Ахура Маздага савол бериб, «душманнинг жодусидан сеҳрланиб қолганимда, қутулмоқнинг чораси борми?» деб сўраганида, у шундай жавоб беради:

«Қаноти кенг Варағн,
Қушнинг олгин патини-
Патини ол, о, Зардўшт,
Астойдил қилиб ихлос,
У билан танинг сийпаб,
Душманнинг жодусидан
Бўларсан буткул холос.»³

¹ Сазонова М. В. Украшения узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. - Л., 1970. - С.125; Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах - украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1976. - С.283-284; Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М.,1986. - С.184.

² Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981, 113-бет.

³ Авесто. Бахран яшт (Варахран алқови) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 2-сон, 76-бет (М. Исҳоқов таржимаси).

Варағн қушнинг пати билан танини сийпаб қўйган кишига душманнинг ҳар қандай жодуси таъсир қилмас экан. «Авесто» мифологияси талқинига кўра, кимда шу пат бўлса, омад уни сира тарк этмайди, ҳамиша иши ўнгидан келиб, жанг майдонида ҳам доимо қўли баланд келаверади. Қудратли Варағн қушнинг патигина эмас, ҳатто суяги ҳам ана шундай сеҳрли кучга эга:

Бу пат бизга хайрли,
Қудратли Варағннинг,
Кучли қушнинг сўнгаги-
У ҳам ҳатто сеҳрли.
Кимга мадақдор бўлса,
Кимга омад ёр бўлса,
Уни қўллар меҳр-ла
Муқаддас қушнинг пати.
Уни ўлдира олмас,
Ҳеч вақт қотилу гаддор,
Пат кимда бўлса агар,
Уни қатл ололмас-
У барча ёвин енгар!¹

Варағн қушнинг пати туфайли Фаридун уч бошли Заҳҳокни мағлуб қилган. Чунки бундай пат соҳибига ҳеч қандай ёвуз куч дахл қилолмайди. «Гўрўғли» туркум дostonларида эпик қаҳрамонга ҳомийлар томонидан ҳадя этилган сеҳрли парлар ҳам Варағн қушнинг пати сингари магик хусусиятга эга. «Авесто»даги Фаридун сеҳрли патлар кўмагида аждаҳони маҳв этгани каби Гўрўғли ҳам ўз эпик душманларини енгишда ана шу парларнинг сирли хосиятидан фойдаланади.

Ўзбек халқ эртаклари ва дostonларидаги сеҳрли пар деталининг эпик восита сифатида сюжет тизимидан жой олиши бевосита «Авесто» мифологиясига, аниқроғи, Варағн қушнинг омадбахш патлари тўғрисидаги инончларга бориб тақалишини исботлайдиган яна битта далил бор. «Баҳран яшт» алқовида айтилишича, Варағн қуш ҳамда адолат, имон кўриқчиси, қаҳрамонлик ва омад тимсоли Вараҳраннинг иккитадан сеҳрли пати мавжуд. Ана шу патлар билан танини сийпаган зотлар қудратли ва омадбахш бўладилар:

Бу икки ҳимоятнинг,
Асрагувчи жуфт зотнинг,

¹ Кўрсатилган манба, 76-бет.

Иккитадан пати бор,
Ёйиқ кенг қаноти бор,
Муҳтожни елпиб ўтар
(Унга сифингувчини),
Патлари селпиб ўтар,
Аста сийпалаб ўтар.¹

Кишига омад ва жанговар қудрат бағишловчи Варағн қушнинг гаройиб патлари тўғрисидаги эътиқодий қарашлар дастлаб зардўштийликдан аввалги анимистик тасаввурлар асосида шаклланган бўлиб, яштар орқали етиб келган бу қадимий мифологик инончларнинг халқимиз орасида кенг оммалашishi натижасида сеҳрли пат билан боғлиқ анъанавий эпик мотивлар келиб чиққан.

«Авесто»да ажодларимизнинг сув, олов, ўсимлик ва самовий жисмлар билан боғлиқ қадимий қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, сув ва ҳосилдорлик тимсоли Ардвисура Анахита, «бепоён ўтлоқлар соҳиби» деб таърифланган қуёш маъбуди Митра, замин узра ёмғир ёғдириб, дарёлару чашмаларни серсув қилувчи оқ тулпор сувратидаги чароғон юлдуз-Тиштрия ва эзгу илоҳа Аша образларининг бетакрор талқинлари асрлар давомида халқимиз қалбига маънавий комиллик бахш этиб келган. Табиат культлари билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг зардўштийлик давридаги изчил ривожидавомида бир қатор қадимий удумлар келиб чиққан. Бу анъанавий ритуаллар негизида кейинчалик ўзбек маросим фольклоридаги айрим жанрлар шаклланган. Ёмғир чақиритиш мақсадида ўтказиб келинган Сушт хотин маросими, Амударё сувининг мўл бўлиши ҳамда тошқин ҳалокатининг олдини олиш мақсадида Оролча авлиё деган жойда шу ном билан аталувчи афсонавий ҳомий шарафига ҳўкиз сўйиб қурбонлик қилиш, наврўз байрамини ўтказиш, сумалак пишириш, баҳор фаслида анъанавий гул сайллари (бойчечак сайли, лола сайли, гули сурх, қизил гул сайли кабилар)ига чиқиш, сафар қочди ва охир чоршанба маросимларини ўтказиб, оловдан ҳатлаш, шамол пири сифатида эътироф этилган Ҳайдар ёки Аждар бобога мурожаат қилиб, шамол чақиритиш, сумалак пишираётганда Ашшада-рози ўйинини ташкил этиш, келин-куёвни олов атрофида айлантритиш, марҳумлар мазорига «қушлар ҳақи» деб бугдой сепиб қўйиш, дарёдан ўтаётганда Ҳуббига сифиниш ва сувга туз ташлаш, далага биринчи қўш чиқаришдан аввал ҳўкизларнинг шохини мойлаш каби анъанавий маросим ва удумларимизнинг тарихий асослари бевосита зардўштийлик ритуаллари ҳамда «Авесто» мифологиясининг эътиқодий инончлар тизимидаги талқинларига боғланади.

¹ Кўрсатилган манба, 77-бет.

Демак, «Авесто» Шарқ халқларининг бадий-эстетик тафаккури тараққиётида муҳим роль ўйнаган буюк маънавий қадриятларимиздан бири бўлиб, ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодиётининг ривожланишига ҳам катта таъсир ўтказган. Аждодларимиз томонидан асрлар давомида яратилиб, мукамал эътиқодий инончлар тизими сифатида шаклланиб келган қадимий мифологик қатлам бу муҳташам ёдгорликнинг туб асосини ташкил этади. Табиат культлари, самовий қарашлар, эзгулик ва ёвузлик курашини акс эттирувчи дуалистик тасаввурлар, ҳосилдорлик ва ҳалол меҳнат ғоясини ўзида мужассамлаштирган қадимий инончларнинг «Авесто»даги талқинлари ҳам аслида халқ ижодиётининг маҳсулидир. Зеро, халқ оғзаки ижоди сарчашмалари асосида яратилган «Авесто»нинг образлар силсиласи, сюжет ва мотивлар таркиби ўзбек фольклори эпик жанрларининг тарихий тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Шунинг учун ҳам «Авесто» халқимизнинг бадий-эстетик тафаккури тараққиётига асос бўлган улкан маънавият хазинаси сифатида қадрлидир.¹

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА ГАВОМАРД ОБРАЗИ

Аждодларимизнинг буюк маънавий обидаси ҳисобланган «Авесто» мифологияси ўзбек фольклори образлар тизимининг шаклланиши ва тараққиётида муҳим ўрин тутган. Хусусан, халқимиз орасида Жўмард қассоб, Жонмарди қассоб, Гавмард деб аталувчи ва айрим жойларда қассобларнинг пири сифатида эътироф этилувчи мифологик персонаж билан боғлиқ тасаввурларнинг қадимий асослари ҳам бевосита «Авесто»даги илк фоний одам - Гайа Марган образига бориб тақалади.

Маълумки, Гайа Марган зардўштийликда ер юзида яшаган биринчи одам сифатида тасаввур қилинган бўлиб, ўрта аср манбаларида Гавомард, Гайомат, Гопатшоҳ, Қўбодшоҳ ёки Қаяумарс, манихей матнларида эса Гехмурд (Гемурд) тарзида тилга олинган. Бу мифологик персонаж ҳақидаги энг қадимги афсоналар тўла сақланиб қолмаган бўлса-да, зардўштийликка оид турли характердаги матнларда Гавомарднинг мифологик табиатига доир қизиқарли маълумотлар мавжуд. «Авесто» мифологияси талқинича, Ахурамазда томонидан яратилган бешинчи ибтидо илк Буқа бўлиб, бамисоли ойдек нурафшон бу оқ буқа Даития дарёсининг соҳилидаги Арьяна Вэжада, яъни заминнинг ўртасида яратилган. Паҳлавий матнларида бу жониворнинг номи Эвагдат дейилган².

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этилмоқда: Мирзаев Т., Жўраев М. «Авесто» мифологияси ва ўзбек халқ оғзаки ижоди // «Ўзбекистон тарихи», 2001, №3, 30-38-бетлар.

² Бу ҳақда қаранг: Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. - М., 1983. - С.57.

Ахурамазда томонидан яратилган вужудий ибтидоларнинг охир-гиси биринчи одам, яъни Гайа Мартандир. Куёш юзли бу одам ҳам Даития дарёсининг бўйидаги Арьяна Вэжада етмиш кун мобайнида яратилган. Одам дарёнинг чап соҳилида, буқа эса ўнг қирғоғида турган. «Катта Бундахишн»да айтилишича, Ахурамазда Гайа Мартан билан Буқани тупроқдан бино этган. Нур ва самовий намликдан эса одам ҳамда қорамолнинг уругини яратиб, ер юзида инсон ва жониворлар насли кўпайсин учун уни Гайа Мартан билан Буқанинг танасига жойлаштирган. Ибтидо ҳақидаги мифнинг «Ривайат» ва «Шайаст на-Шайаст» каби паҳлавий манбаларидаги талқинига кўра, Ормазд дастлаб бутун оламни ўзининг вужудига жо этган. Иккинчи уч минг йиллик давомида эса у ўз калласидан-осмонни, оёғидан-заминни, кўз ёшларидан-сувни, сочларидан-ўсимликларни, ўзининг илоҳий онгидан-оловни, қўлидан эса биринчи Буқани яратган¹.

Гайа Мартан ўн беш ёшли ўктам ўғлон қиёфасида намоён бўлган. Буқа ҳам, Гайа Мартан ҳам дарё қирғоғидан бўйларига баробар узоқликда турганлар. Уч минг йил давомида Гайа Мартан фақат эзгу ишлар билан машгул бўлган, яъни ер ҳайдаб, буқани парвариш қилган. Буни кўриб турган Ахурамазданинг дили ўртанган, чунки биринчи одам билан илк буқанинг умри боқий эмас эди. Қачонлардир замин узра ёвузлик кучлари хуруж қилажagini, Гайа Мартаннинг наслдан тарқаяжак одамзотни дуруж ва девлар билан бўладиган оғир жанглар кутаётганлигини, қурғоқчилик, совуқ, қишнинг аёзли изғиринлари бўлишини Ахурамазда яхши билган. Аммо Гайа Мартан ҳам, буқа ҳам ўзларининг бу дунёда фоний эканликларидан беҳабар бўлишган.

Ёвузлик кучлари бир неча бор Анграманьюни эзгу ўй, эзгу амал ва эзгу сўз соҳибларига қарши курашга ундайди. Аммо ёвуз руҳ Гайа Мартандан кўрқарди, шу боис Ахурамаздага қарши боришга юраги бетламаган. Иккинчи уч минг йиллик поёнига етай деб қолганда мастон кампир қиёфасидаги ёвуз дев Жаҳ дунёга келган. «Бундахишн»да айтилишича, Жаҳ уч минг йилдан буён ер остида ётган Анграманьюнинг олдига бориб: «Қани, ота, ўрнингиздан туринг! Мен эзгу ишлар қилувчи одам билан унинг хўкизи бошига шундай кунларни солайки, дунёга келганига пушаймон қилишсин! Мен уларнинг фаррнини ўгирлаб, ҳаёт шамини сўндиргайман. Тупроқни булгаб, сувни ифлослаб, наботот оламини топтаб, Ахурамазданинг оловини ўчиргайман!» - дебди. Бу сўзларни эшитган Ёвуз Руҳ жонланиб, ўзини курашга чоғлаган. Шу тариқа учинчи уч минг йиллик бошланган.

¹ Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. - Санкт Питербург, 1997. - С.89.

Қуёш ҳамал буржига кирган дақиқада, яъни фравашилар ойи (фарвардин)нинг биринчи кунини Анграманьюнинг замин узра хуружи бошланган. Кеча билан кундуз тенглашган ўша дақиқада ёвуз Руҳ илон кўринишига эврилиб ҳамла қилган. Ер юзини турфа заҳарли жонзотлар босиб кетган.

Касаллик, қурғоқчилик, ўлим, адоват девлари бутун оламга ёйилган. Ўсимликлар қовжираб қолган, ёвуз Руҳ оловни ўчирган. Ўлим деви Асто Видот эса одам билан буқа устига ташланган. Аммо Гайа Мартан билан илк Буқанинг яна ўттиз йиллик умри бор экан. Шу боис Асто Видот қанчалик ҳаракат қилмасин, эзгулик тимсолларига чанг сололмаган.

Шундан кейин ёвуз Руҳ самога ҳужум бошлаган. Даставвал, у Ахурамазда асос солган эзгу оламни барбод этиш иштиёқи билан ёнган сон-саноксиз паирикаларни яратган. Сўнгра сайёралар, думли юлдузлар ва учар юлдуз (метеорит)ларни яратиб, осмонга сочиб юборган. Улар юлдузлар билан аралашиб кетиб, самовий кенгликларда тартибсизлик бошланган. Муш номли ёвуз паирика кўршапалак сувратига кириб, қоп-қора қанотлари билан қуёш, ой ва юлдузлар юзини бекитмоқчи бўлган. Ер юзида туриб, осмонда бўлаётган ҳаёт-мамот жангини кузатиб турган Гайа Мартаннинг кўзига бутун олам зимистонга айланаётгандан бўлиб туюлган. Бундан фойдаланган Асто Видот аввал биринчи буқани, сўнгра Гайа Мартанни ўлдирган. Буқанинг танасидан эллик беш хил донли экинлар ва ўн икки хил доривор ўсимликлар пайдо бўлган. Гайа Мартаннинг вужудидан эса олтин ва бошқа металлар ҳосил бўлган.

«Бундахишн»да баён қилинишича, Гайа Мартаннинг бош суягидан-қўрғошин, қонидан-бронза, миясидан-кумуш, оёғидан-темир, суякларидан-қалай, ёғидан-шиша, елкасидан-пўлат, учиб кетган жонидан эса олтин пайдо бўлган эмиш.¹

Зардўштиийлик мифологияси талқинича, Гайа Мартан жон берар экан, чап томонга ёнбошлаб ётган ва шунда унинг уруғи ерга тўкилган. Бу уруғларни офтоб поклаган, Нерпосанг билан Спендармаз эса узоқ йиллар давомида авайлаб асраганлар. Орадан қирқ йил ўтгач, иккита ўсимлик кўкариб чиқиб, бир-бирига чирмашиб ўса бошлаган. Сўнгра бу ўсимликлар одам сувратига эниб, аёл билан эркакка айланган. Шу тариқа ер юзида инсоният пайдо бўлган.²

¹ Корогли Х.Г. Кўрсатилган асар, 59-бет.

² Рак И.В. Мифы древнего .., С.88-94.

Авестошунослар эътирофига кўра, **Гайа Мартан** атамаси *фоний одам* (яъни «ўлимга маҳкум этилган») деган маънони билдиради. Хусусан, Л.А.Лелековнинг фикрича, Гайомарт образининг генетик илдизлари қадимги ҳинд-эрон мифологиясига алоқадор бўлиб, «Веда» асотирларида тасвирланган Мартада билан муштарак жиҳатларга эга.¹

Зеро, Гавомард, Гопатшоҳ, Гилшоҳ, Қаюмарс сингари персонажлар ҳам Гайа Мартан билан генетик жиҳатдан алоқадор бўлиб, ер юзида яратилган илк одам ва биринчи буқа тўғрисидаги мифологик тасаввурларнинг кўп асрлик тадрижий тараққиётини ўзида мужассамлаштирган образлардир. Ярим одам, ярим буқа сувратида тасаввур қилинган Гопатшоҳ образининг тарихий асослари Гайомард ҳақидаги қадимий мифик қарашларга алоқадорлигини тўғри қайд қилган К.В.Тревер бу образнинг архаик шакли, яъни Гавомард-«Буқаодам» аждодларимизнинг тотемистик инончлари асосида келиб чиққан деб ҳисоблайди.²

Бизнингча ҳам, ана шу фикр ҳақиқатга яқин. Чунки жаҳондаги энг қадимий деҳқончилик маданияти шаклланган ўлкамизда жониворларни, хусусан, ҳўкизларни қўлга ўргатиш ва улардан ерга ишлов беришда фойдаланиш анъанасининг вужудга келганлиги ҳосилдорлик ва қут-барака билан боғлиқ аграр инончлар тизимида бу жонивор культининг юзага келишига асос бўлган. Заминда биринчи одам ва унинг ҳамроҳи ҳисобланган илк буқанинг яратилиши ҳамда қўш суриб, деҳқончилик қилиш удумининг урф бўлиши тўғрисидаги афсоналар замирида ҳосилдорлик култи ва тотемистик қарашлар ётади. Шу боис аждодларимизнинг мифологик тасаввурлари тизимида биринчи буқа образи тотем жонзот тимсоли сифатида талқин қилинган бўлиши керак. Назаримизда, илк одам билан буқанинг яратилиши тўғрисидаги зардўштий асотирлари ҳам тотемистик инончларнинг мифологик тасаввурлар силсиласидаги изчил ривожинатижасида юзага келган. Бу сюжетнинг архаик вариантыда Дайтия дарёси (бизнингча, бу Амударё эканлигига шубҳа йўқ)нинг чап қирғоғида Гайа Мартан, ўнг соҳилида эса одам бошли афсонавий жонзот - илк Буқа турганлиги баён этилган, деб ўйлаймиз.

Мамлакатимиз ҳудудида олиб борилган археологик қазув ишлари чоғида одам бошли, ҳўкиз сийратли афсонавий жонзотларнинг ҳайкалчалари кўплаб топилганлиги ҳам Гавомард (буқаодам) култи аждодларимизнинг аграр маросимлари ва тотемистик инончлари ти-

¹ Лелеков Л.А. Гайомарт // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1992. - С. 261.

² Тревер К.В. Гопатшах - пастух-царь // Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории культуры и искусства Востока. 2. - Л., 1940. - С.71-85.

зимида муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади. Хусусан, 1939 йилда Самарқанд яқинидаги Тали Барзу шаҳарчаси харобаларини ўрганган Г.В.Григорьев танаси ҳўкиз, боши эса соқолли одам кўринишидаги мифологик персонаж тасвири туширилган катта сопол идиш синигини топган эди¹. Л.И.Ремпелнинг маълумотларига қараганда, Гавомард тасвири қадимий муҳрлардан бирида ҳам учрайди. Унда боши соқолли одам кўринишидаги буқанинг шахдам юриб бораётган ҳолати тасвирланган².

Одам бошли ҳўкиз шаклидаги ҳайкалчалар Хоразм вилояти ҳудудидан ҳам топилган. Хусусан, Шовот туманидаги милоддан бурунги У-III асрларга мансуб қадимий қалъа харобаларидан ҳўкиз танали, одам юзли ҳайкалча топилган³. Тупроққалъадан топилган ҳайкалчалардан бирида эса бош қисми одам юзига ўхшаш қилиб ишланган ҳўкиз тасвирланган. Шунингдек, Султон Увайс тоғларидан топилган устун қошида ҳам юзи серсоқол одамга ўхшаш ҳўкизнинг оёқларини йиғиб ётган ҳолатдаги тасвири мавжуд⁴. Ана шуларнинг барчаси ўлкамизда яшаган қадим аждодларимизнинг деҳқончилик маданияти билан боғлиқ анъаналари тизимида ҳўкиз-одам, яъни Гавомард култи муҳим рол ўйнаганлигини кўрсатади.

Гавомард култининг муайян излари халқимизнинг чорвачилик ҳўжалигини юритиш билан боғлиқ анъанавий маросимлари ҳамда қассобларнинг пири ҳақидаги мифологик тасаввурларида ҳам ўз ифодасини топган.

Хусусан, афсоналарга кўра, биринчи марта мол сўйиб, одамларни гўшт ейишга ўргатган киши Жўмард қассоб бўлиб, Хўжайли шаҳридан Кўҳна Урганчга қараб кетадиган йўл бўйидаги Миздакхон қабристонининг ўртасидаги тепалик ана шу мифологик ҳомий култи билан боғланади. Этнограф Ю.В.Кнозоров томонидан ўтган асрнинг 40-йилларида ёзиб олинган афсонага кўра, бу тепаликка Жўмард қассоб деган киши дафн этилган. У жуда сахий, қўли очиқ киши бўлиб, одамларга текинга гўшт улашиб чиқар экан. Маҳаллий аҳоли орасида мавжуд бўлган эътиқодий инончларга қараганда, Жўмард қассоб тепалиги молларни турли касалликлардан халос қиладиган ва уларни

¹ Григорьев Г.В. Городище Тали-Барзу // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. Т.2. - Л., 1940. - С.86-99.

² Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент, 1987. - С.54.

³ Мамбетуллаев М. Работы Шаватского отряда // Археологические открытия — 1980. - М., 1981. - С.455.

⁴ Мамбетуллаев М. Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари // Санъат, 2000, 3 -сон, 4-6-бетлар.

қирилиб кетишдан сақлайдиган мўътабар жой ҳисобланган. Шу боис чорва моллари орасида касал тарқалса, сурув ва подаларни ҳайдаб келиб, Жўмард қассоб тепалиги атрофидан айлантирганлар¹.

1987 йилда Жўмард қассоб тепалигида археологик қазув ишлари ўтказилди. Натижада қадим замонларда бу ерда баландлиги тўрт метр, эни қирқ метр келадиган сунъий тепа барпо этилганлиги ва у зардўштилик удумлари бўйича дафн маросимлари ўтказиладиган жой вазифасини бажарганлиги аниқланди. Тепаликнинг юза қатлаמידан топилган оссуарий қолдиқлари, шунингдек, уч юз метрча нарироқда одам суяклари солинган қадимий астадонларнинг кўплаб топилганлиги ҳам Жўмард қассоб тепалиги зардўштиликнинг ритуал маросимларидан бири - марҳумларнинг суяги этидан тозаланадиган махсус жой - даҳма вазифасини бажарганлигини тасдиқлади².

Жўмард ҳақидаги афсонанинг нисбатан тугал варианты этнограф Г.П.Снесарев томонидан Қуҳна Урганчдан ёзиб олинган. Ҳикоя қилинишича, Жўмард Навиширвон (яъни Ануширвон) даврида яшаган бўлиб, кундузи қассоблик қилар, кечаси эса подшонинг хуфяси вазифасида хизмат қилиб, ёмон одамларни тутиб келар экан. Жўмарднинг отаси Саласа, бобосининг оти эса Солис бўлган. Уларнинг шажараси Хўшамшоҳга бориб тақалар экан. Афсонада айтилишича, Хўшамшоҳ девлар томонидан ўғирлаб кетилган бўлиб, ўн саккиз йил мобайнида тутқунликда сақланган. У ана шу вақт давомида девлардан етмиш икки ҳунарни ўрганибди, мол терисидан кийим тикиш, жундан мато тўқиш, эгар ясаш, тоғлар бағридан маъданларни қидириб топиш ва қазиб олиш, чўян, пўлат эритиш, хамир қориб, нон ёпиш, соч олиш каби ҳунарларни пухта ўзлаштирибди. Бир куни девлар Хўшамшоҳга: «хўкиз терисини олиб, устингга шундай ёпгинки, у бус-бутунлигича қолсин!»- деб буюрибдилар ва бунинг учун қорамолни қандай қилиб сўйишни ўргатибдилар. Шундай қилиб, орадан ўн саккиз йил ўтгач, Хўшамшоҳнинг навкарлари келиб, уни девлар тутқунидан озод қилибдилар. У ўз юртига қайтиб келгач, девлардан ўзлаштирган барча ҳунарларини одамларга ўргатган эмиш.

Хўшамшоҳнинг ўн еттинчи авлодига мансуб бўлган Жўмард Хоразм хони томонидан қул сифатида сотиб олингандан кейин у Амударё соҳилларига келиб қолган. У хоразмликларга заргарлик, дурадгорлик, пишиқ гишт тайёрлаш, шунингдек, тоғлардан олтин, ку-

¹ Кнозоров Ю.В. Мазар Шамун-наби // Советская этнография, 1948, №2, С.88.

² Хожаниязов Ф., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муҳаддес орынлар. - Нокис, 1994. 7-бет.

муш, темир ва бошқа маъданларни қазиб олишни ўргатган. Воҳа аҳли мол сўйишни ҳам Жўмарддан ўрганганлар. Айтишларича, Жўмард қассоб Усто Хурдак номли бир шогирди томонидан ўлдирилган. У ўз устозининг овқатига оғу қўшиб берган ва унинг жасади устига катта тошларни уюб ташлаган. Уста Хурдакнинг ўзи эса Дарғонотада қазо қилган бўлиб, мозори ўша ерда дейдилар¹.

Жўмард қассоб номи билан боғлиқ мазор ва қадамжолар мамлакатимизнинг турли жойларида мавжудлиги тарихий-этнографик тадқиқотларда қайд қилинган. Хусусан, О.Сухареванинг ёзишича, Ўзбекистоннинг бир неча жойида Жўмард қассоб мозори мавжуд². Самарқандликлар эса Жўмард қассобнинг мозори ва гўшт дўконининг ўрни Регистон атрофларида бўлган деб нақл қилишар экан³.

Тарихшунос Н.Йўлдошевнинг маълумот беришича, «Бухоро шаҳрининг собиқ Тўпхона гузарида Жонмарди қассоб деган муқаддас жой бўлиб, бу мазор исломгача мавжуд бўлган ва Ўрта Осиёда кенг тарқалган қадамжолардан бири ҳисобланган»⁴.

Жўмард қассоб тўғрисидаги халқ қарашлари ва шу асосда шакланган афсоналар сюжетининг қадимий илдизлари бевосита «Авесто»даги Гайа Мартан - Гавомард образига боғланиши илмий адабиётларда тўғри эътироф этилган⁵. Зеро, Жўмард қассоб культининг юзага келиши ва халқ орасида кенг оммалашishiда Гайа-Мартан образининг мифологик талқинлари муҳим аҳамият касб этган. Жўмард ҳақидаги афсона сюжетида Гавомард тимсолига хос айрим мифологик талқинлар ҳам сақланиб қолган. Хусусан, Жўмарднинг одамларга тоғлардан олтин, кумуш, темир ва бошқа маъданларни қазиб олишга ўргатиши мотивининг тарихий асослари Гайа Мартаннын танасидан турли металлarning пайдо бўлиши ҳақидаги мифологик тасаввурларга бориб тақалади.

Афсонадаги девларнинг Хўшамшоҳга ҳўкиз терисини ёпинишни буюриши мотиви ҳам тотемизмга алоқадор бўлиб, ўйлашимизча қаҳрамоннинг жонивор терисини кийиши - тотемга эврилишнинг ритуал усулидир. Зеро, ҳўкиз терисини кийиш, ҳўкиз терисидан тикилган тулум ичига кириш, бир ҳўкиз терисига сигарлик жой сўраш каби

1 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М., 1969. - С.294-296.

2 Сухарева О. Квартальная общины позднефеодалного города Бухары. - М., 1976. - С.223.

3 Снесарев Г.П. Кўрсатилган асар, 294-бет.

4 Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. - Бухоро, 1997.18-бет.

5 Кнозоров Ю.В. Мазар Шамун-наби...С.91-94; Снесарев Г.П. Реликты...С.296-297; Толстов С.П. қадимги Хоразм маданиятини излаб. - Тошкент, 1964, 95-бет.

мотивлар ўзбек халқ эртаклари ва афсоналарининг анъанавий сюжет элементлари сирасига киради. Масалан, «Хўжа Бозиргон билан Ҳасан ўтинчи» эртагида тасвирланишича, қахрамон хўкиз терисидан қилинган тулум ичига қамалади¹. Бу мотив «жасадни хўкиз терисига ўраб дафн этиш удумининг эпик трансформацияси»дир². Зеро, қадимги хоразмликларнинг дафн маросимида хўкиз терисига ўраб кўмиш анъанаси мавжуд бўлганлиги этнографик адабиётларда қайд қилинган³.

Жўмард тўғрисидаги ўзбек халқ афсоналаридан яна бирида бу образнинг қадимий асослари «Авесто» сюжетлари ва тотемистик мифларга алоқадорлигини кўрсатадиган бир муҳим детал мавжуд. Афсонада айтилишича, кунлардан бир куни Жўмард қассоб бир нечта авлиё кишиларни ўз уйига чақириб, зиёфат берибди. Одат бўйича ош сузилган пайтда таомнинг аввали энг мўътабар кишининг олдига қўйилади. Жўмард эса биринчи товоқни меҳмонлар олдига эмас, балки нариги хонага олиб кириб кетибди. Ҳайрон бўлган меҳмонлар у қайтиб келгандан кейин бунинг боисини сўрабдилар. Шунда Жўмард нариги хонада отаси ўтирганлигини, тўнғиз шаклида бўлганлиги учун меҳмонлар олдига чиқолмаслигини айтиб берибди. Шундан кейин Хўжаи Хизрнинг каромати туфайли унинг отаси ўзининг асл қиёфасига қайтибди⁴. Жўмард қассобнинг отаси жонивор шаклида тасвирланиши тотемистик қарашлар ифодасидир. Зеро, халқимиз орасида «*Отанг тўнғиз бўлса ҳам у ётган уйнинг томига чиқма*», деган мақол ҳам юрадики, бу ҳам зардўштиийлик мифологиясидаги буқа-одам тотемистик тимсолининг ўзбек фольклоридаги эпик талқинларидан биридир.

«Гўрўғли» туркумига кирувчи дostonларнинг бирида Райҳон араб айритуёқ деб таърифланганлиги ҳам бежиз эмас. Чунки Геродот ўз «Тарих»ининг IV-жилдида иссидонлар ўлкаси ҳақида ёзар экан, «менга ғалати туюлган ҳикояларга кўра, тоғда эчки туёқли одамлар яшар эмиш» деб қайд қилади⁵. Турк олими Абдулқодир Иноннинг ёзишича, XIII асрда мўғуллар ўлкасига сафар қилган Плано Карпини ўз йўлномасида «ит бошли, *сигир оёқли* бир қавмга дуч келганлиги»ни қайд қилган⁶. Улуғ муаррих Абулғозий Баҳодирхон ҳам саваш лавҳаларидан бирини тасвирлар экан, «ит бошли, *сигир оёқлидан* бошқа

¹ Хоразм эртаклари. - Тошкент, 1961, 138-139-бетлар.

² Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. - Тошкент, 1996, 94-бет.

³ Снесарев Г.П. Кўрсатилган асар, 313-бет.

⁴ Снесарев Г.П. Реликты...С.300.

⁵ Древние авторы о Средней Азии. - Ташкент, 1940. - С.19.

⁶ Inan A. It basli ulus efsanesi // Turk tarix kurumu Belleten. C.XIII. 1949, sayi: 49.

кимки бўлса, бариси шу ерда» деб ёзади¹. Бизнингча, Гавомард ҳўкиз танали, одам юзли жонзот сифатида тасаввур қилинганлиги учун Ўрта Осиё халқлари мифологиясида *сигир оёқли* ёки *айритуёқ* персонажлар образи келиб чиққан.

Ярми одамга, ярми ҳўкизга ўхшаган афсонавий жонзот тўғрисидаги мифологик тасаввурлар Хоразм эртақларининг образлар тизи-мида ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, «Гул узук» эртагида тасвир-ланишича, илонлар подшоси турадиган ердаги «одамлар жуда баҳай-бат, ярмиси одамга ўхшайди, ярмиси худди қўтосга ўхшайди»².

Хоразмдаги **Жумритов** (Йумритов) ороними ҳам Жўмард мифо-ними орқали «Авесто» мифологиясига боғланади. Профессор З.Дўси-мов: «Йумритовнинг Жўмарт билан ҳеч қандай алоқаси йўқ» деб ҳисоблаб, бу топонимнинг этимологиясини имир (эймур) этнони-мидан келтириб чиқаришга уриниши³ эса ўзини оқламаган. Бу ер зардўштийлик билан алоқадор маросимлар ўтказиладиган муқаддас жойлардан бири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Назаримизда, **Жумритов** ороними аслида **Жумарттов** бўлиб, кўп асрлик лисоний тараққиёт натижасида ҳозирги фонетик ҳолатига келиб қолган.

Бизнингча, чорва моллари касалланганда сурувни Жўмард қассоб тепалиги атрофидан айлантириш, Амударё сувининг мўл бўлиши ва тошқиннинг олдини олиш мақсадида Оролча авлиёда ҳўкиз сўйиб, қурбонлик қилиш⁴, Амударёнинг қадимда *Ўкуз* деб аталганлиги, воҳа этнонимикасида *ҳўкизлар* деб аталган уруғ номи мавжудлиги, шунинг-дек, кўшга кўшиладиган жониворлар *ҳўкиз сара* деб эъзоланиши⁵ ҳам Гавомард - Жўмард ҳақидаги афсоналар сюжетининг кенг омма-лашиши натижасида келиб чиққан анъаналар сирасига киради.

Биринчи марта мол сўйиб, одамларга қассобликни ўргатган ми-фологик персонаж ҳақидаги қадимий халқ қарашлари бухороликлар орасида ҳам бугунги кунга қадар сақланиб қолган. Хусусан, Бухоро-нинг Хай гузаридаги *Гавкушон мадрасасининг* бино этилиши ҳақидаги топонимик афсонада ҳикоя қилинишича, бир куни ҳўжаи Хизр ўзи-

¹ Бу ҳақда қаранг: Ogel B. Turk mitolojisi (Kaynaklari ve Aciklamalari ile Lestanlar). - Ankara, 1995, s.537.

² «Хоразм эртақлари», 33-бет.

³ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. - Тошкент, 1985, 84-бет.

⁴ Фуломов Я. Хоразмнинг сугорилиши тарихи. - Тошкент, 1959, 250-бет; Сне-сарев Г.П. Обряд жертвоприношении воде у узбеков Хорезма, генетически свя-занный с древним культом плодородия // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып.4, М., 1960. - С.198-202.

⁵ Снесарев Г.П. Кўрсатилган асар, 308-309-бетлар.

нинг шогирди билан айланиб юриб, бир жойга етганда «хай-хай» дебди. Шогирди бу сўзларнинг маъносини билмоқчи бўлганда хўжайи Хизр шундай дейди: «ҳеч ким йўқ жойда «хай-хай» деганимнинг сабаби шуки, бу ерда минглаб жониворларнинг қони тўкилган. Улар Гавмарддан норози. Гавмард Бақар дўстини ўлдириб, гўштини дастурхонга тортган. Шунинг учун одамлар неча минг йиллардан бери жониворларнинг гўштини истеъмол қиладилар. У ҳайвонларнинг руҳи эса қонлари тўкилган жойда айланиб юради. Бу жой бир вақтлар кушхона бўлган экан, ўша қонлар «Мени ювинг!» деб ҳар ўтганимда илтижо қилади. Бу сафар рози бўлиб, «хай-хай» дедим», - дебди. Шогирди бу сўзлардан таъсирланиб, ўша гузар одамлари билан маслаҳатлашибди-да, бу ердан каттакон ҳовуз қазибдилар. Бу ҳовуз неча йиллардан бери шу ерда тўкилган қонларни ювиб турармиш. Кейинчалик эса бу гузарда Гавкушон мадрасаси қурилибди»¹.

Жўмард қассоб номининг келиб чиқиши эса мифологик афсоналарда шундай изоҳланади: «қадим замонларда Гавмард исмли киши бўлган экан. Унинг Бақар деган дўсти ҳам бор экан. У бир куни эрталаб уйқудан уйғониб қараса, ҳамма ерлар кўм-кўк экан. Шунда у қари кишилардан: «Бу қандай ҳол?»- деб сўрабди. Қариялар: «Бу - наврўз, у қиш фасли тугаганидан дарак бераяпти»,-дебдилар. Шу пайт шайтон келиб васвасага солибди, Гавмард ўз дўстини ўлдириб, гўштини пишириб, дастурхонга тортибди. Бошқа одамлар бўлса ерда кўкарган ўтлардан овқат тайёрлаб, дастурхонга қўйибдилар. Гавмарднинг қилган ишидан хабар топган одамлар: «Илоё, жувонмарг бўл!»-деб уни қарғабдилар. Шундан сўнг унинг номи *Жувонмарг* бўлиб, кейинчалик *Жўмард* деб атала бошлаган экан. Наврўз байрамини нишонлаш, дастурхонни кўкатлардан тайёрланган таомлар билан безаш ва гўштни истеъмол қилиш ўша вақтдан қолган дейдилар. Жўмардни бўлса, қассоблар ўзларига пир деб билишар экан».²

Бизнингча, мазкур афсона сюжети Гайа Мартан билан илк Буқанинг ўлими тўғрисидаги «Авесто» асотирларининг эпик ривожини тижасида юзга келган. Маълумки, Ангхро Майнью бошчилигидаги ёвузлик кучларининг Гайа Мартан билан илк Буқага хуружи зардуштийлар тақвими бўйича фравашилар ойининг биринчи куни, яъни баҳорий тенгкунликда бошланган. Бу асотирий тасаввурнинг халқимиз эпик тафаккуридаги қолдиқ ҳолда сақланган кўринишларидан бири Гавмарднинг ўз дўсти Бақарни наврўз куни ўлдириши мотиви-

¹ Мазкур афсона 1947 йилда туғилган Азима Аҳмедовадан 1999 йилнинг 13 декабрида Р.Саидова томонида ёзиб олинган.

² Афсона ёш тадқиқотчи Р.Саидова томонидан ёзиб олинган.

да ўз ифодасини топган. Шайтоннинг Гавмардни васвасага солиши мотиви эса алвастинамо аёл кўринишида намоён бўлган ёвуз дев Жахнинг Ахриман олдига келиб, уни эзгуликка қарши курашга ундаганлиги ҳақидаги қадимий мифологик қарашларнинг эпик талқини ҳисобланади. Ўзбек афсонасидаги Гавмарднинг йил янгиладиган баҳорий тенгкунликда уйқудан уйғониши лавҳаси билан уч минг йил давомида замин қаърида мудраб ётган Ахриманнинг қуёш ҳамал буржига кирганда ер юзига чиққанлиги тўғрисидаги мифик тасаввурлар ўртасида ҳам бевосита боғланиш мавжуд.

Юқоридаги таҳлиллардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ўзбек фольклоридagi Жўмард билан боғлиқ халқ қарашлари ҳамда афсоналар сюжетининг қадимий асослари ажодларимиз мифологик тасаввурлари силсиласини ўзида мужассамлаштирган буюк ёдгорлик - «Авесто»да келтирилган Гайа мартан образи тўғрисидаги асотирий эътиқодлар замирида юзага келган.¹

«ХУББИ» ОБРАЗИНИНГ МИФОЛОГИК АСОСЛАРИ

Қадим ажодларимизнинг мифологик тасаввурлари ва эътиқодий инончлари тизимида сув култи билан алоқадор асотирий сюжетлар муҳим ўрин тутади. Ана шундай мифологик персонажлардан бири Хубби бўлиб, бу асотирий образ билан боғлиқ афсоналар мамлакатимизнинг турли ҳудудларида мавжудлиги қайд қилинган. Жумладан, Бухоро шаҳридан тахминан 40 км. чамаси жанубий-ғарбда ўзининг шифобахш сувли қудуғи билан машҳур бўлган Хожа Уббон авлиёси² ва Жондор туманидаги Оқших қишлоғидаги Султон Хубби қадамжоси³ ҳақидаги афсоналар қадим замонларда яшаган ажодларимизнинг сув маъбуди ҳақидаги мифологик тасаввурлари ҳамда сув култининг локаллаштирилиши натижасида юзага келган.

Шунингдек, Фарғона водийси ҳамда Оҳангарон дарёси бўйларида ҳам ЭрХубби тўғрисидаги мифологик тасаввурлар мавжуд бўлган.⁴

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Гавмард образининг ўзбек фольклоридagi талқинлари // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2001, №5.

² Burnes A. Travels into Bokhara, being an account of journey from India to Cabool, Tartary and Persia in the years 1831, 1832 and 1833. London, 1839, vol.II, p.455-473; Шишкин В.А. Варахша. - М., 1963. - С.134; Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. - Бухоро, 1997, 29-бет.

³ Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. - Бухоро, 1997, 29-бет.

⁴ Фуломов Я. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. - Тошкент, 1959, 33-бет.

Қашқадарёликлар эса Қамаши туманидаги Ҳуббил тепа деган жойни ҳам афсонавий сув муаккили Ҳубби култи билан боғлайдилар.¹

Дарё сувининг мўл-кўллигини таъминловчи эзгу ҳомий сифатида тасаввур қилинадиган Ҳубби билан боғлиқ асотирий қарашлар Хоразмда нисбатан тўлароқ сақланиб қолган. Атоқли ўзбек олими Я.Фуломов Хоразм воҳасининг суғорилиш тарихига доир йирик илмий тадқиқотида сув культининг мифологик талқинларини ўзида мужассамлаштирган қизиқарли бир афсонани ҳикоя қилган. Унда айтилишича, «Фаридун ва ҳатто Жамшид подшолик қилмасдан кўп вақтлар илгари Амударёда бир йигит яшаган ва бу йигит дарёнинг ҳокими бўлган. Унинг исми «Ҳубби» бўлган. Ҳубби балиқ билан овқатланган. У бир кўли билан балиқни ушлаб оларкан-да, уни куёшга узатар экан, балиқ шу ондаёқ қовурилар экан. У етти юз йил давомида Амударёда яшаган ва бу вақт ичида ҳеч қандай ёвуз жин дарёга яқинлаша олмаган ва ҳатто у вақтда чивинлар ҳам бўлмаган. Жамшид тахтга ўтирган вақтдан бошлаб Ҳубби дом-дараксиз гойиб бўлган. Уни осмон денгизининг маликаси - гўзал қиз ўғирлаб кетган деб ўйлайдилар. У гойиб бўлгандан кейин Амударёда Ҳуббининг онаси пайдо бўлган. Ана шу Ҳуббининг онаси биринчи қайиқни қурган ва халқни дарёда сузишга ўргатган. Сўнгра Ҳуббининг онаси бутунлай кетиб қолган».²

Сув культига алоқадор қадимги мифологик тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган бу афсона сюжетининг илк вариантлари ўлкамизга ислом дини кириб келмасдан аввалги даврларда юзага келган ва суғорма деҳқончилик билан шуғулланган аждодларимиз орасида кенг тарқалган. Дарё сувининг мўл-кўллигини таъминловчи ва уни ёвуз кучлар хуружидан ҳимоя қилувчи эзгу ҳомий сифатида тимсоллаштирилган Ҳубби култи Ўрта Осиёда яшаган қадимги одамлар орасида жуда мўътабар саналган. Ҳубби ҳақидаги афсона халқимизнинг исломдан бурунги мифологик эътиқодлари маҳсули эканлигини Амударё кемачилигида урф бўлган бир одат ҳам тасдиқлайди. Маълум бўлишича, ўтмишда Ҳуббининг онаси образи ҳам мифологик инончлар тизимида муҳим ўрин тутган бўлиб, Амударёда сузадиган қайиқларнинг олдинги буржига унинг ҳайкали ўрнатилган экан. Я.Фуломовга юқоридаги афсонани айтиб берган чоллар «Сиз Амударёдаги катта кемаларнинг - қайиқларнинг уч томонида соч ўрими осиб қўйилганини пайқаганмисиз?» дея сўз бошлашган. Уларнинг айтишларича, «илгари вақтларда кемаларнинг буржида шу хотиннинг ҳайкали ўрна-

¹ Раҳмонов Ф.Ш. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одат ва маросимлари (XIX асрнинг охири - XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди ёзилган дисс. - Тошкент, 2002, 101-бет.

² Фуломов Я. Кўрсатилган асар, 31-32-бетлар.

тилган. Муслмонлар келгандан кейин улар бу одатга эътибор бериб, уни йўқ қилишни буюрганлар. Шу вақтдан бошлаб бу ҳайкалнинг бошини кесиб ташлаганлар, фақат унинг икки ўрим сочи қолган».¹

Амударё кемачилигида уч томони одам бошига ўхшатиб ясалган қайиқлар ҳам бўлган. Этнограф Г.П.Снесаревнинг фикрича, бундай кема боши дарё маъбудаси Ардвисура Анахита тимсоли ҳисобланган.² Одатда Амударёда сузган қайиқларнинг боши кўпинча чўзинчоқ шаклда ясалган бўлиб, **илон боши** деб аталган. Қайиқ бошининг учига отнинг думидан қирқиб олинган ёли ўраб қўйилган. От думининг ўрами худди аёлларнинг учлари бирлаштириб қўйилган икки ўрим сочини эслатиб турган. Кема бошининг соч билан ўралган жойига ойна ўрнатилган ва ҳар хил чиганоқлар билан безатиб қўйишган. Ана шундай қадимий анъанани ўзида акс эттирган илонбошининг сурати Россия Фанлар академиясининг Антропология ва этнография музейидаги 1352/245-рақамли коллекцияда сақланади.³ Қайиқнинг бош томонига от думининг қилларини бойлаш удуми «туғ кўтариш» деб аталган. Бу табаррук ҳисобланиб, аёлларнинг у ерга бориши ман этилган. Г.П.Снесаревнинг кузатишларига қараганда, қадимги хоразмликлар орасида «бефарзанд аёллар кемадаги илон бош олдида пинҳона бориб, қайиқ учига боғланган от думининг ёлидан олса муроди ҳосил бўлади» деган инонч мавжуд бўлган. Шу боис фарзандталаб аёллар кемага яширинча киришган ва кеманинг уч томонига эмакляб бориб, илонбошига ўралган от ёлидан бир толасини олишган ва уни уйларига олиб келиб, исириққа қўшиб тутатанлар.⁴

Энг қадимги мифологик афсоналарда Хубби дарё ҳокими ёки ҳомийси, сувни тошириб, одамларга катта зиён етказадиган ёвуз кучларга қарши курашувчи мифологик персонаж сифатида талқин қилинган. Амударё тубида яшайди деб тасаввур қилинган аранглар билан Хуббининг жанги тўғрисидаги афсоналарда⁵ унинг ҳомийлик хусусияти яққол кўзга ташланади.

М.В.Сазонованинг ёзишича, хоразмлик дарғалар ҳазрати Нуҳ пайгамбарни ўзларига пир деб билишган, аммо дарёда сузаётганда, тошқин бошланганда, кема ҳалокатга учрагудек бўлса, хуллас, оғир аҳволга тушиб қолган пайтларида «Султон Хубби!» - дея хитоб қилишган.⁶

¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С.31-32.

² Снесарев Г.П. Под небом Хорезма. - М.: Мысль, 1970. - С.109.

³ *Бу ҳақда қаранг:* Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. - Л.: Наука, 1978. - С.86.

⁴ Снесарев Г.П. Кўрсатилган асар, 111-112-бетлар.

⁵ Сазонова М.В. Традиционное хозяйство...С.89.

⁶ Сазонова М.В. Традиционное хозяйство...С.89.

Хуббини дарё сувларининг ҳомийси деб билган қадимги Хоразм кемачилари - даргаларининг афсоналарига кўра, Хуббининг онаси Амударёда биринчи қайиқни ясаб, одамларни дарёда сузишга ўргатган.

Фикримизча, бу мавзудаги афсоналарнинг илк намуналарида Хуббининг ўзи одамларга қайиқ ясашни ва дарёда сузишни ўргатган уста сифатида тасвирланган бўлиши керак. Бинобарин, халқ қарашларига кўра, дарёда мушкул аҳволга тушиб қолган киши Хуббини ёдга олиб, уни кўмакка чорласа, Амударёнинг асов тўлқинлари узра Хубби намоён бўлар ва арқон билан кемани тортиб, эсон-омон манзилига етказиб қўяриши. Ҳаттоки, арқон қийиб юборганидан Хуббининг елкалари қип-қизариб кетган эмиш.¹ Хубби образи билан боғлиқ бундай мифологик тасаввурлар ўзбек халқ достонларида ҳам ўз аксини топган. Масалан, «Муродхон» достонида тасвирланишича, қаҳрамон **«Кемачининг пири ё, Хубби бобо, энди ўзинг биласан, бу жонимни сенга топширдим!»** - деб солни миниб, ададсиз сувга кириб, қайиқнинг жиловини бўшатиб кета беради.² «Баҳром ва Гуландом» достонида ҳам:

Кемачилар Эр Хуббим деб йиғлашар,
Кемаси бузилиб, солдан айрилса,
Арилар йиғилиб бўлар парвона,
Уяси бузилиб, болдан айрилса,

- деган мисралар мавжуд.³

Ана шу далилларнинг ўзи қадимги мифологияда Эр Хубби ёки Хубби кемачилар пири сифатида ҳам тасаввур қилинганлигини кўрсатади.

Хубби ҳақидаги афсонанинг Хоразм версиясида «Жамшид тахтга ўтирган вақтдан бошлаб, Хубби дом-дараксиз ғойиб бўлганлиги» таъкидланади. Зеро, Хубби образи зардуштийликдан аввалги даврлардаги мифологик тасаввурлар маҳсули бўлиб, афсоналарнинг сюжет силсиласида турли даврларга оид диний-мифологик қарашларнинг изларини кўриш мумкин. Исломиятдан кейинги даврда яратилган афсоналарда эса Хуббининг мўъжизалари ва сирли йўсинда ғойиб бўлиши мотивлари ривожлантирилган.

Хоразм афсоналарининг айримларида Хубби турли мўъжизалар кўрсатиб кишиларни лол қолдирувчи кароматли йигит, яъни шайх

¹ Сазонова М.В. Традиционное хозяйство...С.89.

² Муродхон. Ўзбек халқ ижоди. Т., 1965, 74-бет.

³ Баҳром ва Гуландом. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1986, 92-бет.

ҳақим отанинг ўгли сифатида гавдаланади. Ҳикоя қилишларича, ҳақим ота Боқирғонийнинг учта ўгли бўлиб, кенжа ўглининг исми Ҳуббихўжа экан. Катта ўғиллари оталарининг изидан бориб, диний илмлар билан машғул бўла бошлабдилар. Бироқ, Ҳуббихўжа ёшлигиданоқ от миниб юришни, ов қилишни яхши кўради. Ҳақим ота Ҳуббихўжа дарвеш бўлиш ўрнига жангчи бўлади деб хавфсираб, кўп хафа бўлган. Аммо унинг хавфсирашлари бежиз бўлиб чиқди. Ҳуббихўжа мўъжизалар кўрсата бошлайди: сувга ботганларни қутқарар, сўйилган ҳўкизларга жон қайтарар ва ҳоказолар қилар экан. Бир куни Ҳуббихўжа ўз жойидан узоқроқ бир дарёга борган. Ҳақим ота уйда ўтириб, уни уч марта чақирган. Биринчи чақириққа у жавоб қайтарган, иккинчисини жавобсиз қолдирган, учинчисида отасининг қаршисига етиб келган. У биринчи чақириқдаёқ уйга қараб йўл олгани, иккинчи чақиришида сувга чўкканларни қутқариш билан овора бўлганлигидан жавоб бера-олмаганлигини айтган. Ҳубби томонидан қилинган мўъжизалар отасининг газабини келтирган ва у Ҳуббининг Хоразмдан чиқиб кетишини сўраган. Ҳуббихўжа отаси билан видолашган ва шу ондаёқ ерга ётиб кўздан ғойиб бўлган. Ота-онаси бу мўъжизани кўриб ҳайрон қолганлар. Тангри Ҳақим отага мурожаат қилиб бундай деган: «Унинг авлодидан уч юз олтмишта авлиё чиқар эди, сен бунга тўсқинлик қилдинг, энди сенинг бу гуноҳинг ювилиши учун қабринг устидан қирқ йил мобайнида дарё оқиб туриши керак».¹

Ҳақим ота билан Ҳубби ўртасидаги зиддият туфайли қаҳрамоннинг ғойиб бўлиши исломиятнинг ёйилиши натижасида маҳаллий культлар билан алоқадор халқ қарашларининг янги эътиқодий инончларга ўрин алмашишининг ифодасидир. Ҳақим ота ва Ҳуббихўжа ҳақидаги афсонада қаҳрамоннинг сирли йўсинда ғойиб бўлиши тафсилотлари ҳикоя қилинмаган. Бизнингча, афсона қаҳрамонининг тириклайин ғойиб бўлиши аслида қадимий мифологик тасаввурлар асосида шаклланган мотив ҳисобланади. Хоразмликлар Ҳубби ғойиб бўлган бўлса-да, унинг тириклигига ишонадилар. Масалан, кўҳна урганчлик ахборотчилар «Ҳубби ўзининг от қўшилган аравасида Аму-дарёга кириб кўздан ғойиб бўлган» деб ҳисоблайдилар.²

Этнограф Г.П.Снесарев томонидан ёзиб олинган бир афсонада сюжет тизимининг қадимий узлари сақланган: «ҳикоя қилишларича, Шайх Ҳақим ота Бурхоннинг гўзал қизи Анбар онага уйланади ва ундан уч ўғил фарзанд кўради. Кенжасининг исми Ҳубби бўлади. Отаси

¹ Ғуломов Я. Кўрсатилган асар, 32-33-бетлар.

² Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С.251.

катта болаларини яхши кўрар, Ҳубби эса Анбар онанинг сеvimлиги экан. Бир куни Ҳақим ота ўғилларини синаб кўрмоқчи бўлади. Шунда онасининг чақирганини эшитган Ҳубби волидасининг хузурига анча кечикиб келади. Онаси нега кечикканлигининг сабабини сўраганида, у биринчи марта чақирганида сувга чўкаётган кемани қутқарганини, иккинчи сафар эса сув балосидан қутулган кишилар унга атаб қурбонликка сўйган ҳўкизни тирилтирганлигини айтиб беради. Ўз вақтида етиб келмаганлиги учун Ҳубби отаси билан чиқишолмай қолади. Ҳақим ота унинг уйдан чиқиб кетишини талаб қилади. Шунда Анбар она Ҳуббини уйга қамаб кўяди. Аммо Ҳубби кийимларини ечиб ташлаб, каптарга айланади ва уй томидаги туйнукдан учиб чиқиб кетади».¹

Эътибор берилса, мазкур афсонада Ҳубби шарафига ҳўкизларнинг қурбонлик қилиниши ҳақида гап бормоқда. Бу мотивнинг муайян тарихий асослари мавжуд. Тарихшунос Я.Фуломовнинг қайд қилишича, «ҳар йили экиш олдидан ва ёзги суғориш мавсуми бошланиши билан деҳқонлар тошқин ўз вақтида бўлармикин ёки кечикармикин деб ташвишлана бошлаганлар. Илгарилари тошқин кечиккан вақтда анъанавий тантанали ибодат бошланар эди. Руҳонийлар Хевадан чиқиб (бу дарров бутун Хоразмга эшитилар эди) Туямўйиннинг қуйи қисмида жойлашган Оролча авлиёда тўпланишар эди. Уруғ зодагонларининг вакиллари, умуман, мамлакатдаги бутун оқсуяклар ҳам худди шу ерга тўпланишар эдилар. Улар руҳонийларга совғалар, қурбонлик учун ҳўкизлар олиб келишар эди. Ўз кўзи билан кўрганларнинг ҳикояларига қараганда, ибодат қилинган, дарёга сув худосига қурбонлик сифатида сўйилган ҳўкизларни ташлаганлар».²

Ҳуббининг ғойиб бўлиши ҳақидаги афсона сюжетининг қадимий мотивларидан яна бири қаҳрамоннинг «кийимларини ечиб ташлаб, каптарга айланиб учиб кетиши»дир. Аждодларимизнинг қадимий анистик қарашларига кўра, одам ўлгандан кейин унинг руҳи қушга айланиб учиб кетар эмиш.

Бизнингча, Хоразм афсоналаридаги Ҳуббининг каптарга айланиши ана шу қадимий мифик эътиқодларга боғлиқ ҳолда келиб чиққан. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи момолар бировнинг ёш боласи нобуд бўлганини эшитишса, «*фалончининг боласи учибди*» дейдилар. Бу иборада ҳам қадимги тасаввурлар акс этган бўлиб, аждодларимиз ўлимни инсон умрининг ниҳояси эмас, балки ҳаётнинг бир шаклидан иккинчи бир кўринишига ўтиш воситаси деб билишган. Уларнинг тушунчасига

¹ Снесарев Г.П. Реликты...С.251.

² Фуломов Я. Кўрсатилган асар, 250-бет.

кўра, жон барҳаёт бўлиб, одам ўлгач, у бошқа нарсага (кўпинча) қушга айланар эмиш. Шунинг учун ҳам қоракўлликлар лаҳжасида қўлланилган «*боланинг учиши*» ибораси орқали жоннинг кўкка, яъни руҳлар оламига ўтиши назарда тутилган. Қул Тегин шарафига ўрнатилган битик тошидаги катта ёзувда ҳам «*қаным қаған инчайлиг торуг козғанын уча бармыс*», яъни «отам-қоғон шунча эл ва юрт қозониб, уча кетмиш (ўлмиш)» дейилган.¹

Аждодларимиз марҳум жонининг руҳлар оламига сафари учиш ҳаракати орқали амалга оширилади деб ўйлаганлар. Қадимги туркий тилда жаннат маъносидаги *учмақ* сўзи қўлланилган. Бизнингча, бу сўзнинг ўзаги ҳам аслида *учмоқ* феълидан бўлиб, марҳумларнинг руҳи қушга эврилиб нариги оламга учиб ўтиши назарда тутилган бўлса керак. Тилимизда *қўрқиб кетмоқ* маъносида *учиб тушиди* ибораси қўлланилади. Бу ўринда ҳам қуш кўринишидаги одам жонининг қўрқиш натижасида танадан чиқиши назарга олинган.

Жон ҳақидаги бундай тасаввурлардан фарқли равишда Хубби тирклигида каптарга айланиб, учиб кетади. Хуббининг каптарга эврилиши ҳам ўзбек фольклорининг анъанавий эпик талқинлари асосида мотивлаштирилган. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Малика Айёр» достонида тасвирланишича, Гўрўғли Зебит чўлидаги Шопар қўлида гаройиб бир қўрғонга кириб қолади. Гўрўғли қўрғон ичидаги ажойиботларни томоша қилиб турганида, «осмондан бир кўк каптар қуюлиб келиб, бир оғнаб туриб, бир сурхайил гардон, офати жон, писта даҳан бир ажиб нозанин пари бўлиб» туради. Гўрўғлига ўзининг манзил-маконини, насл-насабини маълум қилганидан кейин яна бир ағанаб туриб, каптар либосини кийиб фалакка парвоз қилиб учиб кетади.²

Пари ва девларнинг каптар кўринишида учиб келиши тасвири ўзбек халқ эртақларида ҳам қайд қилинган.³ Бундан ташқари, халқимиз орасида «каптарларга озор берма, уларнинг париси бўлади», «парилар каптар бўлиб, давр солиб юради» деган гаплар ҳам бор.⁴ Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган халқ қарашларига кўра, «девларнинг жони кабутар сувратида намоён бўлиб туради, дейдилар. Айтишларича, дев нафас олганда жони кабутардай оғзидан кириб-чи-

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.,-Л., 1951. - С.30.

² Малика Айёр. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1988, 7-8-бетлар.

³ Зумрад ва Қиммат. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1988, 13-бет.

⁴ Бу маълумотлар Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Тўзонли қишлоғида яшовчи Олия момо Олимбой қизидан 1980 йилда ёзиб олинган.

қиб тураркан, яъни нафас чиқарса, далага бир қулоч парвоз қилиб, нафасни тортса, томоғидан кириб кетиб туради».¹

Одам жонини қушга ўхшатиб тасаввур қилишга асосланган мифологик қарашларнинг излари халқимизнинг дафн маросими билан алоқадор удумларида ҳам сақланиб қолган: хусусан, айрим жойларда мозорларга дон сепиб қўядилар, қушлар териб есин учун. Ҳуббининг қушга айланиб, уйнинг туйнугидан чиқиб учиб кетиши мотивининг тарихий асослари ҳам жоннинг кабутар сувратида намоён бўлиши тўғрисидаги мифологик тасаввурларга бориб тақалади. Зеро, жоннинг қуш шаклида намоён бўлиши қадимги хоразмликларга ҳам маълум бўлган. Ю.А.Рапопортнинг қайд қилишича, Хоразмдан топилган астадон-оссуарийлардан бирининг қопқоғида қуш шакли мавжудлиги анимистик қарашлар ифодасидир.² II-III асрларга оид осори атиқалардан бири, Тупроққалъадаги деворий лавҳада эса қанотли ёш йигит - сирен образи тасвирланган.³

Бизнингча, юз тузилиши навқирон йигитни эслатувчи бу қуш сурати каптарга эврилиб учиб кетган Ҳубби ҳақидаги қадимги Хоразм асотирларининг тасвирий ифодаси бўлиши мумкин. Ҳуббининг ғойиб бўлиши ҳақидаги мифологик қарашлар халқ дostonларида ҳам ўз аксини топган. «Ошиқ Маҳмуд» достонида Ҳубби тириклайин ғойиб бўлган авлиё сифатида тилга олинади:

Оди Али саккиз жаннат гулидир,
Тирик ғойиб Султон Ҳубби валидур.⁴

Сирли равишда ғойиб бўлиб қолган Ҳуббини хоразмликлар *Ғойиб ота* деб ҳам аташган. Одатда исломиятгача мавжуд бўлган қадимги культлар билан алоқадор бўлган айрим қадамжолар ва мозорлар номининг унутилгач, бундай жойлар *Ғойиб ота* деб юритила бошланган.

Энди **Ҳубби** атамасининг этимологияси хусусида айрим мулоҳазаларимизни баён этсак. Этнограф Г.П.Снесаревнинг фикрича, **Ҳубби** лексемаси форс-тожик тилидаги «**об**» (сув) сўзидан келиб чиққан.⁵

¹ Боболардан қолган нақллар (тўплаб, нашрга тайёрловчилар ва сўзбоши муаллифлари: М.Жўраев ва У.Сатторов). – Тошкент.: Фан, 1998, 60-бет.

² Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарий). -М.: Наука, 1971. - С.101.

³ Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент, 1987. - С.58.

⁴ ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1427. Айтувчи: Юсуф Жуманиёзов; ёзиб олувчи: Ф.Султонова, 28-бет.

⁵ Снесарев Г.П. Реликты...С.253.

Ҳақиқатан ҳам Ҳубби образининг мифологик табиати сув билан бевосита боғлиқлиги, дарё ҳомийси ва кемачилар пири сифатида эъзозланганлиги шу фикрни тасдиқлайди. Геродотнинг ёзишича, скифлар орасида «ер ва сув худоси» Апига эътиқод қилиш анъанаси мавжуд бўлган экан.¹ Академик С.А.Жебелевнинг фикрича, скиф қавмлари топинган сув ва замин маъбуди номини билдирувчи **Anu** атамаси «**об/он**», яъни *сув* маъносини англатувчи сўзга алоқадордир.² Манбаларда қайд қилинишича, **Anu** ер-сув илоҳасининг номи бўлиб, у чашмада намоён бўладиган гўзал аёл сувратида тасаввур қилинган.³

Зардўштилик мифологиясининг шаклланишига асос бўлган қадимги инончларни тадқиқ этган М.Бойснинг таъкидлашича, протохиндевропаликларнинг асотирий қарашлари тизимида сув култи ҳам муҳим ўрин тутган. Улар илоҳа **Anac**ни дарё ва кўллар сувининг тимсоли сифатида тасаввур қилишган.⁴

Амударё култи кенг оммалашган қадимги Хоразм ҳудудида юзага келган сув муаккили ҳақидаги мифологик тасаввурларнинг муайян излари бугунги кунгача сақланиб қолган. Маълум бўлишича, қадимги Хоразм мифологиясида «**Хуу**» деб юритиладиган сув худосининг образи мавжуд бўлган. Қорақалпоқ фольклорида бу мифологик персонажнинг «**ҳан**» шаклидаги кўриниши қайд қилинган. Қарияларнинг суви бор ариқлардан ҳатлаб ўтаётганда «**ҳан**» дейиши ҳам ана шу асотирий қарашларга боғлиқ деб қаралади.⁵

Бизнингча, Ҳубби мифонимининг лисоний-этимологик асослари қадимги Аму соҳилларида истиқомат қилган қавмларнинг асо-тирларида номи зикр этилган сув маъбуди ва илоҳасининг исми - **Апи** (ёки **Анас**) атамасига боғланади. Мифоним «*сув маъбуди*», «*сув тимсоли*» маъносини билдирувчи «**апи**» лексемасига «*эзулик*», «*яхшилик*» маъноларини билдирган «**һу**» сўзини⁶ қўшиш орқали ясалган ҳамда «*эзгу Апи*», «*эзгу сув муаккили*» маъноларида қўлланилган.

Демак, Амударё соҳилларида ривожланган деҳқончилик маданиятини яратган қадим аجدодларимиз мўл ҳосил ва фаровонлик манбаи ҳисобланган замин ҳамда сув муаккили Апини мўътабарлаштиришган. Дарёда тошқин рўй берган вақтларда ва суғориш мавсуми

¹ Геродот. История. Кн.1. С.329.

² Жебелев С.А. Геродот и скифское божество Северного Причерноморье. - М, 1935. - С.28-37.

³ Рабинович Е.Г. Богиня мать // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1992. - С.180.

⁴ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М.: Наука, 1987. - С.10.

⁵ Қарақалпақ эдебияты тарыйхы. - Нукус, 1983, 36-бет.

⁶ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор.1. - М.-Л., 1949. - С.169.

бошланганда сув маъбудаси шарафига қурбонлик маросимларини ўтказганлар. Натижада халқ инончларида оби-ҳаёт, серҳосиллик ва эзгулик тимсоли сифатида анъанавийлашган *Anu (Anac)* ҳақидаги асотир ва афсоналар ҳам юзага келган. Ҳубби образининг мифологик асослари жаҳондаги энг қадимги суғорма деҳқончилик анъаналари келиб чиққан мамлакатимиз ҳудудида шаклланган ҳосилдорлик култи билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Чунки Ҳубби фақат сув манбаининг мифологик тимсолигина эмас, балки қут-барака, серҳосиллик, эзгулик рамзи сифатида ҳам эъзозланган.

Ўрта Осиё халқлари мифологиясида сув тагида, кўпинча дарёларда яшайдиган ёвуз куч сифатида тасаввур қилинадиган *убба* образининг генетик илдизлари ҳам Ҳубби тўғрисидаги асотирий инончлар тизимига дахлдордир. Этнограф олим К.Шониёзовнинг ёзишича, «қарлуқ уруғига мансуб ўзбекларнинг мифологик тасаввурларига кўра, дарёларнинг чуқур жойлари, яъни гумларида, чуқур жарликларда, сув айланиб, ўрама бўлиб оқадиган фарғараларда *убба* деб аталувчи ёвуз руҳ яшар эмиш. У тунда сув бўйига ёлғиз келган кишини чўктиришга ҳаракат қилармиш. Айниқса, кўкламги тошқин пайтлари *убба* дарё бўйидаги одамларни ота-онаси, ака-укаси ёки бошқа бир яқин кишисининг овози билан чақирар, таниш овозни эшитган одам эса ўзи билмаган ҳолда товуш келган томонга қараб кетиб қолармиш. Дарё лабига яқинлашганда эса *убба* уни ушлаб олиб, сув тубига тортиб кетар ва чўккан одамнинг қонини сўриб, жонсиз жасадини сув бетига чиқариб ташлар эмиш. Кексаларнинг хотирлашларича, бурунги вақтларда *уббага* атаб қурбонликлар ҳам қилинган. *Убба* бор деб тахмин қилинган жойда қўй ёки эчки сўйиб, қонини сувга оқишишган, сўйилган жонзотнинг гўшти ҳам сувга ташланган. Шундай қилинса, *убба* одамларни чақирмайди деб ирим қилишган».¹

Сув ичида яшовчи ёвуз руҳ - *убба* ҳақидаги демонологик ҳикоялар қозоқ фольклоршунослари томонидан ҳам ёзиб олинган.² Қозоқлар *убба//уббени* узун қора соқолли қоп-қора одам сифатида тасвирлайдилар. Айтишларича, у сув ости оламининг подшоси бўлиб, дарёга яқин келган одамни домига тортиб кетар экан. Сув тошқини, сел ёки сув билан алоқадор бошқа табиий офат рўй бергудек бўлса, одамлар буни *уббанин*г иши деб ўйлаб, уни инсофга чақириб мақсадида турли ирим-сиримларни бажарганлар.³

1 Шаниязов К. Узбеки-карлуки. - Ташкент.: Фан, 1964. - С.163.

2 Каскабасов С. Казахская несказочная проза. - Алмата, 1990. - С.114.

3 Кастанье И. Из области киргизских верований. Нечистые духи // Вестник Оренбургского учебного корпуса. 1912, №3, С.22-23; Остроумов Н. Киргизские рассказы // Этнографические обозрения, 1891, №2. - С.202.

Бизнингча, уба образи генетик жиҳатдан Ҳубби ҳақидаги мифологик қарашларнинг дуалистик эътиқодлар таъсирида ривожлантирилиши натижасида вужудга келган демонологик персонаж ҳисобланади. Ҳубби билан боғлиқ афсоналар сюжетининг тарихий асослари эса сув култи ва ҳосилдорлик, қут-барака тилаш ғоясини ўзида мужассамлаштирган қадимий халқ қарашларига бориб тақалади.¹

АРАНЖА БОБО КУЛЬТИНИНГ ҚАДИМИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Амударёнинг Питнак яқинидаги бир оролчасида Аранжа бобо номли мазор бўлган. Г.П.Снесаревнинг қайд қилишича, халқ орасида бу оролни бевақт нобуд бўлган ёш болаларнинг руҳи макон қилган деган афсоналар мавжуд. Болаларнинг руҳи шу оролчадаги мазорни зиёрат қилиш учун келган аёллардан баъзиларининг кўзларига ҳам кўринармиш. Шу боис бефарзанд аёллар Аранжа бобо мазорини зиёрат қилиб, муродлари ҳосил бўлишига умид қилганлар. Зиёратга келган аёл агар она бўлиш бахтига муяссар бўлса, келаси йил шу оролчада кўчқор сўйиб худойи қилиб берган. Амударёдан ўтаётганда аёллар Аранжа бобони зиёрат қилиб, унинг туғига ҳар хил мато бўлақларини боғлашган. Дарёдан ўтаётганда эса сувга нон ва туз ташлаганлар².

Бизнингча, Аранжа бобо ҳақидаги халқ қарашлари сув ва ҳосилдорлик инончлари билан боғлиқ бўлиб, Амударё култига алоқадор мифологик тасаввурлар асосида шаклланган. Мазорнинг дарё култи билан боғлиқлигини зиёратчилар томонидан бажарилган магик амаллар ҳам тасдиқлайди: сувга нон ва туз ташланиши дарё сувининг мўл бўлиши ва офат келтирувчи тошув рўй бермаслиги учун қилинган қурбонлик маросимининг қолдиқ ҳолда сақланган кўринишидир.

Аранжа бобо мазорининг фарзандталаб аёллар томонидан зиёрат қилиниши эса серфарзандлик ва ҳосилдорлик ғояларининг муштараклиги ҳақидаги қадимий халқ қарашлари маҳсулидир. Г.П. Снесаревнинг ёзишича, «баҳор мавсумида Амударё сувининг сатҳи кўтарилиб, ариқ ва каналлар сувга тўлиб оқаётган пайтда бефарзанд аёллар яхши ният қилиб ариқлардан ҳатлаганлар»³. Сув тўла ариқдан

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Ҳубби образининг мифологик асосларига доир // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2002, №2.

² Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.:Наука, 1969. - С.246; *Бу ҳақда яна қаранг:* Снесарев Г.П. По следам Анахиты // Этнографы рассказывают. - М., 1978. - С.106-107.

³ Снесарев Г.П. Реликты...С.246.

ҳатлаш - Амударёдан ўтиш ритуали асосида келиб чиққан магик ҳаракатдир.

Халқ орасида Аранжа бобо тўғрисидаги афсона ёки мифологик қарашлар сақланиб қолмаган бўлса-да, мўл ҳосил ва фарзанд тилаш гоялари билан боғлиқ ҳолда тимсоллаштирилган бу муқаддас жойнинг номини билдирувчи атама қадимий асосларга эга бўлиши керак.

Бизнингча, «**Аранжа**» мифотопонимининг лисоний-этимологик таркиби «**аран**»+**жа**//**ча** узвларидан иборат. Мифонимнинг этимологик асоси **аран** сўзида мужассамлашган бўлиб, **-жа(=ча)** кичрайтириш маъносини англатувчи қўшимчадир (**-ча** қўшимчаси Хоразм вилоятининг муқаддас қадамжо ва мозорларидан айримларининг номини билдирувчи топонимик атамалар таркибида мавжуд. Мас.: Оролча авлиё каби).

«**Аран**» сўзи эса аслида «**аранг**» тарзида қўлланилган бўлиб, Амударёнинг «Авесто»да қайд қилинган номининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир. С.П.Толстовнинг ёзишича, «Авесто»да Ранга ёки Аранг атамалари билан юритилган дарё Амунинг ўзгинасидир. Кирнинг юришлари ҳақида ҳикоя қилган Геродот Амударёни Аракс деб атаган. Бу тарихий топоним ҳам мазкур дарё номининг авесточа шаклига фонетик жиҳатдан жуда яқиндир¹.

Хоразмнинг суғорилиши тарихини ўрганган Я.Фуломов эса «Амударё қадим замонларда ҳар хил номга эга эди: «Авесто»да Аранха ёки Аранг дейилган» деб ёзади.² Дарҳақиқат, «Ардвисур яшт»нинг 64-бандида қуйидагиларни ўқиймиз:

Кенг Ранха сувларидан
Ардви Сура намоён
Бўлди гўзал қиз мисол
Қомати тик улугвор
Гўё буйчан бир ниҳол³.

«Яшт»ларни рус тилига ўгирган И.Стеблин-Каменский дарё номини билдирувчи бу атамани изоҳлаб, «Ранха - дарё номи бўлиб, уни Сирдарё (Яксарт) билан қиёслаш ўринлидир» деб ёзади⁴. Ўзбек олими М.Исҳоқов эса бу фикрга қўшилмайди. Унингча, «Ранха -

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: Изд-во МГУ, 1948.-С.53.

² Фуломов Я. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. - Тошкент.: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1959.- 292-бет.

³ Авесто. Ардвисура алқови // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1999, 2-сон, 73-бет.

⁴ Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарий проф. И.М. Стеблин-Каменского. - Душанбе.: Адиб, 1990. - С.170.

«Авесто»да қайси дарё экани аниқ эмас. И.Стеблин-Каменский Сирдарё билан қиёс қилишни таклиф қилади. Лекин бунга келтирган исботи у қадар кучли эмас».¹

Фикримизча, Ардвисура Анахита култи Амударё билан бевосита боғланган бўлиб, «Авесто»да бу гўзал илоҳанинг тимсоли сифатида намоён бўлган дарёнинг номи «Аранҳа» деб аталган.

Шунга кўра, Амударёнинг авесточа атамаси - **Арангҳа** // **Аранг** топоними бу қадим дарё култи мўътабар тутилган даврларда халқ орасида кенг оммалашган. Одамлар Арангҳа // Арангни мўл ҳосил, фаровонлик, тўқлик бахш этувчи улугъ неъмат - оби ҳаётнинг мифологик тимсоли деб билганлар. Арангҳа // Аранг қадимги Хоразм мифологиясининг анъанавий образларидан бири бўлган. У ҳақдаги мифик қарашларнинг изчил ривожини ва асрлар давомидаги тараққиёти натижасида Аранжа бобо култи шаклланган. Аранжа топоними дарё номининг авесточа ифодаси - Арангҳа // Аранг сўзларига фонетик жиҳатдан яқинлиги; шу ном билан аталувчи мазорнинг дарёдаги оролчада жойлашганлиги; мазор зиёратида ҳосилдорлик ва серфарзандлик ғояси билан боғлиқ магик амалларнинг бажарилиши ҳамда дарёга қурбонлик қилиш удумининг қолдиқ ҳолда сақланган кўринишлари (қўчқор сўйиш, сувга нон ва туз ташлаш) қайд қилинганлиги ҳам Аранжа бобо култи бевосита «Авесто» мифологияси таъсирида келиб чиққанлигини кўрсатади.²

ЎЗБЕК МИФОЛОГИЯСИДА АРАНГЛАР ОБРАЗИ

Хоразмликлар орасида Амударё ичида яшаб, сув сатҳининг кўтарилиб - тушиши, дарё тошуви ва оқим йўналишини бошқариб турувчи кўзга кўринмас хаёлий мавжудодлар - **аранглар** ҳақидаги мифологик тасаввурлар қайд қилинган. Хусусан, бу асотирий образ билан боғлиқ халқ қарашлари хонқалик М.Сафаровдан 1986 йилда биз томонимиздан ёзиб олинган қуйидаги топонимик афсонада ҳам мавжуд. Унда ҳикоя қилинишича, кунлардан бир куни дарё ичидаги аранглар исён кўтариб, сувни тошириб юборибдилар. Бундан кўп зиён кўрган одамлар хонқалик бир эшоннинг ёнига бориб, уларни аранглар ба-

¹ Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарий проф. И.М. Стеблин-Каменского. - Душанбе.: Адиб, 1990. - С.170.

² Мақола қуйидаги манба асосида chop этирилмоқда: Жўраев М. Аранжа бобо култининг қадимий илдизларига доир // Филологик тадқиқотлар. - Тошкент, 2002, 18-20-бетлар.

лосидан халос қилишни сўраб, ёлворибдилар. Эшон канал бўйига келиб қараса, аранглар сувнинг ихтиёрини ўз қўлига олган, хоҳласа тоширади, хоҳласа ўзанга қайтаради. Шунда эшон сувга шўнғибди. Орадан бироз вақт ўтгач, сувнинг юзи қип-қизил қон бўлибди: сув юзига эшоннинг жонсиз танаси ҳам қалқиб чиқибди. У аранглар билан олиша—олиша, арангларни енгиб, кейин ўзи ҳалок бўлган экан. Шундан сўнг бу каналнинг номи Ғазовот бўлиб қолган экан.¹

Кўринадики, мазкур афсонада аранглар дарё сувининг оқимини назорат қилиб турувчи ёвуз куч сифатида тасвирланган. Аранглар дарёни тошириб, қирғоқнинг ювилиб кетишига сабабчи бўлар, бу билан одамларга кўп ташвиш келтираркан. Эпик қаҳрамоннинг аранглар билан олишуви афсона сюжетининг етакчи мотиви бўлиб, эзгулик ва ёвузлик кучларининг кураши тўғрисидаги дуалистик қарашларнинг ўзига хос эпик талқинидан иборатдир. Мазкур сюжетнинг архаик типиди аранглар билан курашувчи мифологик қаҳрамон образи ҳам мавжуд бўлган. Чунки архаик сюжетга дахлдор бундай мифологик образнинг айрим қирралари Хубби ҳақидаги Хоразм халқ афсоналарида учрайди. Масалан, «Хубби мазори» афсонасида ҳикоя қилинишича, Хубби ҳар куни сувга чўккан кемаларни қутқарар, дарё тубида яшовчи аранглар билан олишиб, одамларни тошқин балосидан халос қилар экан.²

Хоразмликларнинг аранглар билан боғлиқ мифологик қарашларига доир материалларни тўплашга ҳаракат қилган этнограф Г.П.Снесаревнинг аниқлашича, бу гайриоддий мавжудотлар Амударё ва ундан чиқарилган каналларни ўзига макон қилган деб тасаввур қилинар экан. Арангларнинг шаклу шамойили, ташқи кўринишлари ҳақидаги мифологик инончлар сақланиб қолмаган, чунки аранглар одамзодга кўринмас, аммо уларнинг ўзлари сув бўйида истиқомат қилувчи кишиларнинг фаолиятини кузатиб туришаркан. Дарё сувининг кўтарилиб ёки пасайиб туриши ҳам арангларнинг иши бўлиб, ҳатто қирғоқларни ювиб кетувчи даҳшатли тошқин, яъни дегиш ҳамда кемалар ҳалокатига сабаб бўлувчи пўртананинг ҳосил бўлиши ҳам арангларнинг хуружи натижасида рўй берар эмиш.³

1956 йилда Г.П.Снесарев билан ҳамсуҳбат бўлган хонқалик кекса дарға Ҳожи бобонинг ҳикоя қилишига қараганда, Амударёнинг то-

¹ Ипак йўли афсоналари (тўплаб, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: М.Жўраев). - Тошкент.: Фан, 1993, 43-бет.

² Юқорида кўрсатилган манба, 43-бет.

³ Снесарев Г.П. Обряд жертвоприношения воде у узбеков Хорезма, генетический связанный с древним культом плодородия // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 4.- М.: Наука, 1960. - С.200-201.

шиб-кўпириб оқишига аранглар сабабчи экан. Аранглар кўзга кўринмас гойиб руҳлар сирасига мансуб бўлиб, ҳамиша кўпчилик бўлиб ҳаракат қилишаркан. Уларнинг хуружи авжига чиққанда эса дарё тошиб, соҳилни ювиб кетар, қирғоқ яқинидаги қишлоқлар ва экинзорлар сув остида қолиб кетаркан. Бундай пайтларда кемалар қатнови ҳам анча қийинлашаркан. Аранглар нечоғлик ҳаракат қилишмасин, барибир одамзотнинг шижоати ва мардлиги олдида ожиз бўлиб, дарё тубидаги маконларига қайтиб кетишаркан.¹

Арангларнинг мифологик образ сифатидаги талқинига доир маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, халқ қарашларида бу ғайриоддий мавжудотлар одамларга ёмонлик келтирувчи ёвуз куч тимсоли сифатида тасаввур қилинган. Жанубий Хоразм ўзбекларининг турмуш тарзи ва хўжалик юритиш анъаналарини ўрганган элшунос М.В.Сазонованинг ёзишича, «Амударёнинг энг чуқур жойларида яшаб, унинг оқимини бошқариб турувчи аранглар одамзодга душманлик қилувчи ғайрийоддий мавжудотлар бўлиб, улар ҳақидаги тасаввурлар сув култи ва сув стихияси билан боғлиқ инончлар сирасига киради».²

Хоразм вилоятидан тўпланган этнофольклористик маълумотларга қараганда, аранглар бир томондан сув стихияси билан алоқадор ёвуз куч деб қаралса, иккинчидан, одамларга оби ҳаёт улашиш, сув тақчил бўлган деҳқончилик мавсумида дарё сувининг мўл-кўллигини таъминлаб туриш хусусиятига эгаллиги билан эса эзгу мақсадларга хизмат қилади деб ҳам тасаввур қилинади. Хонқада арангларнинг яшаш жойи фақат сув остида эмас, балки қуруқликда ҳам бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги халқ қарашлари ёзиб олинган. Уларнинг эътиқодича, аранглар кўзга кўринмас руҳлар бўлиб, атрофимизни ўраб турган ташқи оламнинг турли гўшаларини ўзларига макон қилишар экан. Улар ҳатто қуш учса қаноти куядиган саҳрода ҳам одамзодга дуч келиши мумкин эмиш, аммо уларнинг чўлдаги ташрифи ҳам сув билан боғлиқ: саҳрода йўлдан адашиб, барханлар орасида сувсизликдан ўлар ҳолатга келиб қолган кишига ногаҳон йўлиққан аранглар унга тўйгунича сув берар эмиш.³

Шу боис дарё тошуви, дегиш ва кемалар ҳалокатининг рўй беришини арангларнинг иши деб ўйлаган одамлар ўтмишда сув тубида

¹ Снесарев Г.П. По следам Анахиты // Этнографы рассказывают. - М.: Наука, 1978. - С.103.

² Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. - М.: Наука, 1978. - С.89.

³ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских обрядов и верований у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С.236-237.

яшовчи бу хаёлий мавжудодларнинг хуружидан чўчиганлар. Баъзан эса ғойибдан пайдо бўлган арангларнинг ҳиммати туфайли ташналик азобидан қутулиб, олис сахро сафаридан омон-эсон қайтиб келган кишиларнинг ғаройиб ҳикоялари афсоналарга ошuftа кишилар дилида бу ажиб руҳларнинг ногаҳоний мададига умид учқунларини уйғотган.

Қадимги хоразмликларнинг турмуш тарзи бевосита Амударё билан боғлиқ бўлгани учун арангларнинг сув остидаги ғайритабиий ишлари ҳақидаги афсоналар халқ орасида кенг тарқалган. Ёвуз кучлар хуружидан сақлай оладиган мифологик қаҳрамонларнинг ғайриоддий мўъжизалар кўрсатиб, одамларни бало-қазолардан асраши, турли офатларнинг олдини олиши, эзуликка қарши курашувчи руҳларни маҳв этиши ҳақидаги инончлар эса арангларни ўзига бўйсундирган афсонавий персонаж образининг юзага келишига асос бўлган. Ўзбек мифологиясининг анъанавий образларидан бири-Ҳубби ана шу типдаги асотирий персонаж саналади.

Ҳуббининг мифологик персонаж сифатидаги ўзига хос қирраларидан бири-аранглар билан курашиб, уларни ўзига бўйсундиришидир. Афсоналарда Ҳубби ўзининг ғайриоддий магик куч соҳиби эканлиги туфайли арангларга қарши дадил жангга кириб, уларни тезда маҳв этганлиги, натижада дарё оқими тинчланиб, кемалар ҳалоқатининг олди олинганлиги, боғ-роғлар тошқин офатидан халос бўлганлиги нақл қилинади.

Аранглар билан боғлиқ мифик қарашларнинг генезиси махсус ўрганилмаган бўлса-да, бу ўринда этнограф Г.П.Снесаревнинг «балки аранглар ҳақидаги тасаввурлар Ўрта Осиё халқлари эътиқодий инончларининг қадимий қатлами-анимистик тушунчаларга бориб тақалса ажаб эмас»¹, деган тахмини бу мавзунинг тадқиқ этишда ўзига хос қалит бўлиши мумкинлигини алоҳида таъкидлашни истаймиз.

Қадимги одам ўзини ўраб олган табиатдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларни жонлантириб тасаввур қилган: унингча теварак-атрофдаги барча нарсаларнинг ўз «эгаси» мавжуд: сув ҳам, олов ҳам ўз «эгаси»нинг измига бўйсунди. Наботот ва ҳайвонот оламини обиҳаёт билан таъминлаб келган ҳаётбахш қудрат тимсоли ҳисобланган Амударёнинг баъзан тўлиб-тошиб оқиши, асов тўлқинлар қирғоқни аёвсиз ямлаб, ютишини ҳам сув руҳлари хуружининг ифодаси деб билганлар. Шу тариқа дарё тубида яшаб, оқимни ўз измига бўйсундириб турувчи ғайриоддий мавжудодлар-аранглар билан алоқадор мифик қарашлар келиб чиққан. Арангларнинг шаклу шамоийли, ташқи кўри-

¹ Снесарев Г.П. Реликты... С.237.

ниши, қиёфаси ҳақида ҳеч қандай маълумот мавжуд эмаслиги ҳам бу образнинг генетик илдизлари қадимийлигидан далолат беради. Чунки анимизмнинг илк босқичига хос хусусиятлардан бири шундан иборатки, одам ўзини ўраб турган ташқи оламни турли-туман руҳлар макони деб билган бўлса-да, уларнинг шаклу шамойили-ю, ташқи қиёфасини аниқ тасаввур қилолмаган: яъни табиий ҳодисалар ва нарса-буюмлар билан боғлиқ руҳлар ҳақидаги ибтидоий қарашлар табиат стихиясини ўзида мужассамлаштирган мифологик образлар тизимининг юзага келишига асос бўлган. Арангларнинг ташқи кўриниши тасвирига доир мифологик талқинлар қайд қилинмаганлиги ҳам бу образ қадимги одамнинг табиатни анимистик англаши асосида келиб чиққанлигини кўрсатади.

Энди **«аранглар»** мифонимининг лисоний-этимологик асоси масаласига келсак, бу атама Амударёнинг «Авесто»даги номига алоқадор деган фикрдамиз. Чунки «Авесто»да қайд қилинган **«Аранг»** ва **«Ранга»** атамалари Амударёнинг қадимий номи эканлиги С.Л.Толстов ва Я.Фуломов каби олимлар томонидан эътироф этилган.¹

Амударё ҳосилдорлик култи билан боғлиқ мифологик тимсол даражасида тасаввур қилинган қадимги даврларда дарё сувининг мўлкўллиги ва оқимнинг бежавотирлигини таъминлаб турадиган гайриоддий кучга ишониш анъанаси ҳам шаклланган. Амударё-Аранг култининг кенг оммалашishi жараёнида дарёни ўз измида сақлаб турувчи мифологик мавжудотлар ҳам сув тубида локаллаштирилгач, дарё култи ва унинг анимистик талқини ҳақидаги халқ қарашлари ўзаро уйғунлашиб, яхлитлик касб эта бошлаган. Шу тариқа қачонлардир улуг дарё атамаси сифатида қўлланилган **«аранг»** сўзи сув тубида яшаб, дарё тошуви, кемалар ҳалокати ва даҳшатли дегишга сабаб бўлувчи гайриоддий мифологик мавжудотлар номини англатадиган бўлган.²

ХОРАЗМДА АЖДАР БОБО КУЛЬТИ

Ўзбекларнинг шамол чақириниш маросимининг ўзига хос локал типларидан бири Аждар образига мурожаат қилиш орқали шамол кўзгатишга ҳаракат қилиш анъанасидир. Шамол чақириниш маросимининг бу кўриниши Бухоро вилоятининг Қоракўл туманида қайд қилин-

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: Изд-во МГУ, 1948. - С.53; Фуломов Я. Хоразмнинг сугорилиши тарихи. - Тошкент.: ЎзФА нашриёти, 1958, 37-бет.

² Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Аранглар // «Бухоро мавжлари», 2004, №4, 34-36-бетлар.

ган. Шу туманнинг Қораҳожидан қишлоғида истиқомат қилувчи Жумақул Дурматовдан 1981 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, шамол чақирғиш учун ҳуштак чалиб туриб, қуйидаги қўшиқ айтилади:

Аждар, шамолим,
Аждар, шамолим,
Ота-онанг ўлди,
Моли сенга қолди,
Шамолингни қўйиб юбор,
Шамолингни қўйиб юбор!¹

Биз ҳам ўша йили Қораҳожидан қишлоғидан Ражаббой ака Қораевдан Аждарга мурожаат қилиб шамол чақирғиш маросимининг қуйидаги тўртлигини ёзиб олган эдик:

Аждар-о, Аждар,
Ота-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди,
Югура кўр!

Ахборотчилар ёзнинг иссиқ кунларида шундай деб туриб, шамолнинг эсишига тақлид қилиб ҳуштак чалинса, майин эпкин эсади дейдилар.

Фикримизча, шамол ҳомийсининг Аждар деб аталиши ўзига хос эътиқодий қарашлар маҳсули бўлиб, халқимизнинг улкан илонсифат мавжудот сифатида тасаввур қилинадиган мифологик образ-аждаҳо тўғрисидаги инончлари асосида юзага келган. Халқ қарашларига кўра, илон тўққиз ёшгача «илон» деб айтилади. Тўққиздан тўқсон ёшгача «афҳи» дейилади. Тўқсон тўққиз ёшдан тўққиз юз ёшгача аждарҳо, тўққиз юздан тўққиз минг ёшгача «юҳо» деб аталади.² Аждар ёки аждаҳо кўпинча горда яшар эмиш. Маълумки, гор — қадимги мифологияда шамол пирининг макони, шабада-ел чиқадиган жой деб тасаввур қилинган. Наманганлик Бибисора Худойберган қизидан ёзиб олинган бир эртақда тасвирланишича, бўронларнинг отаси Шамол бобо ўзининг кулбаси-ғоридан чиқиб, ёмон одамларнинг додини бериш учун йўлга тушади.³

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1760/3, 44-бет. Ёзиб олувчи: У.Жуманазаров.

² Боболардан қолган нақллар. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов. - Тошкент.: Фан, 1998, 61-бет.

³ Қора дев. Ўзбек халқ фантастикаси. 2-китоб.-Тошкент.: Ёш гвардия, 1984, 62-бет.

Ўзбек халқ эртақларида аждаҳонинг ўз маконидан чиқиб келиши тасвирига диққат қилинса, бу мифологик жонзотнинг шамол билан боғлиқлиги яққол кўзга ташланади. «Сув бола» эртагининг қаҳрамони булоқдаги балиқ билан гаплашиб турганида, бирдан «еру кўкни қоронғу босибди. Бирдан шамол, тўс-тўполон кўтарилиб, ёмғир ёға бошлабди. Бола, бу нима экан, деб ҳайрон бўлиб турган экан, осмону фалакдан аждаҳо қуюлиб келиб, булоқ бошига қўнибди».¹

Қадимги одамлар горда яшовчи аждаҳо дамидан шамол ҳосил бўлади, деб ўйлашган. Шунинг учун ҳам эртақларда аждаҳо ҳар пуфлаганда «дамининг шамолига дов-дарахтлар ҳам илдиз-пилдизи билан кўпорилиб, осмону фалакка учиб кетиши», «ҳовузу қудуқлар қум-тупроққа тўлиши»² ҳикоя қилинади.

Қадимги ҳинд мифологияси талқинича, шамол худоси Ваю олий тангрилардан бири Пурушининг дамидан ҳосил бўлган.³ Демак, шамол — мифологик жонзот ёки димиургнинг нафас олишидан пайдо бўлади деган эътиқод Аждар культининг асотирий негизини ташкил этади.

«Олтин қаср» эртагида аждаҳонинг оғзи «бамисоли Ўнгар тоғдаги горга ўхшаши» бежиз таъкидланмаган. Бу ўхшатиш шамолнинг гор билан боғлиқлиги тўғрисидаги мифологик қарашлар асосида юзага келган. Аждодларимиз башарти шамол гордан чиқар экан, у ҳолда аждарнинг оғзи ҳам горга ўхшаса керак, деб ўйлаганлар. Оғзи горга ўхшайдиган аждар бир пуфлаганда, эртақ қаҳрамони бўлган бола сандиқ-пандиғи билан бир чақирим ерга учиб кетади.⁴

Аждарнинг шамол билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши аждодларимиз тасаввурида мўл ҳосил ва тўкин-сочинлик тимсоли ҳисобланган муқаддас илонга топиниш анъаналари билан боғланади. В.Н.Басилов озарбайжон, татар ва бошқирд асотириларида тасвирланган аждаҳо образи сув, ёгин-сочин ҳамда ёмғирли булут билан алоқадорлигини қайд қилади.⁵ Ўзбек мифологиясида ҳам аждар қуйи олам, ҳаёт дарахтининг туби, сув, аниқроғи, оби ҳаёт булоғи билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. «Сув бола» эртагида аждарнинг ёмғир, жала билан келиши тасвири ҳам ана шу кўҳна эътиқодий қарашларнинг инъикосидир.

¹ Оймомода аждаҳо. Ўзбек халқ фантастикаси. 1-китоб.- Тошкент.: Ёш гвардия, 1983, 133-бет.

² Қаранг: «Оймомода аждаҳо», 39-бет.

³ Мейлах М.Б. Вода // Мифы народов мира. Т.2.-М.: Сов. Энциклопедия, 1992. - С.241.

⁴ Қора дев. Ўзбек халқ фантастикаси. 2-китоб.-Тошкент.: Ёш гвардия, 1984, 65-бет.

⁵ Басилов В.Н. Аждаҳо // Мифы народов мира. 1-том. - М.: Сов. Энциклопедия, 1992. - С.50.

Қадимги осори атиқаларга туширилган илон тасвирининг моҳиятини таҳлил қилган Б.А.Рибаконинг фикрича, ўтмишда яшаган одамлар илонларни ёгин-сочин сувларининг рамзий «эгаси» деб билганлар ҳамда ёмғир чақириш маросимларида бу жонзотнинг магик қудратидан мадад сўраганлар.¹ Дехқончилик маданиятининг қадимий анъаналарини ўзида акс эттирган ҳосилдорлик маъбудалари, хусусан, Муқаддас она ҳайкалчаларида мавжуд бўлган илон чизгилари ҳам ёмғир чақириш маросими билан боғлиқлигини Б.В.Андрианов ҳам таъкидлаган эди.²

Ўрта Осиё ҳудудидан илон тасвири туширилган кўплаб археологик ёдгорликлар топилган. Мутахассисларнинг фикрича, бундай тасвирлар магик характер касб этган бўлиб, ҳосилдорлик ва қут-барака тимсолини ўзида мужассамлаштиргандир.³

Аждодларимиз аждарни ҳосилдорлик, ёмғир, сув, шамол ва булут билан бевосита алоқадор мифологик жонзот деб тасаввур қилганлар ва уни муайян табиат кучлари устидан ўз ҳукмини ўткази оладиган афсонавий ҳомий деб билганлар. Шамолнинг ғор ичидан чиқиши ҳақидаги қарашлари аждарнинг ғорда яшаши тўғрисидаги асотирлар билан бирлашиб кетиб, шамолнинг қай даражада эсиши ана шу ҳаёлий мавжудотга боғлиқ деган мифологик инончларни келтириб чиқарган. Шу боис унинг номини айтиб шамол чақириш удуми ва шамол ҳомийси сифатида анъанавийлаштирилган Аждар култи келиб чиққан.

Аждар култига сиғиниш анъанаси қадимда Амударё соҳилларида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам кенг урф бўлган. Ҳатто шамол ҳомийсининг номи билан боғлиқ муқаддас қадамжолар ҳам бўлган. Этнограф Г.П.Снесаревнинг маълумотларига қараганда, Кўҳна Урганч шаҳридан 50 км. узоқликда Аждар бобо деб аталадиган муқаддас мазор бор экан. Маҳаллий табиблар ва порхонлар Аждар бобони ўз пирлари деб билишган ва шомонистик амалларни бажариш чоғида ундан мадад сўраб илтижо қилишган. Г.П.Снесарев бу мазор «Авесто»даги Ажи даҳака образи билан боғлиқ мифологик қарашлар асосида юзага келган бўлиб, исломдан аввалги эътиқодий инончларнинг шаклланишида муҳим ўрин тутган муқаддас жойлардан бири бўлганлигини эътироф этади.⁴

¹ Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Сов. археология, 1965, №1. - С.29.

² Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. - М.: Наука, 1978. - С.64-66.

³ Бу ҳақда қаранг: Антонова Е.В. Мургабские печати в свете религиозно-мифологических представлений первобытных обитателей юга Средней Азии и из соседей // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. - М.: Наука, 1983. - С.24-29.

⁴ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука. - С.291-292.

С.П.Толстовнинг ёзишича, зардўштийлик мифологиясидаги Ажи дахака образи осмон сувлари культини ўзида ифода этган асоирий илонлар сирасига мансуб деб тасаввур қилинган.¹ Бу мифологик образнинг генетик асослари ҳам зооморф кўриниш касб этувчи сув маъбудлари тўғрисидаги қадимги эътиқодларга бориб тақалади.² «Авесто» мифологиясининг туб асослари бевосита мамлакатимиз ҳудудида, хусусан, Хоразм воҳасида шаклланганлигини назарда тутсак, Амударё соҳилларидаги қишлоқларда табиат стихиясини ўзида ифода этган Аждар бобо культининг анъанавийлашганлиги табиий ҳол эканлигини англаймиз.

Гарчи Аждар бобо мозорига сифиниш анъанаси билан шамол чақириниш маросими ўртасида бевосита алоқадорлик мавжудлиги аниқланмаган бўлса-да, бу муқаддас жой бир замонлар қадимги одамга даҳшатли куч бўлиб туюлган табиат ҳодисалари – шамол, бўрон, довул, қуюнга ўз ҳукмини ўткази оладиган афсонавий авлиё – ҳомий куч қадамжоси бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қадимги туркий мифологияда аждар кўл бўйида яшайди, булутлар уни кўтариб юради деб талқин қилингани каби,³ одамлар қурғоқчилик бўлганда ёмғир тилаб, хирмон совурган пайтда шамол сўраб Аждар бобо мозорида муайян ирим-сирим ва ритуалларни бажариб, магик характердаги маросимларни ўтказишган бўлиши керак.⁴

«VATA» ВА «ҲАЙДАР» - ШАМОЛ МАЪБУДИ

Ўзбекларнинг шамол чақириниш билан боғлиқ ирим-сиримлари ва бу эътиқодий инончлар тизими билан алоқадор магик айтим матнларида шамолнинг афсонавий ҳомийси - *Ҳайдар* ёки *Мир Ҳайдар* номи тилга олинади. Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурлар Ўрта Осиёда истиқомат қиладиган туркий халқларнинг деяр-

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С.294.

² Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. - СПб.: Журнал «Нева», «Летный сад», 1998. - С.443.

³ Басилов А. Аждарха // Мифы народов мира. 2-том. - М.: Сов. Энциклопедия, 1992. - С.50.

⁴ *Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда*: Жўраев М. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 3. Аждар култи // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1998, № 1.

ли барчасига маълумлиги илмий адабиётларда қайд қилинган.¹ Хусусан, Каспий бўйи туркманлари хирмон совураётганда шамол эсмай қолса, бир сиқим сомонни таёқ учига боғлаб, хирмонга қистириб қўйишган ва **«Ҳайдар бабанын ёлына бир чорек, ел гойса»** (яъни «Агар шамолни қўйворса Ҳайдар бобонинг ҳақиға битта нон атадим») дейишган. Агар шамол эсиб, таёқ учидаги сомонни учуриб кетса, хирмондаги дондан бир қисмини худойи қилиб элга тарқатганлар. Баъзи ўзига тўқ деҳқонлар бирорта жонлиқ атаб шамол эсиши билан уни сўйиб гўштини овулдошларига тарқатиб чиқишган.²

Мурғоб ва Ахал воҳасида яшовчи туркман деҳқонлари эса бошига отнинг тезаги қистириб қўйилган чўпни дони сомонидан ажратилиши керак бўлган хирмон устига тиқиб қўйганлар ва **«Ҳайдар! Ҳайдар!»** - дея шамол пирларига илтижо қилганлар.³

Айрим ахборотчилар шамол пирини «Мир Ҳайдар» деб ҳам атайдилар. Масалан, жанубий Қозоғистон деҳқонлари хирмон совурилатганда шамол бўлмаса, **«Мир Ҳайдар, Мир Ҳайдар, кел, Мир Ҳайдар!»** - деб чақирганлар.⁴

Шамол чақирининг худди шунга яқин усули Бухоро вилоятининг Вобкент туманидаги Кумушкент қишлоғида ҳам қайд қилинган. Ахборотчимиз С.Олимовнинг айтишича, бу қишлоқда яшовчи кекса кишилар ёз кунлари ҳаво дим бўлиб қолса, дарахтларнинг шохларига от ёки эшак тезагини қистириб қўйиб, **«Ҳайдар, боланг ариққа йиқилди, югур!»** - деб шамол чақиринини эслашар экан. От тезаги об-ҳаво ва табиат ҳодисалари билан боғлиқ маросимларда анъанавий тарзда қўлланиладиган магик воситалардан бири ҳисоб-

¹ Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры (на материале Южного и Восточного Туркменистана). — Ашгабад.: Наука, 1983. - С.15; Кармышева Дж.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986.-С.63; Демидов С.М. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований у юго-восточных туркмен // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Туркм. ССР. Вып. VI. - Ашгабад.: Наука, 1962. - С.201; Оразов А. О земледельческих традициях в долинах Сумбара и Чандира в конце XIX - начале XX вв. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. — Ашгабад.: Наука, 1973. - С.30.

² Джикиев А. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований у юго-западных туркмен // Труды Института истории, археологии и этнографии. Вып. VI. — Ашгабад.: Наука, 1962. - С.201.

³ Оразов А. О земледельческих традициях в долинах Сумбара и Чандира в конце XIX — начале XX вв. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. - Ашгабад.: Наука, 1973. - С.30.

⁴ Кармышева Дж.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - С.63;

ланган. Бинобарин, қадимги одамлар от тезагининг магик қудрати ёрдамида нафақат шамол, балки ёмғир ёғдиришга ҳам ҳаракат қилганлар. У Душаннинг ёзишича, қалмиқ шомонлари ёмғир ёғдириш учун бир тепалик устига чиқиб ён-атрофига от тезагини сочиб юборар ва сеҳрли афсун сўзларини ўқир экан.¹

Демак, шамол пирини Ҳайдар деб аташ Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар мифологияси ва маросим фольклорининг муштарак анъаналаридан бири бўлиб, қачонлардир бу афсонавий ҳомийга муурожаат қилиб шамол чақириш маросимини ўтказиш кенг расм бўлган. Кейинги пайтларда бу маросимни ўтказишга ҳаётий эҳтиёж қолмаганлиги сабабли бу ритуал унутилиб кетган. Б.Саримсоқовнинг фикрича, бу маросим чоғида ижро этилган кўшиқлар ҳам унутилиб кетган, ўзбеклар орасида фақат бир тўртлик сақланиб қолган, холос.²

Биз томонимиздан кейинги йилларда Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида олиб борилган текширишлар натижасида тўпланган фольклор ва этнографик материаллар бир замонлар бобо деҳқонларимиз томонидан ҳар йили буғдой ўримида сўнгги хирмон созуриш мавсумида ўтказиб келинган анъанавий шамол чақириш маросими фольклори ҳақидаги тасаввурларимизни бирқадар бойитиш имконини беради.

Навоий вилоятининг Нурота туманидаги Сойкечар қишлоғида яшовчи Тоштемир Турдиевнинг айтишича, хирмон созураётганда ҳаво дим бўлиб, сомон юришмаса, сопол ёки чинни идишларни тақиллатиб, хуштак чалишган. Шундайм шамол эсавермаса, хуштак чалиб туриб:

Шамолингни қўйвор,
Сомони сендан,
Буғдойи мендан,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Боланг сувга оқди,
Югур, ушлаб ол!

Шофирконлик Турсуной Ўрунованинг эслашича, бобоси хирмон созураётганда:

¹ Душан У. Обычаи и обряды дореволюционной Кальмикии // Этнографический сборник. I. - Элиста, 1976. - С.57.

² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. — Тошкент.: Фан, 1986, 135-136-бетлар.

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Боланг қудуққа тушди, —
Уйинг қайғуга тўлди,
Ҳайдар, Ҳайдар, келақол,
Шамол бўлиб эсақол,
Бугдойи менга фойда,
Сомонини олақол!-

деб хитоб қилиб, ҳуштак чалишар экан.

Шамол пирига мурожаат қилаётган деҳқон агар Ҳайдар ўз марҳаматини дариг тутмаса, уни махсус неъмат - сомон билан сийлаяжагини айтади. Чунки хирмон совураётганда деҳқон кўлидаги паншахаси (Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида бу асбобни *бодёвоқ* дейдилар) билан янчилган бугдойни тепага қаратиб отади. Бугдой дони оғир бўлгани учун хирмонга тўкилади, сомонни эса гир-гир эсаётган шамол учириб бориб, сал нарироқдаги тўсиқ олдига йиғади. Шу боис деҳқонлар Ҳайдар донни деҳқонга қолдириб, сомонини ўзи олиб кетади деб ўйлаганлар.

Айрим жойларда деҳқонлар шамол пирига хирмондаги дондан ҳам «улуш» чиқарганлар. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги қишлоғида яшовчи Эшон бува Абдиевдан ёзиб олинган қуйидаги айтим фикримиз далилидир:

Ҳайдар оға, Ҳайдар оға,
Шамолингни қайтар, оға,
Отиздаги бугдойимнинг
Ярмини қилдим садаға.

Бу айтим замирида халқимизнинг Ҳайдар культига сизгиниш удунининг ўзига хос бир кўриниши - шамол чақиритиш маросимида шамол пирига қурбонлик қилиш анъанаси ўз ифодасини топган. Назаримизда, илгарилари ҳар бир деҳқон олинадиган ҳосилнинг маълум бир қисмидан ҳосилдорлик культларини ритуал таом билан сийлаш мақсадида махсус маросим оши тайёрлашда фойдаланган. «Даладаги бугдойнинг ярмини сенга садақа қилдим» деганда олинажак дондан махсус таом пишириб, шамол пири Ҳайдар ҳақиға бахш этилиши назарда тутилган.

Маълумки, *Ҳайдар* - сочининг алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган қисми - *кокил* маъносини ҳам билдиради. Айни пайтда бу рамзий детал шамол пири образининг анъанавий атрибут-

ларидан бири вазифасини ҳам бажаради. Юқоридаги маросим қўшигида ҳам Ҳайдар образининг алоҳида белгиларидан бири – шамол пирининг кокили борлиги ҳақида маълумот берилган. Халқимизнинг одатига кўра, фарзанд кўргани билан боласи турмайдиган оилада чақалоқ туғилса, бола ёшига етганда унга «соч тўйи» қилинади. Бола ўсиб-унсин, зиён-заҳматлар озор етказмасин деган ниятда бошнинг энса қисмидаги «қорин сочи»дан бир тутамини қирқмасдан қолдирадilar. Ана шу кокил «Ҳайдар» дейилади. Шамол чақириниш маросими айтимларининг айрим намуналарида Ҳайдарнинг мифологик қиёфаси кокил детали воситасида тасвирланганлигининг ҳам муайян тарихий асослари мавжуд. Аждодларимизнинг эътиқодий қарашларига кўра, деҳқоннинг мурожаатини эшитиб йўлга чиққан Ҳайдар кокилини силкитиб келаётган пайтда, шамол кўзгалар эмиш. Бу мифологик эътиқод Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи М.Орзиевадан ёзиб олинган қуйидаги маросим қўшигида ҳам яққол кўзга ташланади:

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит!
Хотинингни уйку босди,
Болангни сув оқизди,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит!

Демак, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида Ҳайдар образи елкасига тушиб турадиган кокилларини ҳилпиратганча, қулочини кенг ёзиб келадиган асотирий персонаж сифатида тасаввур қилинган. Агар А.Диваев томонидан оммалаштирилган қозоқ маросим қўшигида¹ ҳам шамол пирининг «қулочини кериб келиши»га истақ билдирилганлигини ҳисобга олсак, бу образнинг мифологик асоси Ўрта Осиё халқларининг табиат культларига сифинишдан келиб чиққан қадимий культ мифларига боғлиқлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Халқ қарашларига кўра, Ҳайдарнинг ота-онаси, хотини ва болалари ҳам бор. Шамол чақириниш маросимида ижро этиладиган магик айтимларда кўпинча унинг оиласи бошига оғир фалокат тушганлиги, яъни яқинларидан бири ўлганлиги ҳақида маълумот берилади. Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи 73 яшар Хадича Тоированин айтишича, қибла томонга қараб:

¹ Диваев А. Призыв ветра (киргизское поверье) // Туркестанские ведомости, 1892, №41.

Шамол, шамол,
Тез кел, шамол,
Онанг ўлиб қолди,
Боланг сувга оқиб кетди,
Тез кел, шамол! —

деб уч марта такрорласа, шамол эсар эмиш.

Назаримизда, шамолнинг «онаси ухлаб қолиб, боласи сувга оқиб кетиши» мотиви Азиз момо ва унинг ўгиллари тўгрисидаги мифологик афсоналарга боғланади. Чунки афсоналарга кўра, Азиз момо горда ухлаб қолган пайтда Аҳман билан Даҳман унинг қопидаги шамолларни чиқариб юборишар эмиш.

Навойий вилоятининг Навбахор туманида яшовчи 89 яшар Асқар Пўлатовдан ёзиб олинган тўртликда шамолнинг ота-онаси қазо қилганлиги ҳақида хабар берилади:

Ҳайдар, Ҳайдар,
Шамолингни қўйвор,
Отанг ўлди, онанг ўлди,
Кетмонингни кўтариб кел!

Қашқадарё вилоятидан ёзиб олинган маросим кўшиқларида ҳам шамол пири Ҳайдарнинг онаси ҳалокатга учраганлигини баён қилиш мотиви мавжуд. Этнограф Ф.Раҳмоновнинг ёзишича, «ахборотчиларнинг маълумотига қараганда, шамолни чақириш учун унинг тилини билиш керак. Шамолнинг ҳомийси қаттиққўл, ўжар бўлиб, ноҳақликларга, зулмкорликка ҳуши йўқ экан... Мободо ҳалол-покиза, бировнинг ҳақига хиёнат қилмайдиган одам ёрдамга чақирса, албатта кўмакчи бўлиб келар экан. Унга мурожаат этишдан олдин шамолнинг эсишига тақлид қилиб ҳуштак чалиш ва ундан кейингина илтижо қилмоқ лозим экан:

Ҳайдарбой-а, энанг-а,
Кўмагинга бўлди зор.
Товдан думалаб кетди,
Шамолингни қўйивор.¹

Қашқадарёликлар орасида ўтказилган этнографик изланишлар да-

¹ Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одатлари ва маросимлари (XIX асрнинг охири — XX аср бошлари). Тарих фанлари номз. дисс. - Тошкент, 2002, 117-бет.

вомида Ф.Раҳмонов томонидан Ҳайдарга мурожаат қилиб шамол чақириш маросими кўшиқларининг қуйидаги намуналари ёзиб олинган:

Ҳайдар, Ҳайдар, Ҳайдар-а,
Шамолингни қўйбер-а,
Шамол элга эш бўлсин,
Дон совурмоқ пеш бўлсин.

Ҳайдар-а, Ҳайдар,
Молларини ким Ҳайдар,
Шамолингни қўйвор,
Қараб юрсин-а, пайдар (доимо).

Ҳайдар-а, Ҳайдар,
Шамолингни қўйвор.
Ота-онанг қамовда,
Ҳолидан, кел, хабар ол.¹

Юқоридаги матнлар ҳам Ҳайдарга мурожаат қилиб шамол чақириш маросими кўшиқлари «фақат бир тўртлик» сифатида сақланиб қолган деган илмий қарашнинг тўғри эмаслигини, бинобарин, ҳаққимиз орасида бу маросим айтимларининг турли хил вариантлари мавжудлиги кўрсатади.

1989 йилнинг июнида Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қас-соббаёт қишлоғида яшовчи Дурси момо Аллашева айтиб берган тўртликда эса шамол қари ота-онасидан айрилиб, фирт «етим»га айланганлиги, барча мерос унга қолганлиги баён қилинади:

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қўй, Ҳайдар!
Отанг-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди!

Шу қишлоқлик Яхши момо билан суҳбатлашганимизда, олотликларнинг шамол чақириш билан боғлиқ маросимида ижро этилган қадимий кўшиқнинг нисбатан тугал сақланган намунасини ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Момонинг айтишича, қадимгилар буғдой созуриладиган палла шамол бўлмай қолса, дарҳол олов ёқиб, **чўл кади** (сув қовоқ)ларни куйдиришаркан. Аёллар Ҳайдар бобонинг ҳақиға ис чиқаришган, кади куйдираётганлар эса:

¹ Кўрсатилган манба, 117-119-бетлар.

Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Ўғлинг ўра кетди,
Қизинг қира кетди,
Ўғлинг керак бўлса,
Арқон олиб югур.
Қизинг керак бўлса,
Кетмон олиб югур,
Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар!

- деб қўшиқ айтишган.

Назаримизда, маросим айтимида Ҳайдарнинг оила аъзолари тўғрисида бундай тўла маълумот берилганлиги бежиз эмас. Табиат ҳодисалари тўғрисидаги қадимги туркий асотирларнинг чуваш фольклорига сақланиб қолган мотивлари талқинига кўра, шамолнинг отаси билан онаси бор эмиш. Турган-битгани зиён-заҳматдан иборат бўлган бу чол-кампир одамларнинг уй-жойлари, экин-тикинларини пайхон қилиб, ҳамини зарар етказишар экан.¹

Шамол чақириш маросимининг Ҳайдар култи билан боғлиқ талқинида ижро этилган қўшиқлардан бирини фольклор тўпловчи Йўлдош Султонов ёзиб олиб оммалаштирган. У нашр этган матн бадиий жиҳатдан анча пишиқлиги ва табиатга магик воситалар ёрдамида сирли йўсинда таъсир ўтказиш билан алоқадор қадимий халқ қарашларини ўзида сақлаб қолганлигига кўра муҳим илмий қимматга эга:

Ўрамларни яйратиб,
Увотга босиб қўйдим,
Елкасига игна санчиб,
Қурбақа осиб қўйдим,
Ҳайдар, шамолингни олиб кел!

Ҳовузлар сасиб кетди,
Бақа тўн босиб кетди,
Боқ бува соқолидан,
Бир тутам осиб кетди,
Ҳайдар, шамолингни олиб кел.²

¹ Ашмарин Н.И. Введение в курс чувашской народной словесности // Исследования по чувашскому фольклору. — Чебоксары, 1984. - С.20.

² Қайнар булоқ. Болалар фольклори. (Тўпловчи: Й.Султонов). — Тошкент.: Юлдузча, 1991, 28-бет.

Бугдойни ўриб-йигиб олган деҳқон похолни обдон қуритмасдан янчмайди. Бунинг учун бугдойи ўриб олинган даланинг бир четини кетмон билан текислаб, ён-верини бегона ўтлардан тозалайди. Ўрилган бугдой ғарамларини ана шу жойга яйратиб босиб қўяди, ёйиб қуритади. Обдон қурисин учун уёқ-буёққа ағдариб ҳам туради. Кейин ғарамларни ўртага йигиб, уч-тўртта эшак ёки ҳўкизларни ҳўпга қўшиб, бугдойни янчади. Ана шундан сўнг деҳқон тезроқ шамол эсишини кута бошлайди. Баъзан бир неча кунлаб ҳаво дим бўлиб, ғир этган шабада эсавермаса, хирмоннинг таги нам тортиб, ғалла чиримаслиги учун сомонни тез-тез ағдариб турадилар. Шу тариқа бир неча кун бесамара ўтиб, кутилган шамолдан дарак бўлавермаса, деҳқон қадимгилар одатига амал қилиб битта қурбақани тутиб олади-да, елкасига нина санчиб, хирмон устига ўрнатилган таёққа осиб қўяди-да, юқоридаги маросим қўшиғини айтади. Хўш, нега энди айнан қурбақани бунчалик қийнаш керак бўлиб қолди экан?

Шарқ халқларининг деҳқончилик билан боғлиқ культларини тадқиқ этган В.В.Евсюковнинг ёзишича, **қурбақа** образи қадимги мифологияда ёмғир ва сув тимсоли сифатида талқин қилинган экан. Хусусан, кўҳна Чин асотирларида олам уммонининг эгаси бўлмиш улкан самовий қурбақа ҳақида ҳикоя қилинган. Бу миф сюжети Шимолий Америка ва Австралияда яшовчи маҳаллий аҳоли фольклорида ҳам қайд қилинган: қурбақа бутун бир ҳовузнинг сувини бир сипқорганда ичиб қўяди, аммо одамлар уни мазах қилаётганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлади-ю, ютган сувини тўкиб юборади. Қадимги одам тасавурида сув, ёмғир каби табиат неъматлари билан боғлиқ ҳолда муқаддаслаштирилган афсонавий қурбақа образи аста-секин ҳосилдорлик ва қут-барака рамзига айланиб кетган.¹

Ўрта Осиё ҳудудида олиб борилган археологик қазув ишлари чоғида қурбақа шаклидаги сопол ҳайкалчалар ва турли-туман тақинчоқлар топилган. Сополлитепа кўргони атрофидан қурбақанинг тошдан йўниб ишланган жажжи ҳайкалчаси топилган бўлса,² Тупроққальанинг юза қатламларидаги V асрга оид қадимий ибодатхона қолдиқлари ўрганилаётганда олимлар қурбақа шаклида ясалган мунчоқ донасига дуч келишган.³ Шунга ўхшаш топилдиқларнинг мифологик моҳияти бора-

¹ Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. — Новосибирск.: Наука, 1989. - С.94-95.

² Рахманов У. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа // История материальной культуры Узбекистана. Вып.13. - Ташкент.: Фан, 1977. - С.24.

³ Неразик Е.Е. Раскопки городища Топрак-кала // Археологические открытия. —1974. - М.: Наука, 1975. - С.509.

сида фикр юритган санъатшунос Л.И.Ремпель «Ўрта Осиё халқларининг ҳунармандчилиқ санъатида қурбақа образидан намгарчилиқ ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, яъни бамисоли тумор сифатида фойдаланилган»лигини қайд қилади.¹

Қурбақанинг самовий ҳодисалар билан алоқадорлиги ҳақидаги халқ қарашлари ёмғир ва шамол чақириш маросимларида унга ҳосилдорлик тимсоли сифатида мурожаат қилиш анъанасини келтириб чиқарган. Шу боис Доғистонда яшовчи лак ва даргинлар бевақт ёққан ёғингарчилиқни тўхтатиш учун ўз туққан онаси, бувиси ҳамда катта момоси, яъни «уч она»си тирик бўлган аёл яшил матодан қурбақага «иштон» тикиши керак деб ўйлайдилар. Яшил либос кийдирилган қурбақани тарнов учи ёки айвон пештоқига илиб қўйиб, «ёмғир тинсин, қуёш чиқсин!» дейишган.² Тибетликлар эса қурбақани чуқурчага кўмиб қўйиб, устига таёқ суқиб қўйса, ёмғир тинади деб ирим қилишган.³ Қадимги чинликлар эътиқодича, қурбақа жуда кўп яшаб, қариса, қурғоқчиликка сабаб бўлувчи ёвуз руҳларни еб қўядиган даражада кучли бўлиб қолар экан. Агар ана шундай «каромат»ли қурбақани бешинчи ойда сояда қўйиб, қуритса, дарҳол ёмғир ёғармиш.⁴

Назаримизда, қурбақанинг ёмғир, сув култи билан боғлиқлиги тўғрисидаги халқ қарашлари ўзбекларга ҳам маълум бўлган. Ўзбек халқ эртақларидан бирида қаҳрамон қудуққа тушганида, икки девни кўради. Девлардан бирининг тиззасида гўзал пари ўтирган бўлса, иккинчиси эса бир қурбақани эркалаб-суйиб ўтирган эмиш. Девлар қаҳрамондан «қайси биримизники чиройли?» деб сўраганларида, у «ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деб жавоб беради.

Бизнингча, қурбақанинг қудуқ билан боғлиқлиги мотиви қурбақани сув-ёмғир тимсоли сифатида тушунтирувчи қадимий мифларнинг; бевосита таъсирида яратилганлигини кўрсатади. Қадимги одам қурбақани ҳосилдорлик, қут-барака тимсоли сифатида эъзозлаганлиги учун шамол чақириш маросимида ҳам бу жониворнинг мажик қудратидан нажот кутганлар. Қурбақанинг елкасига игна сан-

¹ Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент.: Изда-во литературы и искусства, 1987.- С.37.

² Халилов Х.М. Историческая общность и национальное своеобразие обрядовой поэзии народов Дагестана и Северного Кавказа // Дагестанский фольклор во взаимосвязи с иноэтническим фольклором. - Махачкала, 1985. - С.19.

³ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. - М.: Наука, 1988. - С.276.

⁴ Евсюков В.В. Мифология китайского.. С.95.

чиб осиб қўйиш, яъни жониворни қийнаш удуми шамол пири Ҳайдар култи тўғрисидаги халқ қарашларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил эътиқодий инонч сифатида халқ орасида аввалдан мавжуд бўлиб, маросим фольклори жанрларининг бадиий эволюцияси давомида бу икки хил мифологик эътиқод бирлашиб кетган. Аслида қурбақа - табиат ҳодисаларига ўз ҳукмини ўткази оладиган ёвуз кучлар кушандаси деб қаралганлиги боис, одамлар уни қийнаш орқали шамолни эсишдан тўхташиб қўйган деб тасаввур қилинган ёвуз кучларни жиловлашга уни мажбур этишган.

Энди Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг тарихий асослари масаласига тўхталиб ўтайлик. Кўпгина тадқиқотчилар Ҳайдар ҳақидаги халқ қарашлари Муҳаммад пайғамбаримизнинг куёви ҳазрат Али тўғрисидаги афсоналар асосида юзага келган деб ҳисоблайдилар.¹ Масалан, Б.Саримсоқовнинг ёзишича, Ҳайдар Муҳаммад пайғамбаримизнинг куёви Али ибн Абу Толибнинг сифатларидан бири бўлган. «Афсоналарга кўра, Ҳайдар куч-қудрати билан табиат ҳодисалари, жумладан, шамолни ҳам ўз ихтиёрида сақлар эмиш. Унга илтижо қилиб, мурожаат қилинса, у ўзи тутиб турган шамолни қўйиб юборар эмиш».²

Биз табиат ҳодисалари билан боғлиқ халқ қарашларига доир материалларни тўплаш мақсадида Зарафшон воҳасида этнофольклористик кузатишлар олиб борганимизда, ахборотчиларимиздан «Ҳайдар»нинг кимлиги, бу образнинг тасвири ҳақида сўраб-суриштирдик. Маълум бўлишича, биз ўрганган ҳудудда Ҳайдар образи Али ибн Абу Толиб шахсига боғлаб талқин қилинмас экан. Бу эса этнограф В.Н.Басиловнинг «хирмон совориш чоғида чақириладиган шамол пири Мир-Ҳайдар туркманларга ҳам маълум бўлган, аммо туркманларнинг диний-эътиқодий қарашларидан худди қозоқларники сингари Мир-Ҳайдар ким бўлган деган саволга жавоб топиб бўлмайди. Фақат ўзбекларнинг (Айниқса, Фарғона водийсида яшовчилар) тасаввурларига кўра, Мир-Ҳайдар - Муҳаммад пайғамбарнинг куёви, мусулмон мифологиясида мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатиб, одамларни ҳам, девларни ҳам маҳв этувчи баҳодир сифатида талқин қилинган персонаж, ислом оламида машҳур бўлган тўртинчи халифа Али

¹ Басилов В.Н. Заключение // Древние обряды, верования и культуры народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - С.201; Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. -Тошкент.: Наука, 1986, 136-бет; Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. (Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М.Шайхова).-Тошкент.: Ёш гвардия, 1991, 33-бет.

² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. - Тошкент.: Фан, 1986, 135-б.

эканлиги маълум бўлади. «Ҳайдар» Алининг сифатларидан бири бўлиб, араб тилида «шер» деган маънони билдиради. Шундай қилиб, Али ҳақидаги исломий талқинлардан яхшигина хабардор бўлган қозоқ ва туркманлар мифологиясида Али образидан ажралиб чиққан ҳамда мустақил асотирий персонаж сифатида оммалашган Мир-Ҳайдар образи мавжуд бўлган»¹ деган фикрларида жон борлигини кўрсатади.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиё халқлари, хусусан, туркман мифологиясида исломдан аввал ҳам Ҳайдар култи мавжуд бўлган бўлиши керак. Туркманлар шамол ҳомийсини «*Ҳайдар кака*», яъни «*Ҳайдар ота*» ёки «*Ҳайдар кечели*», яъни «*Ҳайдар кигизли*» деб аташар экан.²

Ўзбекларнинг шамол чақириш маросимларида бу мифологик персонажга Ҳайдар, Мирҳайдар, Ҳайдар бува деб мурожаат қилинади. Аммо «Ҳайдар качали» варианты мавжудлиги ўзбек фольклоридан учратилмади. Фақат Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Вахм қишлоғида қайд қилинган бир маълумот шамол пирининг Амударё соҳилларида яшаган аҳоли орасида қадимда ўзига хос тарзда номланганлигини кўрсатади. Вахмлик Дурсун момо Ўраевдан 1986 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, чоллар бугдойни ўриб, хирмон қилишгач, уч-тўртта эшак тўплаб, хўп қўшишган. Бугдой янчилгач, ёғочдан ясалган махсус паншаха-бодёвоқ, яъни шамол паншаха билан хирмон согураётганда шамол эсаса: «*Олала гижак, келавер!*» - деб хуштак чалганлар.³

Бу айтим таркибида келган «*олала гижак*» бирикмасидаги «*гижак*» сўзи ҳам туркман тилидаги «*кечели*» лексемасига алоқадор бўлиши керак.

Бизнинг Зарафшон водийсида олиб борган этнофольклористик кузатишларимиз эса Ҳайдар култининг юзага келиши Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилиши анъанаси билан боғлиқ бўлмасдан, аждодларимизнинг исломдан бурунги мифологик инончлари, биринчи галда, табиатга сифинишга алоқадор эътиқодий қарашларга бориб тақалишини кўрсатди. Ўрта Осиё халқларининг қадимги мифологиясида шамол ҳомийси сифатида мўътабарлаштирилган Ҳай-

¹ Басилов В.Н. Заключение // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - С.201.

² Басилов В.Н. Хозяйство западных туркмен-ёмудов в дореволюционный период и связанные с ним обряды и верования // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука, 1973. - С.202.

³ Жўраев М., Тоҳиров Ў. Остонаси тиллодан. - Тошкент.: «Мозийдан садо», 2003, 41-бет.

дар образи тўртинчи халифа Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ўлкамизга ислом дини ёйилишидан анча илгарироқ яратилган мифологик персонажлар сирасига киради. Фикримиз исботи тариқасида қуйидаги далилларни келтирамиз:

1) Ўрта Осиё туркий халқларининг кўпчилигида (В.Н.Басилов таъбири билан айтганда, «Фарғона водийси ўзбекларидан ташқари») Ҳайдар ёки Мирҳайдар култи ҳазрат Али шахси билан боғлиқ ҳолда талқин қилинмайди. Ҳайдар образининг бундай икки хил талқинга эгаллиги, Алининг шамолни ўзига бўйсундира олиши ҳақидаги халқ қарашларининг унутилиши натижасида юзага келган ҳолат эмас. Балки, Ҳайдар мустақил мифологик образ сифатида исломгача ҳам мавжуд бўлган;

2) деҳқонлар асосан хирмонни совуриб, донни сомондан ажратиб олиш пайтида шамол сўраб, Ҳайдарга мурожаат қилганлар. Бу эса шамол ҳомийси Ҳайдар ёки Мирҳайдар образи бевосита ҳосилдорлик, қут-барака тушунчалари билан боғлиқлигини кўрсатади. Зеро абхаз деҳқонлари эътиқодича, ҳосилдорлик худоси **Айттар** (баъзи манбаларда **Айеттыр**)га илтижо қилинса, ҳосил чўғи баланд бўлар эмиш.¹ **Айттар** ва **Ҳайдар** атамаларининг ўзаро яқинлиги ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳосилдорлик тимсоли сифатида тасаввур қилинганлиги бу икки образнинг мифологик асослари ва этимологик талқинида муштараклик бўлиши мумкинлигини кўрсатади;

3) Ўрта Осиё туркий халқлари фольклоридаги шамол ҳомийсининг номи сифатида қўлланилувчи «**Ҳайдар**» атамасининг келиб чиқиши ҳам халифа Али шахси ва унинг афсонавий сифати (шер - Ҳайдарга монандлиги)га алоқадор эмас. Бу сўзнинг ўзаги зардўштийлик динининг муқаддас битиги - «Авесто»да номи тилга олинган шамол худоси «**Vata**» - «**Vama**» атамасига боғланади деб ҳисоблаймиз.

«Авесто»да икки нафар шамол худосининг номи («**Vayu**» ва «**Vata**») тилга олинган. Бу мифологик атамаларнинг ўзаги «**va**» лексемаси бўлиб, қадимги ҳинд-эроний тилларида бу сўз «**эсмоқ**» (яъни шамол эсиши) маъносини билдирар экан. Б.А.Литвинский шамол ҳомийсининг исми паҳлавий матнларида «**Vat**», яъни «**шабада манбау**», турк-манихей ёзма ёдгорликларида эса «**wadziwanta**» тарзида қўлланилганлигини аниқлаган. Унинг фикрича, «**Vata**» - жанубдан эсадиган шамол худосининг исмидир.²

¹ Акаба Л.К. Из мифологии абхазов. - Сухуми, 1976. - С.41-42.

² Литвинский Б.А. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. - М.: Наука, 1981. - С.104-105.

«Авесто»да тасвирланган шамол тангриси Вайю ўзида жангу жадал, галаба ва омад худосининг айрим сифатларини ҳам мужассамлаштирган. И.В.Ракнинг қайд қилишича, қадимги ҳинд-эрон мифологиясида шамол худоси сифатида тасаввур қилинган персонаж ҳинд «Веда»ларида Ваю деб тилга олинган бўлиб, муқаддас ичимлик Сомани илк бор татиб кўрган асотирий қаҳрамон деб қаралади. Қадимги мифологияда Вайю образи билан бир қаторда шамол ҳомийси сифатида Ватага ҳам эътиқод қилинган. Вата дуалистик табиатга эга бўлганлиги боис жанубий ва шимолий шамоллар фарқланган.¹

Шамол ҳомийси ёки худоси *Vata* ҳақидаги мифологик қарашлар Ўрта Осиёда яшаган қадимги элатлар дунёқарашида муҳим ўрин тутганлигини археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди. Чунончи қудратли Кушон империясининг ҳоқони, милоднинг 78—123 йилларида яшаган Канишка ҳамда унинг II аср учинчи чорагида ҳукм сурган вориси Хувишка томонидан зарб қилинган мис тангаларда чопиб бораётган одам тасвири туширилган. Тангадаги эркак киши тасвирининг кўриниши ва сурат остида *Vad* деган ёзув мавжудлигига асосланган мутахассислар қадимий тангаларда шамол тангрисининг тасвири туширилган бўлса керак деб тахмин қилмоқдалар. Бу эса ўша пайтларда «Авесто»даги шамол тангриси ҳақидаги қарашлар ўртаосиёликлар орасида кенг шуҳрат қозонганлигини кўрсатади. Бунинг устига шамол ҳомийсининг сўғдча атамаси ҳам «Авесто» мифларида номи тилга олинган шамол худоси образи исмига ўхшаш экан.²

Осетин, алан ва абхаз фольклоридаги айрим мифологик образлар қадимий шамол худоси *Vata* ёки *Vayuga* алоқадорлигини С.Л.Зухба,³ Ж.Дюмезиль⁴ каби олимлар ҳам қайд қиладилар. В.И.Абаев эса бу шамол тангриси образининг мифологик асослари зардуштийликдан ҳам аввалги эътиқодий қарашларга, чунончи ҳинд-европа бобо тилида сўзлашган қабилаларнинг ибтидоий тасаввурларига бориб тақалади деб ҳисоблайди.⁵

«Авесто»да номи тилга олинган шамол худоси ҳақидаги мифологик қарашларнинг айрим талқинлари муайян ўзгаришларга учраган ҳолда бўлса-да, бизнинг кунларгача сақланиб қолган. А.З.Розенфельд томонидан ёзиб олинган бир афсона «*Vata*» образининг тожик фоль-

¹ Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. - СПб.: Журнал «Нева» «Летний Сад», 1998. - С.158-459.

² Литвинский Б. А. Семантика древних верований... С.105-106.

³ Зухба С.Л. Абхазская народная сказка. - Тбилиси, 1970. - С.187.

⁴ Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. - М.: Наука, 1976. - С.149-151.

⁵ Абаев В. И. Дохристианская религия алан. - М.: Наука, 1960. - С.6.

клорида сақланиб қолган талқинлари хусусида фикр юритиш имконини беради. Панжлик тожиклар эътиқодича, қуёш ботаётган пайтда пайдо бўлган қуюндан **Хайт** деб аталувчи бир афсонавий махлуқ туғилар эмиш. Бўйи жуда дароз бўлган Хайт гира-ширада тоғ ёнбағрида кетиб борар, бир оёғини Панж дарёсининг бир соҳилига, иккинчи оёғини эса нариги қирғоққа қўйганча, шаҳдам одим отиб, кўздан ғойиб бўларкан. «**Хайт**» сўзи «**улкан одам**», «**пахлавон**» маъноларини билдирар экан.¹

Тожик фольклорида **Войд**, **Вуйд**, **Хайт** деб аталувчи бу мифологик образни шўғнонликлар узун бўйли, сочи тақимиға тушган, оппоқ кийимли махлуқ сифатида тасаввур қилганлар.²

Узун соч ёки кокил, яъни Ҳайдар ўзбек маросим фольклоридаги шамол ҳомийси образининг мифологик табиатини белгиловчи ўзига хос деталаридан бири эканлигини «Ҳайдар, кокилингни силкит» айтими таҳлилида юқорида қайд қилиб ўтган эдик. Чамаси болаларнинг сочини илк бор олганда ирим қилиб қолдирилган кокилни «**Ҳайдар**» деб аташ анъанаси кейинчалик урф бўлганга ўхшайди. Чунки зардуштийлик ақидалари амал қилган замонларда шамол тангриси сочи узун афсонавий ҳомий сифатида тасаввур қилинган ва бу эътиқод кейинчалик Ҳайдар образининг мусулмон мифологияси талқинлари билан қўшилиши жараёнида мазкур асотирий персонажнинг исломдан аввалги халқ қарашларига алоқадор талқинлари унутилиб кетган.

Н.И.Гаген-Торннинг фикрича, қадимги одам сочни алоҳида магик қудрат манбаи, яъни ҳосилдорлик култи билан боғлиқ тимсол деб ўйлаган.³ Қадимги даврларда ҳукмдорлар «ўз мамлакатида ҳосилдорликнинг йўқолишига олиб келмаслиги учун соч олдириш, баъзан ҳатто сочини бошқаларга кўрсатишлари ҳам мумкин бўлмаган».⁴ Чунки улар сочда одам жони ёки унинг магик қудрати мавжуд бўлади деб ўйлаганлар.⁵

Соч деталининг бевосита шамол билан алоқадорлигини доғистонликлар мифологиясида ҳам кузатиш мумкин. А.М.Черчиевнинг қайд қилишича, Доғистон халқлари эртақларида тилла сочи маликаларнинг сеҳрли мўъжизалар кўрсата олиши тасвирланган. «Уч мар-

¹ Розенфельд А. З. Великаны в таджикском фольклоре // Фольклор и этнография. - Л.: Наука, 1973. - С.93.

² Литвинский Б.А. Кўрсатилган мақола, 104-бет

³ Гаген-Торн Н.И. Магическое значение волос и головных уборов в свадебных обрядах Восточной Европы // Советская этнография, 1933, №5-6. - С.76-88.

⁴ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С.319.

⁵ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л.: 1946. - С.29-30.

та жасорат кўрсатган қаҳрамон» эртагида тасвирланишича, уммонларда тўфонни кўзгатиб, кемаларни гарқ этувчи денгиз маликасининг сочи кесиб олингач, у ўзининг куч-қудратидан маҳрум бўлиб қолади. «Гарун ва Гулсара» эртагида эса қаҳрамон гўзал қизнинг тилла сочлари билан ёвуз ва кучли шамол ҳомийсининг соқолини боғлаб қўяди. Шундан кейин шамол ожиз бўлиб, қаҳрамоннинг измига бўйсунушга мажбур бўлади¹.

Кўринадики, биринчи эртақда соч шамол кўзгатиш воситаси ролини ўйнаган бўлса, иккинчи эртақ қаҳрамони соч ёрдамида шамол ҳомийсини маҳв этади. Шамол ҳомийсининг магик кучи соқолида мужассамлашганлиги учун ҳам қизнинг сочи билан боғлангач, шамол кўзгатомай қолади. Шу ўринда ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ маросим қўшиғидаги «*Боқ бува соқолидан, бир тутам бериб кетди*» мисрасида соч (бу ўринда унинг рамзий эквивалентларидан бири - соқол) магик хусусиятга эга эканлигига ишора қилинади. «Бир тутам соқолнинг қирқилиши» - Боқ бува ўз магик қудратини йўқотиб қўйганлиги, яъни шамол эсмай қолганлигини англатади. Одамлар бундай оғир аҳволдан қутулиш учун «узун сочи» шамол ҳомийсини ёрдамга чақирадилар.

«Авесто»даги шамол тангриси «*Vata*» ҳам магик қудратга эга бўлганлиги, яъни сочи узунлиги туфайли барча шамолларни ўз измига бўйсундира олган. Шамол тангриси образининг мифологик қарашлар тизимидаги тадрижий ривожидан давомида «*Vata*» атамаси асосида «*Ҳайдар*» номи юзага келган. Соцнинг алоҳида магик кучга эгаллиги ҳақидаги тасаввурлар эса болаларга табаррук кокил - Ҳайдар қўйиш удумида ўз ифодасини топган.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар орасида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинувчи Ҳайдар ёки Мирҳайдар образининг тарихий-мифологик асослари зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да тасвирланган шамол тангриси - «*Vata*» ҳақидаги эътиқодий қарашларга бориб тақалади. «*Vata*» образи эса аждодларимизнинг зардуштийликдан ҳам илгариги эътиқодий инончлари, табиат ҳодисаларини мўътабарлаштириш билан боғлиқ мифологик тасаввурлар, ҳосилдорлик культларига сиғиниш анъаналари замирида юзага келган ҳамда ҳомий куч тимсоли сифатида мифологик персонажлар тизимидан ўрин олган. Юқоридаги мулоҳазаларимизни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

¹ Черчиев А.М. О мотиве чудевных волос в дагестанской мифологии // Проблемы мифологии и верований народов Дагестана.- Махачкала.: 1988.-С.152.

а) «*Vata*» ва «*Ҳайдар*» образлари орасидаги тарихий-генетик алоқадорлик мавжуд бўлиб, ҳар иккала образ ҳам муайян табиат ҳодисаси — шамол култи билан боғлиқдир. Қадимги деҳқонларнинг ҳосилдорлик култи билан алоқадор мифик тасаввурлари тизимида шамол тангриси сифатида талқин қилинган мифологик ҳомий образининг тадрижий ривожини натижасида шамол пири — Ҳайдар тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан.

б) «*Vata*» ва «*Ҳайдар*» образларининг мифологик табиати сочининг магик қудратига ишониш анъаналарини ҳам ўзида мужассамлаштирган.

в) «*Vata*» ва «*Ҳайдар*» атамаларининг фонетик қурилиши ҳам ўзаро яқин бўлиб, ҳар иккала мифологема таркибида қадимги ҳинд-европа бобо тилида сўзлашган аҳоли лаҳжасида «*шамол эс*», «*шамол*» маъноларида қўлланилган «*va*» - «*vay*» - «*vat*» ўзаги мавжуд. Шунга кўра *Ҳайдар* мифологемасининг шаклланиш босқичлари ва бу атаманинг этимологик жиҳатдан келиб чиқишини тахминан қуйидагича таърифлаш мумкин: *Va—Vata—Vayta—ayta—Hayta(+ar)—Haydar*. Яъни лисоний-этимологик жиҳатдан Ҳайдар атамаси икки узвдан иборат: *Hayta + ar*. Мифологеманинг биринчи қисми зардуштийлик мифологиясидаги шамол ҳомийси «*Vata*» атамасининг фонетик ўзгаришга учраган кўриниши бўлса, *ar* эса «одам», «эр», «эркак» маъносидаги сўздир.¹

«АШШАДАРОЗИ» ҲЙИНИНИНГ «АВЕСТО»ДАГИ ИЛДИЗЛАРИ

Ўлкамиз бўйлаб кўклам чечакларининг фарахбахш бўйи тарала бошлаган саодатли кунларда нуроний онахонларимиз келаётган янги деҳқончилик мавсуми баракали, серҳосил бўлсин, деҳқон даласидан, чўпон кўрасидан қут аримасин деган эзгу ният билан дошқозонларда сумалак пиширадилар. Сумалак ҳосилдорлик, тўкин-сочинлик, қут-барака, тансиҳатлик, эл-юрт хотиржамлиги, осойишталик ва эзгулик тимсолидир. Ҳар бир қишлоқда, ҳар бир маҳаллада сумалак билан алоқадор ўзига хос удумлар, ўйинлар, кўшиқ ва лапарлар мавжуд. Бундай удумларнинг ҳар бири ўзига хос рамзий маънога, эзгулик зиёси ила нурланган теран мазмунга эга. Қарийиб тўрт минг

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 2. Ҳайдар култи // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1997, № 4, 41-47-бетлар.

йилдан буён халқимиз дилини мунаввар туйғуларга тўлдириб келатган наврўзи олам билан бўйдош қадимий анъаналардан бири сумалак пишириш билан алоқадор «Ашшадарози» ўйинидир.

Амударёнинг қўйи оқими соҳилларига хос бу қадимий ўйин Хоразм халқ театри анъаналарини ўрганган санъатшунос Т.Қиличев томонидан аниқланган. Олим 1974 йилнинг 10 ноябрида Тўртқўл туманидаги «Қирққизобод» жамоа хўжалигида яшовчи 70 яшар Биби момо Қозиевадан сумалак пишириш пайтида ўйналадиган **Ашшадарози** номли халқ ўйинининг этнографик тавсифи ва қўшиқларини ёзиб олган.

Маълум бўлишича, «Ашшадарози» ўйини (Бу ўйиннинг этнофольклористик тавсифи Т.Қиличевнинг «Хоразм халқ театри» (Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 70-75-бетлар) китобидаги маълумотлар асосида баён қилинди) сумалак пиширилаётганда ташкил этилган. Бунинг учун икки ярим - уч метрлар чамаси узунликдаги таёқнинг учидан ярим метрлар пастроғидан кичикроқ бир таёқчани кўндаланг қилиб боғланган. Тепа қисмида қўл шакли ҳосил қилинган ана шу таёққа узун бўйли бир аёлнинг куйлагини кийгизишган ва унинг учига бир рўмолни ҳам танғиб одам бошига ўхшатиб қўйганлар. Узун бўйли ёғоч кўғирчоқнинг бошига хоразмча дузий дўппи кийгизиб, устидан оқ ипак рўмол ташлаганлар. Узун куйлакли бу кўғирчоқ **Ашшадарози** деб аталган. Аёллардан бири кўғирчоққа кийгизилган узун куйлакнинг ичига кириб олади-да, Ашшадарозини кўтариб, сумалак пиширилаётган жойга олиб борган.

Одатда сўзга чечан, халқ кўшиқларини маҳорат билан ижро эта оладиган аёлга Ашшадарози роли топширилади. У узун куйлакли сарвқомат кўғирчоқ - келинчакни кўтарганча даврага кириб борар экан, сумалак сайлига йиғилган аёллардан бири эркакча кийиниб ўртага чиқади-да, шундай кўшиқ бошлайди:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Ўн бармоғини ўйнатиб,
Боққан онангга бир салом!

Шунда Ашшадарози аввал сумалак сайлига бош-қош бўлиб турган табаррук момоларга, катхудо-кайвониларга, сўнгра барча давра аҳлига таъзим қилиб, салом солади. Қиз-жувонлар унинг тавозе билан эгилиб салом беришини зўр хурсандчилик билан олқишлайдилар. Эркакча кийинган хотин билан Ашшадарози ролини бажараётган аёл ўртасидаги айтишув эса куйидагича тарзда давом эттирилади:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бошингни гўрсат манга,
Рўмоллар олай санга,
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

Бошимни гўрсатмиман,
Рўмоллар олмиманам,
Маломатга қолмиманам,
Гетсанг бошим садоғаси.

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бурнингни гўрсат манга,
Олтин аравак олай санга,
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

Бурнимни гўрсатмиман,
Аравак олмиманам,
Маломатга қолмиманам,
Гетсанг бошим садоғаси.

Этнофольклористик кузатишлар шуни кўрсатдики, «Ашшадарози» Хоразм воҳасида, шунингдек, Амударёнинг ўрта қисми соҳилларига яқин қишлоқларда анъанавий тарзда ижро этиб келинган ритуал ўйинлардан бири экан. Халқ орасида «Ашшадарози» ўйини ташкил қилинмаса, сумалак қиёмига етиб пишмайди, сабаби хотин қизларнинг пири Биби Фотима сумалакка бош-қош бўлмайди, деган инонч мавжудлиги ҳам бу ўйин ҳосилдорлик култи ва қут-барака билан боғлиқ рамзий маънога эғалигини кўрсатади.

Бизнингча, **Ашшадарози** ўйинининг тарихий илдизлари «Авесто»-да олов ҳамда эзулик тимсоли сифатида талқин қилинган илоҳа Ашани шарафлашга бағишланган қадимги баҳорий удумлар билан алоқадор.

Маълумки, «Авесто»да эзу сўз, эзу ўй ва эзу амал улуғланган бўлиб, дунёда ҳақгўйлик ва собит эътиқод билан яшаган кишилар ҳақ марҳаматига сазовор бўлади деб қаралган. Зардуштийлик мифологияси талқинига кўра, рўйи заминдаги ҳаётнинг боқийлиги ва кишилар турмушининг фаровонлигини таъминлаб турувчи эзу кучлар мавжуд. Улар одамларни ҳар хил хасталиклардан халос қилади, ёвуз кучлар хуружидан сақлайди ва эзу мақсад билан ният қилганларни

муродига етказди деб тасаввур қилинган. Хусусан, «Авесто»да ер юзидаги абадий ҳаётнинг тартиботини бошқариб турувчи **Аша** (баъзи манбаларда **Ашу** тарзида ҳам ёзилган бўлса-да, биз таниқли инглиз авестошуноси М.Бойснинг фикрини қувватлаб, бу илоҳа номини **Аша** кўринишида ёзиш тарафдоримиз) одамларга тансиҳатлик, узоқ умр, фаровонлик ва қут-барака бахш этувчи эзгу илоҳа сифатида тасвирланган.

Аша тўғрисидаги қадимий тасаввурларнинг юзага келиш тарихи, ўзига хос мифологик табиати ва зардўштийликдаги талқинлари хусусида тўла маълумот берувчи илмий тадқиқотлар яратилган бўлмаса-да, «Авесто»нинг турли қисмларида бу эзгу илоҳа билан боғлиқ халқ қарашларини акс эттирувчи кўплаб лавҳалар мавжудлиги, шунингдек, «Орд яшт» деб аталган ўн еттинчи яшт эзгу тақдир ва бахт тимсоли Ашага бағишланган алқовлардан иборатлигининг ўзи омад, барака ва эзгу ниятни ўзида мужассамлаштирган бу афсонавий образ «Авесто» мифологиясида муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади.

Зардўштийларнинг қадим аждоглари кўёш ҳаракати, табиат ўзгаришлари ва йил фасллариининг мутгасил ўрин алмашиб туриши, хуллас, оламдаги ҳаётни ўз измига солиб турувчи бир муқаддас куч бор деб ўйлаганлар. Бу илоҳий қудратнинг мифологик тимсоли «Авесто»да **Аша** сўзи билан ифодаланган. Аждоғларимиз адолат, садоқат, ҳақгўйлик, жасорат каби хусусиятлар ҳам инсон вужудига **Аша** томонидан сингдирилишига ишонганлар ва бу эзгу илоҳа ҳақиқа қурбонлик маросимлари ўтказиб, уни шарафловчи алқов матнларини ижро этганлар.¹

«Авесто»да **аша** тушунчаси *ҳақиқат, эзгулик, ҳалоллик* маъноларини ташийди ва риёкорлик, ёлгон, фисқу фасод каби инсон табиатини бузадиган хусусиятларга қарама-қарши қўйилади. **Аша** сўзининг маъноси хусусида ҳам қизиқарли фикрлар билдирилган. М.Бойснинг ёзишича, «**аша**» сўзини айнан таржима қилиш қийин, чунки бу сўз матнда ифодаланган мазмундан келиб чиқиб, турлича изоҳланади. Масалан, моддий олам ҳақида сўз юритилганда *тартиб, ахлоқий масалаларга доир матнларда қўлланилганда эса ҳақиқат, адолат, солиҳ* маъноларини англатади».² «Жаҳон халқлари мифлари» қомусидаги «Аши» мақоласининг муаллифи Л.Лелековнинг фикрича, бу мифологик персонаж омад ва тўкин-сочинлик тимсолидир.³

¹ Бойс М. Зороастрийцы. Вера и обычаи. - М.: Наука, 1987. - С.15.

² Бойс М. Кўрсатилган асар, 15-бет.

³ Лелеков Л. Аши // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1992, С.145.

И.М.Стеблин-Каменский эса рус тилига таржима қилган «Орд яшт» алқовидаги айрим тушунчаларга изоҳ берар экан, XVII яшт эзгу бахт-саодат илоҳаси *Ашага* бағишланганлиги, бу сўз лисоний-этимологик жиҳатдан олов култи билан боғлиқ *Ар-Ту* лексемасига алоқадорлигини қайд қилади.¹

«Орд яшт» алқовида Ашанинг сарвқомат гўзал аёл, куч-қудрат соҳибаси сифатидаги тимсолий қиёфаси тасвирланган бўлиб, одамларга жисмоний қувват, қут-барака, саломатлик бахш этувчи бу эзгу илоҳа шундай эъозланади. «Авесто» мифологияси талқинича, *Аша* эзгулик кучларининг соҳиби Ахура Мазда билан Спента-Арматининг қизи, Сраоша, Рашну, Митраларнинг синглизидир. Қўнгида бирор орзуси бор киши сут қўшилган муқаддас неъмат-хаома тайёрлаган ва қўлида барсман новдаларини туганча эзгу ўй, эзгу сўзу эзгу амал билан баралла овоз ила қут сўраб Ашани алқаган. Кимдаким шарафнок Ашанинг номини эзгу мақсад билан тилга олса, ширин сўз ва пок дил билан эъозласа ҳақиқат соҳибаси унга эш бўлиши муқаррар деб қаралган.

«Ўлмас малакларга сингил» бўлган эзгу илоҳа Аша ҳақиқат ва яхшиликни улуғловчи ҳар бир кишига мададкор. Яштда айтилишича, Аша эш бўлган зотларнинг отлари юлдузни кўзлаб гуркирайди, омад ёр бўлган соҳиби саодатларга ҳеч қандай ёвуз куч ҳам, гаразгўй душман ҳам дахл қилолмайди. Ашага топинганларнинг рўзгоридан қут-барака аримайди, экини серҳосил, чорваси бўлиқ, эл-юрти обод ва безавол бўлади. Чунки ҳамду шарафга муяссар бўлган бу илоҳанинг ўзи ҳам бениҳоя гўзал: кўркам юзли Аша элу юрт узра нурин сочиб, роҳат улашади. Эзгу Аша қай уйга қадам ранжида қилса, унда авлод томири узилмаслиги тайин.

Авестошунос олима М.Бойс наврўз байрамининг келиб чиқиши кўркам ва гўзал юзли илоҳа Аша тимсолида мужассамлаштирилган эзгуликни улуғлаш ғояси билан боғлиқлиги ҳақида шундай ёзади: «Унинг (яъни наврўз байрамининг-М.Ж.) авесточа номи бизгача етиб келмаган. Кўклам келиши Аша-Вахишта ва оловга бағишланган байрам сифатида қадимдан тантана қилиб келинганлигига асосланган Зардўшт бу шодиёнани баҳорий тенг кунликда нишонлашни урф қилган. Етти байрамнинг энг сўнгги тантанаси сифатида у дунёнинг охирги кунини, яъни Аша батамом галаба қиладиган кунни англатган. Шу билан бирга ўтаётган йилнинг охирги куни айни вақтда боқий ҳаётнинг янги куни ҳам эди. Бу байрам йилнинг Ахурага

¹ Авеста. Избранные гимны. - Душанбе, Адиб, 1990. - С.160.

тааллуқли мавсуми-ёзнинг бошланиши ва ёвуз Рухнинг ҳар йил эрта кўкламдаги мағлубиятидан далолат берарди».¹

Демак, ёруғлик ва яхшилик рамзи Ахура Mazda яратган эзгу илоҳа Аша ҳамда олов шарафига бағишлаб ўтказилган қадимий баҳор байрамнинг ажодларимиз томонидан анъанавий тарзда ўтказиб келиниши асосида умумхалқ байрами - наврўзи олам келиб чиққан. Зеро, ўзбек халқ афсоналарида ҳам наврўзнинг пайдо бўлиши қуёшнинг чиқиши, оловнинг кашф этилиши ҳамда кўкламнинг бошланиши билан боғлаб тасвирланиши² ҳам бежиз эмас. Чунки бу байрам олов ва қуёш ҳомийси, эзгулик рамзи Аша номи билан боғланган бўлиб, қиш, совуқ, зулмат билан алоқадор ёвузликнинг рамзий мағлубияти, баҳор, иссиқлик ва рўйи заминда ҳаётнинг жўш уриши, нурли кунлар галабаси ифодасидир. Наврўз қадим ажодларимиз тупроқни ардоқлаб, зилол сувларни мўътабар билиб, мусаффо осмон меҳрини қалбига туйган ва офтобнинг ҳаётбахш мўъжизаларидан ҳайратланиб яшаган қадимги даврларда ибтидо топган. Бу улуг байрам боболаримиз илк баҳор эпкинни сабзалар бошини силаб, қор остида осуда ухлаб ётган бойчечакларни уйғотган азиз ва ажиб фаслда баракали ва мўл ҳосил умидида эзгу ният билан далага дон сочган саодатли дамлар маҳсулидир. Наврўз ўлкамизда илк деҳқончилик маданияти келиб чиққан қадимги даврлардаги халқ қарашлари асосида юзага келган.

Бинобарин, «Ашшадарози» ўйини ҳам эзгу илоҳа Аша ва олов шарафига ўтказилган қадимий баҳор байрами, яъни йилбоши шодифоналари тизимидаги рамзий ўйинлардан бири бўлиб, серҳосиллик ва қут-барака тилаш ғоясини ўзида мужассамлаштирган удумдир. Фикримизни исботлаш учун қуйидаги далилларни келтирамиз:

Биринчидан, анъанага кўра, «Ашшадарози» ҳар йили кўкламда, сумалак пишираётган аёллар даврасида ташкил этилган. Бу ўйиннинг ташкил қилиниши қадимдан рамзий маънога эга бўлиб, сумалак қиёмига етиб пишиши учун бу ўйинни кўпчилик бўлиб ижро этишган. Бу эса «Ашшадарози» ўйини тарихий-генетик жиҳатдан рамзий маъно касб этганлиги ҳамда йилбоши тантаналари тизимидаги бу анъанавий ўйин ҳосилдорлик инончларига алоқадор тасаввурлар асосида юзага келганлигини кўрсатади.

¹ Қаранг: Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М., 1987. - С.45.

² Бу ҳақда қаранг: М.Жўраев. Халқ афсоналари // Тошкент ҳақиқати, 1990, 31 март; Ўша муаллиф. Ҳаётнинг абадият нуқтаси // Тошкент ҳақиқати, 1992, 24 март; Ўша муаллиф. Наврўз афсоналари // Мулоқот, 1992, 3-4-сонлар, 20-21-бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. - Тошкент: 1994, 35-62-бетлар.

Иккинчидан, наврўз удумлари тизимига мансуб бўлган бу ўйин номини билдирувчи **Ашшадарози** атамасининг этимологик асоси ҳам «Авесто»нинг «Орд яшт» алқовида шарафланган эзгу илоҳанинг номи, яъни *Аша* лексемасига алоқадордир. Хоразм шевалари лексикасида *ашшадараз* сўзи мавжуд бўлиб, тилшунос Ф.Абдуллаевнинг изоҳлашича, Урганч, Хива ва Хонқада бу сўз *қўғирчоқ ўйини* ва *ҳаддан ташқари новча* маъноларида қўлланилади.¹ Т.Қиличев эса «ҳозирги Хоразмнинг жанубий туманларида яшовчи ўзбекларнинг шеvasида **ашшадарози** ёки **дароз** сўзи *ўта узун бўйли, беўхшов узун бўйли* маъносида қўлланади» деб ёзади.²

Ашшадарози сўзи Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида ҳам қайд қилинган бўлиб, 1930 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизининг айтишича, *қўғирчоқ* маъносини билдиради. Гарчи бу қишлоқда сумалак билан алоқадор бу қадимий ўйин ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, шева лексикасида *ашшадарози* сўзининг мавжудлиги ҳам йилбоши байрамининг удумлари тизимига мансуб бу рамзий ўйиннинг тарқалиш ареали бирмунча кенгроқ бўлган деб хулоса чиқаришга асос беради.

Бизнинг фикримизча, аслида икки лисоний узвдан ташкил топган **Ашшадарози** атамасининг биринчи қисми, яъни *ашша* сўзи «Авесто»даги эзгу илоҳа *Аша* (ёки *Аши*)нинг айнан ўзи бўлиб, *дароз* эса *новча, узун бўйли, сарвқомат* маъноларини англатади. Шунга кўра, **Ашшадарози** атамаси *сарвқомат илоҳа Аша* деган маънони билдиради деб ҳисоблаймиз.

Зеро, «Орд яшт»да ҳам туғма оқил зот сифатида таърифланган Ашанинг сарвқоматлиги, қадду қомати кўркамлигига алоҳида ургу берилган: «*О, Аши, тангриберган, бошқарарсан туриб гоз, борлиқнинг улуг чархин*».

Учинчидан, «Ашшадарози» узун куйлак кийган аёл сувратида тасаввур қилинган ва сумалак сайлида ана шундай ёғоч қўғирчоқни кўтариб олган бир аёл унинг номидан қўшиқ айтган. Бинобирин, «Орд яшт» талқинича, эзгу Аша «Ахуранинг қизи бўлиб, ўлмас мақлаклар сингил деб билган зот»дир.

Тўртинчидан, «Ашшадарози» ўйинининг ижро этилиши сумалак пишириш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб, то қуёш чиққунига қадар давом этган. Бу эса мазкур ўйин олов ва қуёш тимсолини ўзида мужассамлаштирган Аша образи билан алоқадорлигидан далолат беради.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. - Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1961, 24-бет.

² Қиличев Т. Кўрсатилган асар, 77-бет.

Назаримизда, қадимда эзгу илоҳа Ашадан қут-барака тилаш мақсадида унинг ҳақиға қурбонлик қилиш маросимлари ўтказилган ва ана шу маросимларда буюк куч-қудрат соҳибаси сифатида эъзозланган бу сарвқомат илоҳанинг юз кўрсатиши, яъни унинг мурувватига эришиш ниятида уни шарафловчи алқов сўзларини айтиб, турли хил рамзий амаллар бажарилган. «Ашшадарози» ўйинида бошига ҳарир рўмол ташлаб олган кўғирчоқ-қизга кўшиқ орқали мурожаат қилаётган «йигит» ундан юзини, қалди-бўйини кўрсатишини сўраб мурожаат қилиши ҳам ана шу қадимий ритуалларнинг ўйин ҳаракатига кўчган кўринишидир.

Юқоридаги таҳлиллардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мамлакатимиз ҳудудида қадим замонларда шаклланган юксак деҳқончилик маданияти ҳосилдорлик култи ва қут-барака тилаш билан боғлиқ мифологик инончларга асосланган кўплаб аграр маросим ва анъаналарнинг юзага келишига ҳам замин ҳозирлаган. Табиатнинг баҳорий янгилини ва баракали меҳнат мавсумининг бошланишини нишонлаш тантанаси-наврўз байрамининг тарихий асослари ҳам қадимги аждодларимизнинг сув, ҳаво ва тупроқни эъзозлаш билан алоқадор қадимий анъаналарида ўз ифодасини топган ҳосилдорлик ғоялари, қуёш ва оловни боқий ҳаёт манбаи сифатида қадрлаш билан боғлиқ удумлари ҳамда самовий тартибот соҳибаси бўлган эзгу Ашани шарафлаш мақсадида ўтказилган мавсумий маросимларига бориб тақалади. Наврўз байрами тарихининг зардўштилик даврида илоҳа Ашага бағишланган маросимлар йилбоши тантаналари тизимининг муҳим узвларидан бири ҳисобланган. Кенг омма томонидан ҳар йил кўкламда эзгулик тантанаси сифатида анъанавий тарзда ўтказиб келинган наврўзи олам байрамининг кўп асрлик тадрижий ривожидавомида унинг таркибидаги баъзи удумлар такомиллашиб, айримлари йўқолиб, халқимизнинг юксак эстетик салоҳиятини ўзида намоён этган янги узвлар билан бойитилган. Ана шу этнофольклорий жараённинг тарихий-тадрижий ривожидавомида йилбоши байрамининг келиб чиқишига асос бўлган энг қадимий маросимлардан бири-эзгу илоҳа Аша ҳамда олов (қуёш)ни шарафлаш билан боғлиқ ритуаллар ўзининг дастлабки мифологик моҳиятини йўқотиб, наврўзнинг шоҳ таоми-сумалак пишириш анъанаси тизимидаги халқ ўйинларидан бири сифатида бизнинг кунларгача сақланиб қолган.

Халқимизнинг сумалак сайли удумида қайд қилинган «Ашшадарози» ўйини ҳам «Авесто»да улуғланган эзгу илоҳа Ашани эъзозлаш, ундан қут-барака тилаш, оловни мўътабарлаштириш ҳамда келаётган янги йилнинг ҳосили мўл бўлишини таъминлаш мақсадида ўтказилган қадимий маросимлар асосида келиб чиққан.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Йилбошига тенгдош бир ўйин // «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2003, 21 март.

”ҚИЗИЛ ГУЛ” САЙЛИНИНГ ЭТНОФОЛЬКЛОРИСТИК ТАҲЛИЛИ

Қадим замонлардан буён деҳқончилик маданияти юксак даражада тараққий этган мамлакатимизда табиатнинг боқийлигини улуглаш ва ўсимликлар култи билан алоқадор кўпгина анъаналар вужудга келган. Ҳаёт дарахти ҳақидаги мифологик қарашлар замирида ҳам табиатнинг боқийлиги тўғрисидаги ибтидоий инончлар ётади. Аждодларимиз кузда ўз япроқларидан жудо бўлган дов-дарахтларнинг эрта кўкламда яна барг ёзиши, шунингдек, баҳор келиши билан дала-туз ўт-ўланлар, гул-чечаклар ила қопланишида табиатнинг рамзий маънодаги ўлиб-тирилиши тимсолини кўрганлар. Табиатнинг кўкламнинг уйғониши ҳақидаги мифологик қарашлар ўсимликларни тимсоллаштиришга асосланган аграр культлар ва магик характердаги рамзий ҳаракатлар тизимидан иборат ритуалларнинг юзага келишига замин ҳозирлаган. Халқимизнинг наврўз байрами билан алоқадор маросимлари сирасига кирадиган анъанавий «қизил гул» сайли ҳам ана шундай аграр культлар ва ҳосилдорлик ғоясини ўзида мужассамлаштирган қадимий умумхалқ тантаналаридан биридир.

Табиатнинг кўкламги уйғониши билан боғлиқ бу анъанавий халқ сайли хоразмликлар орасида қадимдан урф бўлиб келган. «Қизил гул» сайли ҳар йил баҳорда Хива шаҳри яқинидаги Баворис бобо қабристонига бўлиб ўтган. Бу байрамда аҳолининг барча табақасиёшлар ҳам, болалар ҳам, катталар ҳам қатнашишган. Ислом ақидаларининг таъсири кучли бўлган даврларда ҳам Баворис бобо мазорига сайлда аёл ва эркеклар баб-баравар иштирок этаверишган. Ёш қиз-жувонлар мазор яқинидаги йўлакдан сайлгоҳ томон йўл олишган. Уларни кузатиб турган йигитлар ўз севгилиларига олма, анор, гул отишган. Кимдир гўшт, бошқа биров гуруч, яна кимдир ёғ олиб келиб, сайлгоҳда ош пиширишган. Халқ оғзаки ижодиётида қизил гул севги ва оила тимсоли сифатида талқин қилинишига асосланган Г.П.Снесарев бу баҳорий маросим замирида ўлиб-тирилувчи табиат культлари ҳақидаги қадимий мифологик қарашлар ётишини қайд қилади¹.

Хоразмликларнинг қизил гул сайлига доир этнографик материалларни тўплаган Н.П.Лобачева бу оммавий сайлни «баҳорий тантаналарни яқунлаб, ёз мавсуми удумларини бошлаб берадиган байрам»

¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М., 1969. - С.206.

деб ҳисоблайди. У 1946 йили Хивада ўтказилган «қизил гул» сайлида иштирок этган Ю.В.Кнозоровнинг кузатишлари қайд қилинган этнографик битиклар ҳамда ўзининг ана шу байрам ҳақида 1947 йилда ёзиб олган маълумотларига асосланиб, қуйидагиларни ёзади: «қизил гулларнинг очилиши май-июнь ойларига тўғри келади. Айрим жойларда бу байрам билан боғлиқ сайл-томошалар бир ой давомида муттасил ўтказиб келинган. Яқин қариндош-уруғларга, шунингдек, дўстларга қизил гул (ёки атиргул) совға қилиш бу байрамнинг ўзига хос удумларидан бири ҳисобланган. Хиваликлар Баворис бобо қабристонидида «қизил гул» сайлини ўтказганлар. Сайлда асосан ёшлар иштирок этишган. Унаштириб қўйилган ва бўй етган қизлар, келинчалар, ёш жувонлар чиройли кийинишиб, Баворис бобо мазорига олиб борадиган йўл бўйидаги уйларнинг томи устига чиқиб олишган. Пастда мазорга туташ йўл четида байрамонга кийинган ёш йигит-яланглар ҳам йиғилишиб туришган. Кун ўрта бўлиб, яъни соат миллари 12дан ошганда Баворис бобо қабристонининг туғи туширилган: бу «қизил гул» сайлининг бошланишига ишора бўлган. Шундан сўнг йигитлар том бошида турган қиз-жувонларга турли хил рангдаги пиширилган тухум, шунингдек, олма, анор отганлар. Ўзлари кўнгил қўйган қизларга ширинлик, майиз ва ҳолва тўхфа этганлар. Одатда бундай совғалар ёш болалар орқали етказилган. Қизлар ҳам йигитларни ана шундай ҳадялар билан сийлашган. Сайлда қатнашган аёлларнинг ҳам, эркаларнинг ҳам қўлларида гул бўлган. Улар чаккаларига, рўмолларига, белбоғларига гул қистириб қўйганлар»¹.

«Қизил гул» сайли ўтказиладиган куни чоллар ҳам мачитга йиғилишиб, намоз ўқишган. Мозор ёнидаги сайлгоҳда шавла, ош каби таомлар пиширилган ва уни кўпчилик бўлиб тановул қилганлар. Сайл кун бўйи хурсандчилик, шодиёна билан давом этган. Соат тахминан 16-17 ларда, яъни кун пешиндан оққандан кейин Баворис бобо қабристонидида янги туғ кўтарилган. Учига оқ сурп мато бўлаги ўралган янги туғнинг мазор узра кўтарилиши «қизил гул» сайли ўз ниҳоясига етганлигини кўрсатган².

1946 йилда Хоразм вилоятида этнографик тадқиқотлар олиб борган М.В.Сазонова ҳам Хива шаҳрининг жанубий-ғарбий томонида жойлашган Баворис бобо қабристонидида ўтказилган «қизил гул» сайли ҳақида қизиқарли маълумотларни тўплаган. Унинг аниқлашича, март ойининг 21-22-саналарида, яъни Наврўз байрами кунлари тан-

¹ Лобачева Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. - М., 1975. - С.121.

² Ўша ерда, 121-122-бетлар.

тана қилинган бу сайл далага биринчи қўш чиқариш маросими билан ҳам боғланиб кетган¹.

Назаримизда, «қизил гул» сайли халқимизнинг йилбоши - Наврўз байрами билан боғлиқ тақвимий маросимлари тизимининг анъанавий узвларидан бири бўлиб, табиатнинг кўкламги уйғониши, янги меҳнат йилининг бошланиши, ҳосилдорлик ва барака тилаш тантанаси сифатида ўтказиб келинган. Бу сайлнинг қадимий асослари баҳорий тенгқунликни эзгуликнинг ёвуз кучлар устидан ғалаба қилган кун сифатида байрам қилиш анъанаси билан бевосита алоқадор. Бизнингча, бу анъанавий халқ сайлининг келиб чиқиш тарихи қадимги Хоразм маданиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган «Авесто» мифологияси билан боғлиқ. Бу алоқадорликни исботлайдиган муҳим деталлардан бири мазкур сайл ўтказилган жойнинг номи, яъни **Баворис бобо** некронимидир².

Баворис бобо қадимги Хива шаҳрининг жануби-ғарбий тарафида жойлашган қадимий қабристон номи бўлиб, ҳозирда унинг ўрни текисланиб кетган. Тарихий-этнографик манбаларда қайд қилинган маълумотларга кўра, ана шу мазорда ҳар йили Наврўз байрами кунлари «қизил гул» сайли анъанавий тарзда ўтказилган. Жанубий Хоразм аҳолисининг деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги анъаналарини ўрганган М.В.Сазонова улуғ юртдошимиз Абу Райҳон Беруний берган маълумотларга асосланган ҳолда, «Баворис бобо қадимги Эрон афсоналарининг қаҳрамони **Биварасиф** бўлса керак», - деб тахмин қилган эди³.

Дарҳақиқат, «Шоҳнома»нинг «Заҳҳок ва унинг отаси ҳақида қисса» деб аталган фаслида баён қилинишича, **Беварасн**-Заҳҳокнинг лақаби. «Меҳру оқибатдан дили бебаҳра» бўлган Заҳҳокнинг ўн мингта бадавий тулпорлари бор бўлиб, учдан икки қисми ҳамиша сафарга шай турар экан. Шоир Жамшиднинг рўзгорини қаро қилган Заҳҳок нима сабабдан **Беварасн** деб аталганлигини шундай изоҳлайди:

Беварасп ҳам деяр эрдилар ани,
Паҳлавий сўзи бу, нима дегани?

¹ Сазонова М.В. Традиционные хозяйство узбеков Южного Хорезма.- Л., 1978.- С.38.

² «Баворис» некроними ва Баворис бобо култининг «Авесто»га бориб тақалишин ҳақида қаранг: Жўраев М. «Авесто» ва ўзбек мифологиясида Баворис бобо култи // «Авесто» ва ўзбек фольклорининг образлар тизими. Навоий, 2001, 3-10-бетлар;

³ Сазонова М.В. Кўрсатилган асар, 98-бет.

«Бевар» паҳлавийда, бўлсанг қулоқ-кўз,
Ўн минг деганидир, дарийда бу сўз.
Бадавий отлари бўлган-чун ўн минг,
Номи ҳам Беварасп бўлганди унинг.¹

Кўринадики, **Беварасп** атамасининг лисоний-этимологик асоси паҳлавий тилида «ўн минг» маъносини англатувчи **бевар** сўзига бо-риб тақалади. Скиф-сармат қабилалари тилига оид сўзларни тадқиқ этган М.Фасмер ҳам **Баіоранос** атамаси аслида **baivar - aspa** бўлиб, «кўп отли», «кўп от эгаси» маъноларини билдиради, деб ёзган эди.²

Қадимги сақлар лаҳжасидаги **baivar**, авесточа **baevar**, осетин ти-лидаги **bewra** сўзлари «кўп, ўн минг» маъноларини англатишини қайд қилган В.И.Абаев ҳам юқоридаги фикрни қувватлагани ҳолда **baivar- aspa** атамасини «Авесто»га боғлаб таҳлил қилиш лозимлигини таъ-кидлаган.³

Чиндан ҳам Беварасп образининг генетик илдизлари «Авесто»га бориб тақалади. Ҳосилдорлик ва сув илоҳаси Ардвисура Анахитага бағишланган «Ардвисур яшт» алқовининг 29-бандида Ахриман ярат-ган ёвуз махлуқотлардан бири - Ажидаҳака эзгулик тимсолидан ма-дад сўраб, қурбонликка сон-саноқсиз жонлиқларни атаса-да, қуд-ратли Ардвисура унга бундай омадни бермаганлиги айтилади:

Унга уч бошли Аждаҳо,
Баври номли даъйуда,
Қурбонликка келтирди,
Юз той ва минг қорамол,
Сон-саноқсиз совлиқ, қўй
Ва Ардвидан тилади:
«Менга шундай омад бер,
Муқаддас Ардвисура,
Етти иқлимда одам,
Зотини қолдирмайин».
Унга бундай омадни,
Бермади Ардвисура.⁴

¹ Фирдавсий. Шоҳнома. 1-китоб. Тошкент, 1975, 71-бет.

² Vasmer M. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven.1/ Die Iranier in Sudrussland.- Leipzig, 1923.- p.35.

³ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. 1. -М.:Л., 1949. - С.159.

⁴ Авесто. Ардвисура алқови. 5-яшт // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, 2-сон, 68-бет.

Бу алқовда тилга олинган **Баври** атамаси Ажидаҳақа яшайдиган ва у ҳукмрон бўлган афсонавий юртнинг номи сифатида қўлланилган. Манбаларда Ажидаҳақа - Заҳҳокнинг лақаби ёки унинг мифологик тимсолларидан бири сифатида талқин қилинувчи Бебарасип образининг шаклланишига ҳам ана шу **Баври** атамаси асос бўлган.

«Авесто» мифологиясининг эпик талқинлари асосида кейинчалик шакланган афсоналарда эса Заҳҳок образи баъзан **Биварасп** номи билан ҳам атала бошлаган. Қадимги асотирлар талқинича, қуёш юзли Жамшиднинг қотили ҳам Биварасп-Заҳҳокдир. «Вендидод» таркибидаги иккинчи фарғарднинг биринчи бўлимида айтилишича, Вайвангхоннинг пушти камаридан бўлган Жамшид ҳукмронлик қилган даврда жаҳонга кенглик бахш этган, олам аҳлини асраб-авайлаган, унинг салтанати совуқ, касаллик ва ўлим нималигини билмаган. Ахурамазда ўз шаҳриёри Жамшидга «заррин сувра» билан «зарнишон аштра» ҳадя этган. Жамшид ана шу мўътабар ашёлар воситасида ёруғлик сари, қуёш кенгликлари томон йўл солиб, жаҳонга кенглик бахш айлаган. Бу кенглик бағрига сурувлар, тевалар уюри, одамлар келишган. Улар кўнгиллари тусаган ерларни ватан тутишган.¹

Баҳорий шодиёна - наврўзи оламнинг байрам қилиниши анъанасининг урф бўлиши ҳам Жамшид номи билан боғланади. Алишер Навоий ўзининг «Тарихи мулуки Ажам» асарида бу хусусда қуйидагиларни ёзган: «Ва анда улук биное солдиким, ҳоло асари ва нишоналари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўрунурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани Чиҳил минор дерлар. Чун бу иморат туганди, олам салотин ва ашроф ва акобирин йиғиб, анда азим жашн қилди. Ул вақтким, қуёш нуқтаи эътидоли рубъага таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтириб, адолат сийт ва садосин оламга мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврўз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилгача бўлди... Табарийда анинг қатли Бюрасбқа мансубдир, аммо ўзга таворихда йўқдур».²

Алишер Навоий Жамшиднинг Заҳҳок томонидан ўлдирилганлиги ҳақидаги афсонани мухтасар баён қилган бўлса-да, «унинг қатли Бюрасбқа мансуб»лигини қайд этиш орқали бу қадимий сюжетнинг ҳар иккала мифологик персонаж номи билан боғлиқ талқинлари мавжуд бўлганлигига ишора қилган.³

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. - Тошкент, 2001, 109-110-бетлар.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-том. - Тошкент, 2000, 199-200-бетлар.

³ Бу ҳақда қаранг: Жўраев М. Алишер Навоий ижоди ва «Авесто» мифологияси // Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. - Тошкент, 2001, 43-45-бетлар.

Бу эса «Авесто»даги Ажидахака образи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг ривожини натижасида минглаб отлари мавжуд бўлган афсонавий юрт номи Баври атамаси Ажидахака-Заҳҳок тимсолини билдирувчи мифологик персонажлардан бирига айланганлигини кўрсатади. Шу боис айрим афсоналарда Жамшид салтанати, яъни эзгуликнинг душманини Заҳҳок деб таърифлашга, баъзи асотирларда олам аҳлига фаровон ҳаёт бахш этган «куёш юзли Жам»нинг ҳалоқати Бивараспга боғлаб талқин қилинади. Демак, қадимий афсоналарда наврўз байрамини урф қилган эзгу ҳукмдор Жамшидга қарама-қарши қўйилган Биварасп образи қиш, совуқ, ўлим ва касалликни ўзида мужассамлаштирган мифологик персонаж, яъни ёвузлик тимсоли бўлиб келади.

Наврўз байрамнинг келиб чиқиши халқ афсоналарида Жамшид номи билан боғлаб талқин қилинганлиги боис Биварасп образи ҳам билвосита йилбоши тантаналарига дахлдор, деб қаралган. Чунки баҳорий тенгқунлик йил алмашадиган, қишнинг совуқ кунлари тугаб, серфайз кўклам фасли бошланадиган, эзгулик ёвуз кучлар устидан тўла галаба қиладиган қутлуғ кун сифатида байрам қилинган. Хусусан, курдлар Наврўзни фақатгина табиатнинг янгилашиши ва баҳор байрами тарзида эмас, балки эл-юртнинг афсонавий аждар-подшо, яъни Заҳҳок-Биварасп зулмидан халос бўлган куни сифатида ҳам шоҳидона қилишади.¹

Демак, Наврўз йилбоши ва баҳор байрами, келаётган янги меҳнат мавсумининг баракали, фаровон ва серфайз бўлишига тилак билдириш ҳамда ёвузлик кучлари зимистон қаърига чекиниб, эзгулик тантана қиладиган кундир. Бу кун ёвуз кучларнинг мифологик тимсолларидан бири - Ажидахака (Заҳҳок-Биварасп) мағлуб бўлиб, олам аҳли рўшноликка чиққанлигини англаган. М.С.Руденконинг ёзишича, «Наврўзни Заҳҳок-Биварасп билан боғлаб талқин қилиш анъанаси бу байрамнинг афсонавий ҳоқон Жамшид томонидан жорий қилинганлиги тўғрисидаги қадимий тасаввурларга алоқадордир. Афсоналарда Наврўз байрамига асос солган Жамшид Заҳҳок-Биварасп томонидан ўлдирилган деб нақл қилинганлиги боис Наврўз байрами билвосита ана шу мифологик персонаж номи билан ҳам боғлаб талқин қилинади. Ўрта Осиёда яшовчи халқларнинг одатига кўра, Наврўз кунлари лойдан бўйнига илонлар чирмашиб олган аждаҳо шаклидаги ҳуштаклар ясаб, болаларга ҳадя этиш удумида ҳам ана шу қадимий анъананинг излари сақланиб қолган».² Чиндан

¹ Delair D. Navroz and the Legend of Kawa // The Kurdish journal, 1964, №2. p.4-5.

² Руденко М.Б. Новогодные обрядовые празднества у курдов // Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. - Л., 1974. - С.123-124.

ҳам, болалар ўйинчоқлари ясовчи усталар Наврўз байрами арафасида аждаҳо шаклидаги хуштаклар ясаши Ўрта Осиё халқлари кулолчилигида қадимдан ўзига хос анъана бўлиб келган.

Хоразмликларнинг Наврўз байрамига дахлдор анъанавий «қизил гул» сайлининг Хива шаҳри яқинидаги Баворис бобо қабристонидан ўтказилиши ҳамда бу мазор номини англлатувчи некронимнинг келиб чиқиши «Авесто»даги мифологик персонажлардан бири - Ажидаҳақа ва у ҳукм сурган афсонавий юрт номи - Баврига алоқадор.

Ўрта Осиё худудида қайд қилинган кўпгина топонимлар таркибида мавжуд бўлган *асп* сўзининг маъносини айрим мутахассислар «от» деб изоҳлайдилар.¹ «Авесто» яшглариини ўзбек тилига ўтирган мутаржим М.Исҳоқовнинг ёзишича, «Авесто» тилида *асп* ўзаги «муқаддас» деганидир. Бу ўзак асосида *спента, испантака* - «муқаддас тутилувчи» каби диний=зардуштий тушунча ифодаланган. Масалан, *спента армайити* - «муқаддас авлиёлик», *спентамана* - «муқаддас фикр».²

Бизнингча, **Баворис** некронимининг лисоний тузилиши икки муस्ताқил лексемадан иборат бўлиб, **Бавар** ўзаги авесточа ёвуз кучлар билан алоқадор мифологик маконнинг номини билдирувчи **Баври** сўзига бориб тақалади. Некроним таркибидаги **-ис** компоненти эса аслида *асп* бўлиб, маъноси «муқаддас» демакдир. Шунга кўра, **Баворис** (Биварасп) - «муқаддас Баври» деган маънони билдирган. Бу топонимнинг тадрижий ривожидан аввалида унинг лисоний тузилишида куйидаги фонетик ўзгаришлар рўй берган: **Baevvar+aspa — Baivarasps — Bivarasp — Bavaris**. **Баворис бобо** некроними таркибидаги «бобо» компоненти эса топонимик индикатор бўлиб, муқаддас қадамжолар ва мазорлар номининг ясалишида фаол қўлланади.

Хива шаҳри яқинидаги кўҳна қабристоннинг номи **Баворис бобо** деб аталганлиги Ажидаҳақа билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг юзага келишида Хоразм воҳасида истиқомат қилган қадим аждодларимизнинг эътиқодий қарашлари ҳам муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади. «Вендидод»даги биринчи фарғарднинг 3-4-бандларида Ажидаҳаканинг яратилиши ҳақида шундай дейилган:

¹ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор.1. - М.-Л., 1949. - С.157-158; Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Жанговар от образининг тарихий асослари // Пўлкан шоир. - Тошкент, 1976, 77-бет; Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. - М. 1977. - С.68; Тилавов А. Ўзбек халқ достонларидаги от образининг тарихий асослари ва бадиий талқини. Филол. фанлари номз. дисс. - Тошкент, 2000, 24-бет.

² Исҳоқов М. Хазорасп «минг от»ми?//Ўзбек тили ва адабиёти, 1997, №1, 74-бет.

«Ахура Мазда яратган илк сарзамин ва бирламчи юрт бу - Доитиё дарёси соҳилидаги хушманзара Ийрон Виж эди. Шундан сўнг бутун борлиги ажал билан йўғрилган Ахриман келди-да, Доитё дарёси қаърида Аждаҳони яратди. Ва бу зимистон девларини борлиқ олам устидан голиб қилди. У ерда ўн ой зимистон ва икки ой ёз фасли ҳукмрон бўлади. Бироқ шу икки ойда ҳам ҳаво, сув, тупроқ ва дарахтлар учун совуқдир. Зимистон у ерга даҳшатли фалокатлар келтиради».¹

Кўпгина авестошунослар ва Шарқшунослар «Авесто»да *Айрйана Ваижа, Ийрон Виж* каби номлар билан тилга олинган юрт ҳозирги Хиванинг ўрнида бўлган, *Доитиё* (Доитий) эса Амударёнинг қадимий номи деб ҳисоблайдилар.² Борлиқ оламга фалокатлар келтирувчи Ажидаҳака Доитиё, яъни Амударё қаърида яратилганлиги ҳақидаги мифик қарашларнинг тадрижий ривожидавомида бу зимистоний ёвуз куч тимсоли ҳукмрон бўлган афсонавий жой - Баври ҳам худди шу ҳудудда локаллаштирилган. Хива шаҳри яқинидаги мазорнинг номини билдирувчи *Баворис бобо* некроними ана шу мифологик тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган.

Назаримизда, қадимда Баворис бобо мазорининг ўрни Ажидаҳака-Баври култи билан алоқадор ритуал маросимлар ўтказиладиган жой вазифасини ўтаган. Баворис бобо қабристонидagi туғнинг туширилиши анъанавий «қизил гул» сайлининг бошланишига ишора вазифасини бажарганлиги ҳам рамзий маънога эга: туғнинг туширилиши Ажидаҳака-Заҳҳок-Биварасп сифатида тасаввур қилинган ёвуз кучлар мағлубиятини англаган.

Назаримизда, Баворис бобо қабристонининг ўрни (ёки унга яқин бўлган жой) зардўштийлик даврида ҳам муқаддаслаштирилган жойлардан бири сифатида эътироф этилган. Бу жой Ажидаҳака яшайди деб тасаввур қилинган мифологик юрт (авесточа «дахйуда») тимсоли деб қаралган ва дастлаб «Баври» деб аталган бўлиши керак.

Табиатнинг кўкламги уйғонишини улуглаш ва қут-барака тилаш анъаналарини ўзида мужассамлаштирган Наврўз байрамининг нишонланиши айни пайтда, Ажидаҳака-Биварасп мансуб бўлган зимистоний кучларнинг мағлуб бўлиши ҳамда йилнинг Ахурага тааллуқли қисми - иссиқ фаслларнинг бошланишини ҳам англаган. Шу боис қадимги хиваликлар Наврўз шодиёналарини Биварасп култи билан боғлаганлар ва эзуликнинг ёвуз кучлар устидан ғалаба қилган куни деб тасаввур қилинган йилбоши тантаналари ҳамда «қизил

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. 107-бет.

² Толстов С.П. қадимги Хоразм маданиятини излаб. - Тошкент, 1964, 96-бет.
Бу ҳақда яна қаранг: Авесто. Вендидод. // Гулистон, 1999, 1-сон, 50-бет.

гул» сайлини Баворис бобо мозорида ўтказганлар. Анъанавий «қизил гул» сайлининг Баворис бобо мозорида ўтказилиб келиниши Ажидаҳақа ва у макон тутган афсонавий юрт — Баври ҳақидаги қадимги мифологик тасаввурларнинг маросим фольклори таркибидаги қолдиқ ҳолда сақланиб қолган кўринишидир.¹

“ҚОЗОН ТЎЛДИ” - ҚАДИМИЙ УДУМ

Халқимизнинг қадимий анъанасига кўра, наврўз байрами ҳут ойининг охириг кечаси 20 мартдан 21 мартга ўтар кечаси оила даврасида ўтказиладиган *қозон тўлди* удуми билан бошланган. «Қозон тўлди» соф оилавий удум бўлиб, ҳар бир хонадон аҳли ўз имкониётига яраша тансиқ таомлар (кўпинча, палов), кўкат сомса, бўғирсоқ тайёрлайдилар. Шунингдек, ўтган ажодлар ҳақиға «ис» чиқарадилар. Ана шу «ис» ёғи билан қўшға қўшиладиган ҳўкизларнинг шохлари мойланган. «қозон тўлди» оқшомида тайёрланган таомлар ва пишириқлар кўни-қўшниларға, қариндош-уруғларға ҳам улашилган. Келаётган йил баракали келсин, рўзгоримиздан қут аримасин деган эзгу ниятда ҳамма идишлар сувға тўлдириб қўйилган. Шу оқшомда кечаси билан кўпчилик бўлиб сумалак ва ҳалим ҳам пиширилган. Бу таомларнинг қозони эртасиға очилган.

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида наврўз арафасида ўрик туршагини қайнатилган сувда ивитиб, махсус шарбат тайёрланади. «Қозон тўлди» оқшомида ҳар бир хонадон дастурхонини ўрик туршагининг шарбати, бўғирсоқ ва кўк сомса безатиб турса, келаётган янги йилнинг ҳосили мўл бўлади деб умид қиладилар.

Илгарилар уйларнинг тахта поли бўлмаган, одамлар лойсувоқ қилиб қўйилган полда сандал учун махсус чуқурча қолдирилган. Қиш бўйи ана чуқурчани чўққа тўлдириб, сандал атрофида ўтирганлар. «Қозон тўлди» куни ана шу сандаллар олиниб, чўғ солинадиган чуқурчани кўмишдан аввал унга озгина ўрик шарбати қўйганлар. Серҳосиллик гоёси билан боғланиб кетадиган бу одатнинг замирида ҳам эзгу тилақлар мужассамлашган. Боболаримиз наврўзни йил алмашадиган, қишнинг совуқ кунлари ортда қолиб, фусункор кўклам бошланадиган саодатли кун деб билганлар. Шунинг учун ҳам одамлар

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. «Қизил гул» сайлининг этнофольклористик таҳлилиға доир // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2003, № 4, 13-19-бетлар.

«қишдан қутулиб, кўкламга етишдик, илоҳим тўрт мучамиз бутун бўлсин, бу йил ҳам боғларимиз мевага мўл бўлсин, экинимизга Бобо деҳқон назар қилсин», - деб ўрик шарбатини навбатма-навбат ичишган.

«Қозон тўлди» деҳқонлар учун масъулиятли давр-экиш мавсуми бошланганидан дарак берувчи удум ҳисобланган. Йилбоши арафасида миришкор деҳқонлар кўшга кўшиладиган ҳўкизларини тайёрлаб, омочу бўйинтуруқларини созлаганлар. Уруғликка олиб қўйилган дондунларни саралашган. Экиш мавсумининг бошланиш муддати ва халқ тақвими сирларини яхши биладиган тажрибали ҳисобдонлар кузда майин шудгор қилиб, экишга шайлаб қўйилган далаларни айланиб, кўпчиб турган тупроқдан бир сиқим олиб, уқалаб кўришган. Бу билан ернинг етилганлигини аниқлаганлар. Кўп йиллик бой ҳаётий тажрибага эга бўлган деҳқонлар наврўз арафасида етти тахтача устига бугдой, арпа, тариқ, шоли, жўхори, жавдар, мош каби донли экинлар уруғини ёйиб қўйиб, ҳар куни сув сепаб турганлар. Наврўз арафасида, яъни «қозон тўлди» куни ана шу донларнинг унишига қараб келаётган меҳнат мавсумида қайси экиндан олинажак ҳосил мўл бўлиши мумкинлигини чамалашган: қайси дон бўлиқ ва беҳато кўкарса, ўша экиннинг ҳосили баракали бўлади, яккам-дуккам унган майса эса камҳосиллик аломати деб қаралган.

Қиш бўйи даласини соғиниб, кўклам келишини орзиқиб кутган боғбонлар ҳам боғ оралаб, оппоқ гуллаган ўрик шохларига мамнун бўлиб боқар экан, янги меҳнат мавсумининг ҳосилини чамалайди. Турфа мевали дарахтларнинг кўчатларини экиб, янги боғлар барпо этишга киришади. Маҳалла оқсоқоллари бўлса йигит-ялангларни тўплаб, ариқ-зовурларни тозалашга бош-қош бўладилар. Наврўзда ариқлар қазиб, сув чиқариш одати ҳам қадимий бўлиб, Абу Райҳон Берунийнинг маълумотларига қараганда, афсонавий Жамшид томонидан анъанага айлантирилган экан.

«Қозон тўлди» куни бекаларнинг ҳам қўли-қўлига тегмайди. Улар оилага қут-барака ёғиладиган мунаввар байрамга тайёргарлик кўрадилар, наврўз арафасида ҳар йилги одатларига кўра, «уй кўтарадилар». Яъни уйдаги гилам-палосларни, кўрпа-тўшакларни ташқарига чиқариб, ёядилар. Ҳамма ёқни супуриб-сидирадилар, эски-туски кераксиз рўзгор анжомлари чиқариб ташланади.

Наврўз арафасида «қозон тўлди» қилиш анъанаси ажодларимизнинг ҳосилдорлик ва қут-барака билан алоқадор қадимий эътиқодий қарашларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Тарихнависларнинг маълумот беришларича, қадимги ажодларимиз томонидан мўтабарлаштирилган катта қозонлар муқаддас ҳисобланган. Чунки кенг

қўламли оммавий маросимлар чоғида таом тайёрланган бундай қозонлар эл-юртнинг оғзини бирлаштирадиган, ўзаро ҳамжиҳатликка, бирдамлик ва фаровонликка хизмат қилади деб билганлар.

Бизнингча, *қозон тўлди* удумининг тарихий асослари аجدодлар культига топиниш анъанаси ҳамда эзгуликни улуғлаш билан боғлиқ қадимий тасаввурлар асосида келиб чиққан *Хамаспадмаэда* маросимига бориб тақалади.

Деҳқончилик билан шуғулланган қадимги аждодларимиз йилбоши байрами нишонланадиган баҳорий тенгкунлик арафасида, яъни ўтаётган йилнинг охири кунда *Хамаспадмаэда* номли маросимни ўтказганлар. Ахура Мазданинг эзгу ўғитларига содиқ бўлиб яшаган кишилар шарафига бағишлаб ўтказилган бу маросимда ҳақиқат ва саодат тимсоли Ашани улуғлаган ҳақгўй кишиларнинг руҳи - фравашилар ёдга олинган. «Авесто»нинг аждодлар культига бағишланган «Фравардин яшт» номли ўн учинчи алқовининг 49-бандида оламдан ўтган солиҳ кишиларнинг руҳи йилбоши арафасида ўз уйига келиши ҳақидаги мифик қарашлар шундай ифодаланган:

Улар ўз уйларига
Хамаспадмаэда
Кунда келиб сўрар
Тирикларнинг ҳолини.

Алқовда айтилишича, кимки арвоҳлар келадиган кундан кейинги ўн кун давомида ота-боболарининг руҳларини ёд этиб, Аша номини эслаб қурбонликлар келтириб турса, ўша мўъмин бу олам неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб, бахтиёр яшаркан:

Шунда ўн кун турарлар
Ким бизни йўқлар, дея
Ким бизни эъзоз этар
Ким қўлда эт ё кийим,
Аша номини эслаб
Номи лойиқни эслаб,
Эҳсонига сазоворни
Эслаб, уни ёд этиб
Қурбонликлар келтирар.
Ўша мўъмин мўл озиқ
Неъматлар ичра абад
Яшайди бахтиёр деб
Ният-ла кузатишар.
Кимки уларга эҳсон

Худойилар келтирса,
Қўлда эт ва кийимлар
Аша номин ёд этиб
Шу ерда фравашилар
Хурсанд шодон қўнарлар
Беозор, бегараз, чўнг,
Қудратли фравашилар!

Аждодларимиз наврўз арафасида ўтказган *Хамаспадмаэда* маросимида ҳам барака ва серҳосиллик тимсоли саналган катта қозонларда эзгу илоҳа Аша шарафига қурбонлик таомларини тайёрлашган. Бу маросим орқали улар келаётган янги йил баракали бўлишини, дала-лар серҳосиллигини, замин қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлардан фориг бўлишини, эл-юртда хотиржамлик ҳукм суришини ният қилишган.

Бизгача етиб келган қадимий афсоналардан бирида айтилишича, скифларнинг улкан муқаддас қозони бўлган. Улуғ муаррих Геродот ўзининг «Тарих» асарида шундай ҳикоя қилади: «бу баҳайбат мис қозон скиф ҳоқони Ариантнинг фармонига кўра ясалган эмиш. У ўз фуқароларининг сонини билиш мақсадида ҳар ким биттадан камон ўқининг учини олиб келишини буюрибди. Ҳаш-паш дегунча сарой майдонида камон ўқларининг учлари тоғ бўлиб уюлибди. Ҳоқон бу ўқларнинг барини қайтадан эритиб, каттакон қозон ясашни амр этибди. Шу тариқа скиф-сакларнинг афсонавий мис қозони пайдо бўлган экан. Бу қозонни мўътабар билишган ҳамда фақат муқаддас маросимлар чоғидагина унда махсус таомлар пиширишган экан»¹

Улкан мис қозонлар қадимги саклар учун ҳам муқаддас саналганлигини, тангрилар шарафига бағишлаб ўтказилган қурбонлик маросимларида ана шундай катта қозонларда махсус таомлар пиширилганлиги илмий манбаларда қайд қилинган.² Бинобарин, наврўз байрамини энг зўр шодиёна сифатида тантана қилган саклар ҳам йилбоши кунини байрам таоми пишириладиган улкан қозонларни серҳосиллик тимсоли деб билганлар. Бундай қозонларда пишган сумалақдан тановул қилган кишига йил бўйи омад, қут-барака эш бўлади деб билишган. Аждодларимиз баҳорги ва кузги тенгкунлик нишонландиган байрамларда катта қозонларда қуёш шарафига қурбонлик қилинган от гўштини пиширишган ва бу таомни биргаликда истеъ-

¹ Қаранг: Геродот. История. кн.2. - С.228.

² Акишев К.А., Кушеев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. - Алматы, 1963. - С.21-24.

мол қилишган. Бу удум эл-юрт фаровонлиги ва тўкин-сочинлигини таъминлайди деб билишган.¹

Муқаддас қозон культи ва ундан наврўз байрами таркибидаги маросимларда қут-барака тимсоли сифатида кенг фойдаланиш анъанаси қорақалпоқ ва тожикларга ҳам маълум бўлганлиги Л.С.Толстова томонидан қайд қилинган.²

Маълумки, ҳар бир маҳалланинг, қишлоқнинг тўй-ҳашамларда, оммавий сайл-томошаларда таомлар тайёрлайдиган катта қозонлари бўлади. Одамлар ҳар йил кўкламда ана шундай қозонларда сумалак, ҳалим (ҳалиса) ва наврўзнинг бошқа таомларини пиширишган. Қадим замонлардан буён йилбоши - наврўзда эл-юрт йиғилишиб, ана шундай катта қозонларда пиширилган сумалак, ҳалим каби йилбоши таомларини биргаликда тановул қилишлари ўзига хос анъана бўлиб келган. Халқ мўътабар қозонларда муқаддас таомлар пишадиган, яъни «қозонлар тўладиган» тантаналарни зўр қувонч билан кутиб олган. Чунки қозонлар тўлиши - бу мўл ҳосил тимсоли, тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик, қут-барака белгиси эди. Қозон тўлса, демак эл-юрт тинч-омон, деҳқон даласидан, чўпон қўрасидан барака аримайди, Наврўз ҳам ана шундай қозонлар тўладиган, яъни қут-барака тантана қиладиган умумхалқ байрамидир. Наврўзда қозон-қозон сумалаклар қайнаши - келаётган йилнинг тўкин-сочинлиги, далалар серҳосиллиги, мамлакатимиздаги сўлим боғлар саховатидан нишонадир.

Халқимиз асрлар давомида наврўзни энг мўътабар байрамлардан бири сифатида кенг нишонлаб келар экан, ҳар йили бу баҳорий шодиёнани тантана қилаётганда эл-юрт фароғатини, бола-чақасининг роҳатини, яйловларга қўй ёйган чўпоннинг дўлини, олис сафарга отланган аҳли тижоратнинг йўлини, эзгу ният ила далага дон сочган бободеҳқон хирмонининг баракасини берсин деган умидда наврўз оқшомида катта-катта дошқозонлар тагига ўт қалаб сумалак пиширишган. Наврўз байрами азал-азалдан эзгулик, офтоб, баҳор шодиёнаси сифатида нишонланган бўлса, йилбошининг махсус таоми пишадиган муқаддас қозонлар халқ наздида барака манбаи деб эъзозланган. Кишилар кўкламнинг фарахбахш кунларига чиқиб, навжувон майсалар узра чопиб юрган илк баҳор эпкинидан баҳра олгач, наврўзи оламини нишонлар экан, жимжилоғи билан сумалак яраётиб, «Қиш ўтиб, кўклам келди! Қозон тўлди, энди яхши кунларга етишдик, серобликка чиқдик!» - деб шукрона қилганлар.

¹ Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. - М.: Наука, 1977. - С.109-110

² Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. - М.:Наука, 1084. - С.121-123.

«Қозон тўлди» - боболаримизнинг эзгулик ва ҳақиқат илоҳаси Ашадан мўл ҳосил, тансиҳатлик, эл-юрт фаровонлиги, барака тилаш мақсадида ҳар йили наврўз арафасида жамоанинг муқаддас қозонларида йилбошининг севимли таомларини пишириш анъанаси асосида пайдо бўлган қадимий удумдир.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. «Қозон тўлди» - қадимий удум // «Фидокор», 2003, 20 март.

МИФ ВА ЁЗМА АДАБИЁТ

МИФЛАРНИНГ ЁЗМА АДАБИЁТГА МУНОСАБАТИ

«Адабиёт фольклор орқали мифологияга бориб тақалади», - деб ёзганида Е.М.Мелетинский ҳақ эди.¹ Эртақ ва қаҳрамонлик эпоси сақлаб қолган қадимий мифология аънаналари поэтик тафаккурнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Халқ ижоди хазинасидаги эртақ ва дostonлар сюжети асосида яратилган асарларда яққол сезиладиган бу хусусият Ҳамид Олимжон қаламига мансуб «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» дostonларида аниқ кўзга ташланади. «Семурғ»да халқ дostonларига хос эпик руҳ, қаҳрамонларнинг жангу жадалини муболағали тасвирлаш, муҳими, ўзбек фольклорининг юксак миллийлиги, тарихий-этник ўзига хосликлари тўла сақланган. Тафаккурнинг кўҳна тури - мифология излари асардаги Семурғ, дев, тулпор образларида, Бунёднинг эртаксимон саргузаштларида, самовий тушунчалар ва миф поэтикасининг эпик аънаналарида кўринади.

Семурғ — қадим аждоқларимизнинг ибтидоий тушунчасига кўра, тотемистик ҳомийлик тимсоли, ботирларга мадақдор бўлмиш улкан қуш. Бу гўзал лирик образ қачон пайдо бўлганлигини айтиш қийин, аммо Семурғ билан боғлиқ қадимий сюжетлар Шарқ халқлари фольклорида кенг тарқалган. У қаҳрамонни улкан қанотига миндириб, Ер ости дунёсига олиб тушиш ёки Заминга чиқариб қўйиш вазифасини удалай олади.

Семурғ ҳақидаги дастлабки маълумотни зардўштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да учратамиз, Асарнинг XIV яштида тасвирланишича², «Саена меруға» деган баҳайбат қуш Ворукаша денгизининг ўртасидаги «ҳаёт дарахти»нинг тепасида уя қурган. Булутдек улғувор қанотлари билан «ҳаёт дарахти»ни ёвузлик кучларидан ҳимоя қилувчи «Саена меруға» (Семурғ) ҳақидаги илк мифлар, бизнингча, Ворукаша ёки «қиргоқсиз денгиз» деб аталувчи Орол денгизи бўйларида, яъни қадимги Хоразм воҳасида яратилган. Аждоқларимиз абадий ҳаёт ҳақидаги идеалларни ўзида мужассамлаштирган бу қушнинг ҳақиқий ёрдамига ишонишган. Бизнингча, «Авесто»нинг яратилишида Ўрта Осиё халқлари мифологиясининг ҳам салмоқли ўрни бор.

¹ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - М.: Наука, 1976. - С.277.

² «Авесто». Яшт. XIV, 41-бет.

VI асрда паҳлавий тилида (қадимги форс тилида) яратилган «Минокхрат» ёдгорлиги матнининг 62-бобида бу самовий образ эволюциясини кенг қамраб олувчи мифик тушунчалар картинаси намоён бўлади: «ўликларга жон ато қилувчи ҳаёт дарахти Хома Баркаша денгизининг ўртасида ўсади. Ҳаёт дарахтини макон қилган Семурв (Семурғ - М. Ж.) эзгулик ҳомийсидир. Ҳар гал уясида кўтарилганда дарахт шохларидан минглаб янги новдалар ўсиб чиқади ва ҳар сафар қўнганида минглаб шохлар синиб, жаъми ўсимликлар уруғлари турли томонга сочилди»¹.

Ҳаёт дарахти ҳақидаги турли-туман мифлар Скандинавия, ҳинд-европа, Сибирь, араб халқларида учрайди. Шу нарса диққатга сазоворки, мифлардаги ҳаёт дарахтининг учиди катта қуш тасвирланса (қадимий ҳинд-эрон мифларида – Сенмурғ, арабларда - Феникс), илдизларига илон ўралиб ётади (Скандинавияликлар мифларида Нидхегг номли илон). Мифик «ҳаёт дарахти» «Авесто»да тасвирланган Хома (ҳинд мифологиясида - Сома) ёки «Хварри» («Серсув») номли дарахтни эслатса, қуш ва илон билан Шарқ фольклоридаги Семурғ ва у уя қурган катта дарахтга чирмашаётган илон образлари орасида ҳайрон қоларли ўхшашлик бор.

X асрнинг буюк шоири Фирдавсий «Шоҳнома»сида тасвирланган Семурғ ҳам Эльбурс тоғининг осмонўпар чўққисида яшайди. Сом подшонинг оқ соч билан туғилгани учун Эльбурс тоғига ташланган ўғли Золни Семурғ боқиб катта қилади². Бу эпизод Ўрта Осиё халқлари мифологиясидагина эмас, балки, жаҳон фольклорида кенг тарқалган тотемистик сюжет - от ёки қуш култи билан боғланидн. Хусусан, туркий халқлар фольклоридаги талқинлардан бирига кўра, она қабрида туғилган Гўрўғлини бир байтал эмизиб тарбиялаган бўлса, нартлар ҳақидаги абхаз эпосида черкесс қабиласининг бобоси Нарт Сауасни «Шоҳнома»даги Семурғ билан икки томчи сувдек ўхшаш афсонавий қуш вояга етказди³.

Ҳамид Олимжоннинг «Семурғ» поэмасида дев, Семурғ, илон каби мифик образлар шоир қаламининг сеҳри билан янада баркамоллашди. Гўзаллиги билан юртга донғи кетган шоҳ қизи Паризод ўз хуснига маст, шоир ёзганидай, «ғамлардан озод» бўлиб ўсди. Унинг тош қалби беқиёс латофатига шайдо бўлган не-не ошиқларнинг дардини тингламади. Отасининг қистови билан турмушга чиқишга розилик берган Паризод талабгорлар олдига қуйидаги шартни қўяди:

¹ Бу иқтибос қуйидаги китобдан олинди: Тревер К.Б. Сэнмурв - Паскудж. Собака-птица. - Л., 1937. - С.11-12.

² Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. 1-том. - Тошкент, 1977, 142-143-бетлар.

³ Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. - М.: Наука, 1976. - С.81.

Шартим шуки, от билан,
Гўёки қанот билан,
Шу чинорга чиққанга,
Чиқиб уни йиққанга,
Сўзсиз хотин бўламан,
Гўзал отин бўламан¹.

«Семурғ» поэмасидаги Паризод шартни бўйича ўтказилган мусобақани халқимиз урф-одатларининг фольклорга сингиб кетган қадимий анъаналаридан бир кўриниш деб баҳоламоқ керак. Шоҳнинг ягона қизига уйланадиган йигит, фақатгина куёв эмас, аини замонда, тахт вориси ҳам бўлиши керак эди.

Шартни бажарувчи чинорни қулатишга от миниб бориши лозим эди. Бу тасодифий бўлмаса керак. «От - туркнинг қанотидур», - деб ёзган эди Маҳмуд Кошғарий². Ўз идеалларини рўёбга чиқариш йўллари тинмай излаган халқ олис масофаларни кўз очиб-юмгунча босиб ўтиш учун отда қуш қаноти бўлиши керак деб ўйлардилар. Шу тариқа қанотли от ёки тулпор образи пайдо бўлди. Миф қаҳрамонлари тулпорда парвоз қилиб, эзгулик учун курашадилар. Тулпорнинг халқ идеалидаги хаёлий тасвири тайёр ҳолда эртақ ва эпосга, кейинчалик ёзма адабиётга кириб келди. Ҳамид Олимжон халқ дostonларида «сувдан чиққан» деб таърифланадиган мифик тулпор образини моҳирона тасвирлади.

Чинорни таг-томири билан қулатиб, шартни бажарганига қарамай, Паризод оддий чўпон Бунёдга хотин бўлишни истамайди. Бунёддан қутулиш мақсадида, уни ёвуз девни ўлдиришга йўллайди. Шундай қилиб, Паризод навбатдаги шартни қуйидагича баён қилади:

Кунботарда бир ёвуз,
Дев бор эмиш ялмоғиз,
Одамга душман эмиш,
Қийин эмиш уни енгиш(207).

Мазкур мисралар девнинг маконини, шунингдек, халқимизнинг «олам ҳақидаги қадимий тушунчаларини аниқлаш имконини беради. Аждодларимизнинг ибтидоий тасаввурида олам учга бўлинади: Осмон (руҳлар дунёси), Замин (одамлар дунёси) ва Ер ости (ёвуз кучлар, девлар дунёси).

¹ Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. 2-том. - Тошкент, 1971, 199-бет (Ушбу мақоладаги бундан кейинги шеърини намуналар ҳам шу асардан олиниб, қасв ичида китоб саҳифаси кўрсатиб борилади).

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. - Тошкент, 1960, 83-бет.

Фикримизча, қуёшнинг ботишини, у ер остига кириб кетди, энди Ер ости дунёсини ёритади, деб изоҳлашдан кунботар - Ер ости олами, яъни девлар оламидир, деган тушунча келиб чиққан. Демак, ўз-ўзидан маълум бўладики, Бунёд Ер ости оламига сафар қилган. Бу фикримизга қуйроқда яна қайтамыз.

Романтик руҳ билан суғорилган бу дostonнинг энг жозибали боби Бунёднинг афсонавий қуш - улкан Семурғ билан учрашувидир. Бунёд ва Семурғ сюжети Шарқ фольклорида кенг тарқалган ва бир-бирини тўлдирувчи қуш ҳомийлиги мотиви билан боғланади. Баъзи мисолларга муурожаат қилайлик:

Фозил Йўлдош ўғли айтган «Зевархон» дostonида «Авесто»даги «ҳаёт дарахти ҳақидаги мифларга жуда яқин келадиган бир эпизодни учратамыз. Семурғ абадий умр бахш этувчи «оби ҳаёт» сувини олиб келади¹. Маълумки, «Авесто»нинг учинчи китоби «Ясна»да тасвирланган «ҳаёт дарахти» Хоманинг «одил, ўлимни бартараф этувчи» шарбати «одамларни ҳам ўлмайдиган, сув ва ўсимликларни қуримайдиган қилади». Абадий умр ато қилувчи «оби ҳаёт» ёки «ҳаёт дарахтининг шарбати» тўғрисидаги мифологик тушунчалар дostonда қайта жонланади. Кейинчалик Семурғ Зевархонни олис Шамшод элига олиб боради.

Курд фольклорида Симири деб аталувчи қуш ёрдамида узоқ юртларга сафар қилган Озман Ҳамид Олимжон яратган Бунёд образи билан ҳамоҳангдир. Озман чинор тагида дам олиб ётаркан, полопонларнинг чирқирашини эшитиб қолади. Қуш болаларини ейишга шайланаётган илонни кўрган йигит қиличини суғуриб, уни бурдалаб ташлайди. Болаларига овқат олиб келган Самир (Семурғ - М. Ж.) воқеадан хабардор бўлгач, патидан уч донасини Озманга беради. Кейинроқ Озман патлардан бирини ўтга ташлаб Самирни чақиради ва қуш унинг кўзлаган мақсадга эришувига кўмаклашади². Курд эртаги ва «Шоҳнома»даги Семурғ сюжети орасидаги ўхшашлик шуки, Фирдавсий асарида ҳам Семурғ Золга ўз патидан беради. Зол қийин аҳволда қолганида шу патни тутатиб, ўз ҳомийсини ёрдамга чақиради. Семурғ бир сафар унга Рустамдек паҳлавон ўғил ҳадыя қилса, кейинги гал душманини енгишда Рустамни кўллаб-қувватлайди.

«Семурғ» дostonида Бунёд чинорга ўралиб уяга қараб хезланаётган илонни ўлдиргач, дарахт тагида қаттиқ уйқуга кетади. Олис ва машаққатли йўл ўз кучини кўрсатади:

¹ Зевархон. Ўзбек халқ дostonи. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. - Тошкент, 1970, 20-бет.

² Тревер К.В. Кўрсатилган асар, 22-23-бетлар.

Етти тунни ухлади,
Етти кунни ухлади.
Уйғона бермагач у,
Босиб тобора уйқу.
Семурғ дарёга кетди,
Ҳаял ўтмасдан етди,
Сувни шимирди чўллаб,
Қанотларини хўллаб.
Шу замон учиб келди,
Жаладай кўчиб келди (212).

Бу мисралар яна қадимги паҳлавий матнларидаги мўъжизакор мифологик образ - Сенмурвни эсга туширади:

«Худудсиз уммон ўртасида барча турдаги ўсимликларнинг бобо-калони бўлган ҳаёт дарахти яратилди. Сенмурв шу дарахтни ўзига макон қилган, бу улкан қуш дарахтдан учиб чиққан чоғда етилган уруғларни сувга сочиб юборади, бу уруғлар ёмғир булутлари орқали ерга ҳам етиб келади»¹.

Семурғнинг дарёдан қанотларини хўллаб, қақраган сахро осмондан «жала кўчгандай» бўлиб учиб ўтиши, аслида сувсиз чўлдаги жами йирик мавжудот ва ўсимликларга жон ато қилиш, уларга «оби ҳаёт» бағишлаш билан боғлиқ қадимий мифологик тушунчалар трансформациясидир.

Юқорида айтилганидек, Семурғ ботир Бунёдни Ер ости оламига - ёвуз дев маконига, ҳаёт-мамот жангига олиб боради. Қаҳрамоннинг Ер ости оламига тушиши эртак ва дostonлардаги энг қадимий, кенг тарқалган мотивдир. Грузин фольклорида бу вазифани Семурғнинг эгизаги Паскунджи номли сеҳрли қуш бажаради².

Қирғиз эпоси «Эр Туштук»да Туштукни Ер остидан Алп қора қуш номли гигант қуш қутқаради³. Алп қора қуш образи қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ ва олтой эпосида қаҳрамонлар ҳомийси ва халоскори сифатида гавдаланади. В.М.Жирмунский кўрсатганидек «бу эртак сюжети асосида қаҳрамонларнинг Ер ости дунёси - ўликлар мулкига сафари ҳақидаги жуда қадимий мифологик тасаввурлар ётади»⁴.

Туркий халқлар фольклорининг пухта билимдони, ажойиб сўз устаси Ҳамид Олимжон Шарқ мифологияси арсеналидаги анъана-

¹ Тревер К.В. Кўрсатилган асар, 17-бет.

² Чиковани М.Я. Грузинские народные сказки. Т.1. - Тбилиси, 1938. - С.25-27.

³ Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос - «Манас». - М., 1961. - С.153.

⁴ Ўша ерда.

вий сюжетлар ва ғаройиб образларга, асрлар мобайнида куйланиб келинган халқ идеалларига замонавий руҳ бағишлади. «Семург» достони халқ оғзаки бадиий ижодиётидан ўринли фойдаланиш самарасини, сўз санъатининг қудратини, XX аср реалистик адабиётининг қадимги мифология билан узвий алоқасини намоён қила олган.¹

МИФ ВА УНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДАГИ ЎРНИ

Маълумки, ёзма адабиёт фольклор анъаналари орқали қадимги мифология билан чмбарчас боғланган бўлиб, мифнинг халқ оғзаки ижоди асарларидаги эпик сюжет, мотив ва поэтик деталлар кўринишидаги талқинлари бадиий идрок этилган воқеликни тасвирлашда самарали қўлланилиб келинган. Бадиий адабиётда қайд қилинган мифологик образ ва мотивлар фольклордан ижодий баҳраманд бўлишнинг ўзига хос қирраларидан бири ҳисобланади. Шу боис биз бадиий матнда қўлланилган мифик сюжет элементларини “мифологизмлар” термини билан атаб, махсус тадқиқ этиш лозим деб ўйлаймиз.

Халқимизнинг мифологик тасаввурлари асосида юзага келган эпик мотивлар ва образлар силсиласидан ижодий фойдаланиш ўзбек мумтоз адабиётида ҳам ўзига хос бадиий анъана бўлиб келган. Хусусан, улуг шоир Алишер Навоий асарларида генетик илдизлари ўзбек мифологиясининг қадимий қатламларига бориб тақалувчи поэтик тимсоллар ва образлар силсиласининг бутун бир тизими мавжуд. Бу эса шоир асарларидаги мифологизмларнинг манбалари, таснифи ва бадиий вазифаларини қиёсий-тарихий жиҳатдан кенг қўламда тадқиқ этиш лозимлигини кўрсатади. Бизнингча, Алишер Навоий асарларида қўлланилган мифологизмлар ўзининг тарихий асосларига кўра қуйидаги типларга бўлинади:

1. Қадимги туркий қавмларнинг мифологик қарашлари ва эътиқодий ишончларига бориб тақалувчи мифологизмлар. Шоир асарларида кенг қўлланган *тўққиз фалак, яда тоши, ҳаёт дарахти, жон қуши, ҳаёт суви* каби поэтик тимсолларнинг асотирий замини бевосита қадимги туркий мифологиядадир. Шунингдек, шоир шеъриятида анъанавий тарзда қўланилган *қуёш, ой, шамол, қуюн, чақин, юлдуз* каби поэтик образларнинг бадиий талқинида ҳам мифологик қарашлар билан боғлиқ турфа маънолар ўз ифодасини топган.

2. “Авесто” мифологияси ва унинг Алишер Навоий асарларидаги

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1980, №6, 41-45-бетлар.

бадий талқинлари. Ўлкамизда яратилган муҳташам маданий қадриятлардан бири “Авесто” да аждоқларимизнинг эзгулик ва ёвузлик кучлари билан боғлиқ мифологик тасаввурлари ўз ифодасини топган. Шоир асарларида *Ахриман, Заҳҳок, дев, пари, Жамшид, Биварасп, Қаяумарс, аждар, Семурғ, девбод* сингари мифологик образлар учрайди.

3. Исломий эътиқодлар билан боғлиқ мифологик тасаввурлар ва афсоналарнинг поэтик кўчими натижасида юзага келган мифологизмлар. Алишер Навоий асарларида учровчи *Кўҳи қоф, Боғи Эрам, анқо, Азроил, дўзах, беҳишт, гул* каби поэтик образ ва деталларни ана шу типга киритиш мумкин.

4. Халқимизнинг ўрта асрларда яратилган афсоналари ва асотирлари таъсирида юзага келган мифологизмлар. Маълумки, ўзбек мифологияси тараққиётининг ўта асрлар даврида архаик мифларнинг эпик ривожини ва фольклор алоқаларининг ижодий таъсири асосида ўзига хос асотирлар тизими шаклланган. *Авж ибн Унуқ, қақнус, самандар, хумой* ҳақидаги мифологик қарашлар Алишер Навоий асарларида ҳам ўз поэтик ифодасини топган.

Алишер Навоий асарларидаги мифологизмларнинг халқ оғзаки бадий ижодидаги замини ва шоир яратган поэтик тимсоллар тизи-мидаги эстетик вазибаларини кенг кўламда тадқиқ этиш бугунги ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалаларидан биридир.¹

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИ ВА “АВЕСТО” МИФОЛОГИЯСИ

Алишер Навоий асарларида аждоқларимизнинг зардўшгийлик давридаги мифологик қарашлари, хусусан, “Авесто” мифологиясини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга молик бўлган кўплаб фольклоризмлар мавжуд. Ана шулардан бири Биварасп образидир.

Буюк шоир ўзининг “Тарихи мулуки Ажам” асарида наврўзи оламнинг байрам қилиниши Жамшид билан боғлиқлигини қайд қилар экан, қуйидагиларни ёзади: “Ва Жамшид анда улук биное солдиким, ҳоло асари ва нишонлари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўринурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани Чиҳил минос дерлар. Чун бу иморат тутанди, олам салотин ва ашроф ва

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Миф ва унинг Алишер Навоий ижодиётидаги ўрни // Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари. — Навоий, 2001, 52-53-бетлар.

акобирини йиғиб, анда азим жашн қилди. Ул вақтким, қуёш нуқтаи эътидоли рубъага таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтириб, адолат сийт ва садосин оламга мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврӯз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилгача бўлди. Табарийда анинг (яъни Жамшиднинг – М.Ж.) қатли Бюраспқа мансубдир, аммо ўзга таворихда йўқдур”.

Алишер Навоий Жамшиднинг Бюрасп томонидан ўлдирилганлиги тўғрисидаги афсонанинг мухтасар баёнини келтирган. Зеро, Бюрасп-Баворасп билан боғлиқ эътиқодий қарашларнинг қолдиқ ҳолда сақланган айрим кўринишлари халқимизнинг мифологик тасаввурларида, шунингдек, топонимик атамаларда ўз ифодасини топган. Ана шундай топонимлардан бири Баворис бобо некронимидир. Баворис бобо – Хива шаҳрининг жануби-ғарбий тарафида мавжуд бўлган қадимий қабристон номи. Тарихий-адабий манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, ана шу мозорда ҳар йили Наврӯз байрами кунлари “қизил гул” сайли анъанавий тарзда ўтказиб келинган.

Абулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”сининг “Заҳҳок ва унинг отаси ҳақида қисса” деб аталган фаслида баён қилинишича, Беварасп – Заҳҳокнинг лақабидир. Кўпгина олимлар *Беварасп* атамасининг лисоний-этимологик асосини паҳлавий тилида ўн минг маъносини англатувчи *бевар* сўзига алоқалантирадилар. Скиф-сармат қабилалари тилига оид сўзларни тадқиқ этган М.Фасмер ҳам *Байуранос* атамаси аслида *baivar-aspa* бўлиб, “кўп отли”, “кўп от эгаси” маъноларини билдиради деб ёзган эди. Қадимги саклар лаҳжасидаги *baivar*, авесточа *baevar*, осетин тилидаги *bewra* сўзлари “кўп, ўн минг” маъноларини англатган. В.И.Абаев ҳам юқоридаги фикрни қувватлагани ҳолда, *baivar-aspa* атамасини “Авесто”га боғлаб таҳлил қилган.

Чиндан ҳам Биварасп образининг генетик илдиэлари “Авесто”га бориб тақалади. Ҳосилдорлик ва сув илоҳаси Ардвисура Анахитага бағишланган “Ардвисура” алқовининг 29-бандида Ахриман яратган ёвуз махлуқлардан бири - Ажидаҳақа эзулик тимсолидан мадад сўраб, қурбонликка сон-саноксиз жонлиқларни атаса-да, қудратли Ардвисура унга бундай омадни бермаганлиги айтилади:

Унга уч бошли Аждаҳо,
Баври номли даҳйуда,
Қурбонликка келтирди,
Юз той ва минг қорамол.
Сон-саноксиз совлиқ, қўй,
Ва Ардвидан тилади:

Менга шундай омад бер,
Муқаддас Ардви сура,
Етти иқлимда одам,
Зотини қолдирмайин.
Унга бундай омадни,
Бермади Ардвисура.

Бу алқовда тилга олинган *Баври* атамаси Ажидаҳақа яшайдиган ва у ҳукмрон бўлган афсонавий юртнинг номи сифатида қўлланилган. Эпик матнларда Ажидаҳақа-Заҳҳокнинг лақаби ёки унинг мифологик тимсолларидан бири сифатида талқин қилинувчи Биварасп образининг шаклланишига асос бўлган илк манба ҳам ана шу *Баври* атамасидир.

Бизнингча, *Баворис бобо* некронимининг лисоний тузилиши икки мустақил лексемадан иборат бўлиб, *Бавар* ўзаги авесточа ёвуз кучлар макон тугган хаёлий ўлканинг номини билдирувчи Баври сўзига бориб тақалади. Қабристон номи таркибидаги *—ис* компоненти эса аслида *асп* бўлиб, маъноси *муқаддас* демакдир. Шунга кўра, *Баворис — Биварасп — Бюрасп* атамалари *муқаддас Баври* деган маънони билдирганлиги маълум бўлади.

Алишер Навоий асарларида қўлланилган бундай мифологемаларни аниқлаш ва илмий таҳлил қилиш ўзбек фольклоридаги мифологик образларнинг генетик илдизлари ҳамда эпик жанрлар тизимида поэтик трансформацияланиш қонуниятларини кенг кўламда тадқиқ этишининг катта имкониятларини очади.¹

«ЯДА ТОШИГА ҚОН ЕТГАЧ» ЁКИ «ЁМҒИР ТОШИ» ҲАҚИДА АФСОНА

Алишер Навоий халқимиз орасида асрлар оша ардоқланиб келинган қадимий анъаналар ва маросимлар билан боғлиқ сўзлар сеҳрини нозик англаган санъаткор эди. Унинг газалларида шундай мисралар учрайдики, гоҳида биттагина сўз ёки иборанинг ўзи бугунги кунда аллақачонлар унутилиб кетган кўпгина удумларимизни қайта тирил-

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Ж ў р а е в М. Алишер Навоий ижоди ва “Авесто” мифологияси // Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. — Тошкент.: Фан, 2001, 43-45-бетлар.

тиргандай бўлади. «Фаройибус сигар»даги «Қошинг меҳробини васл аҳли этмиш қиблаи мақсуд» деб бошланадиган ғазалда шундай байт бор:

Яда тошига қон етгач, ёгин ёғқондек, эй соқий,
Ёғар ёмғурдек ашким чун бўлур лаълинг шароб олуд.

Байтда қандайдир сирли тош воситасида сеҳр-жоду йўли билан ёмғир ёғдириш ҳақида гап кетаётганлигини сезиш қийин эмас. Хўш, яда тоши нима? У қанақа тош ўзи?

Ўтмишда табиат ҳодисаларининг ҳақиқий моҳиятини билмаган қадимги одамлар қурғоқчилик ва сувсизликдан қийналган чоғларида сеҳргарлик қилиб, табиатга, ёгин-сочин ва сув маъбудаларига таъсир ўтказиш мумкин деб ўйлаганлар. Бинобарин, сеҳрли «ёмғир тоши» кўмагида шамол, чақмоқ, бўрон кўзготиш, ёмғир-қор ёғдириш ва уларни тиндириш удумлари боболаримизнинг табиат ҳодисаларини тилсимлаштириш билан боғлиқ эътиқодий инончлари замирида шаклланган. Туркий халқлар орасида кенг тарқалган афсоналар талқинига кўра, яда деб аталувчи рангдор тошга ҳайвон ёки қуш қонини суртиб, афсун ўқилгач, қуёшга қаратилса ёки сувга солинса, ўша заҳотиёқ шамол пайдо бўлиб, булутларни ҳайдаб келар ва ёмғир ёға бошларкан. Маълумки, қадимги туркий қавмлар булут ва ёмғирни мўътабар санашган. Чунки, ёгин-сочин мўл бўлса, яйловларда ўт-ўланлар барқ уриб ўсади, лалмикор ерларга экилган донли экинларнинг ривожига тезлашади. Шу боис аجدодларимиз табиат эҳсонига кўз тикиб, қурғоқчилик бўлганда, томчи ёмғирниям кўзга тўтиё қилиб яшаганлар. Ҳар бир туркий қавмнинг ўз афсунгари - ядачиси бўлган. Кўклам қурғоқ келса, у сеҳрли тош - яда ёрдамида дуо ўқиб, турли магик усуллар, афсун ва айтимлар билан табиат ҳодисаларининг «эгалари»дан ёмғир юборишини сўраганлар.

Яда тоши ва ёмғир ёғдириш маросимига алоқадор маълумотлар туркий элатлар тарихининг илк даврига оид ёзма ёдгорликларда ҳам учрайди. Хусусан, Хитой тарихчиларининг гувоҳлик беришларича, милоднинг VI асрида яшаган қадимги туркий қоҳинларидан бири Ичжини Нишиду «гайритабиий қудратга эга бўлган: у афсун ўқиб, ёмғир ва шамол чақира олар экан.¹ Бу қайдноманинг келтирилиши тасодикий бўлмаса керак. Чунки «яда» деб аталувчи бу фаройиб тош билан сеҳргарлик қилиб мўъжиза кўрсата олувчи кишилар ва ёмғир ёғдиришнинг бундай магик усуллари ҳақидаги афсоналар туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги маълум.

¹ Абрамзон С.А. Этнографические исследования С.Е.Малова // Тюркологический сборник.- М.: Наука, 1978. - С.18.

XI асрнинг буюк тилшуноси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида ҳам яда тоши билан боғлиқ ҳайратомуз маълумотлар келтирилган. «Девон»нинг 3-жилди, 8-саҳифасида қуйидагиларни ўқиймиз: «Яда - ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш усулидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалгандир. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди».¹ Туркий элатлар диёрини кезиб, халқ оғзаки ижодиёти ва маросимларини синчиклаб ўрганган Маҳмуд Кошғарий «ёмғир тоши» тўғрисидаги халқ афсоналарини тўплаган, ҳатто айрим ядачилар билан ҳамсуҳбат бўлганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. У афсонавий тош ёрдамида табиатга таъсир ўтказиш маросимини шундай тасвирлайди: «Бек ядачига дуо ўқитди, Шунинг учун шамол эсди. Ёмғир ёғди. Бу ҳодиса турклар мамлакатаида машҳурдир. Тош орқали шамол, ёмғир, совуқ қўзғотилади».² «Девон» нинг 3-жилд, 322-саҳифасида эса «*ятлади*» феълига Кошғарийнинг ўзи «афсунчи ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан дуо ўқиди» деб изоҳ беради.

Маҳмуд Кошғарийдан бир аср бурун яшаб ўтган Ибн Ал-Фақих қаламига мансуб «Китоби ахбор ал-булдон», яъни «Мамлакатлар ҳақида ахборотлар китоби» асарининг ўғузлар диёри тасвирига бағишланган бобида ҳам яда тоши тўғрисидаги қадимий афсоналардан бири келтирилган: «нақл қилишларича, кунлардан бир кун ўғузларнинг улуғ аждодларидан бири сайру саёҳатга чиқиб, ов овлаб, вақти хушлик қилиб юра-юра сеҳрли тоғ жойлашган мамлакатга бориб қолибди. Чўққилар ортидан кўтарилаётган кўёшнинг қизғиш нурлари бирпасда чор-атрофдаги барча нарсаларни жизганак қилиб юборибди. Ерли аҳоли эса эрта тонгданоқ кўёш нури тушмайдиган қоронғи ертўлалар ва горларга бекиниб олишар, ёввойи ҳайвонлар эса фақат шу тоғдагина бўладиган сеҳрли тош туфайли жазирама иссиқдан жон сақлашар экан. Ўғузларнинг бобокалони эътибор бериб қараб турса, дарада ўтлаб юрган ҳайвонлар офтоб чиқиши билан «ёмғир тоши»нинг кичкинагина бир бўлагини оғизларига солиб олганча, бошларини тепага кўтариб осмонга қарашар, шу пайт кўк юзини қора булутлар қоплаб, жониворларни ўз паноҳига оларкан. Улуғ ҳоқон ана шу «ёмғир тоши»нинг бир бўлагини ўз юртига олиб келган ва қавмларига мерос қилиб қолдирган эмиш».³

¹ Кошғарий М. Девону луготит турк. 3-том. - Тошкент.: Фан, 1963, 8-бет.

² Кошғарий М. Девону луготит турк. 2-том. - Тошкент.: Фан, 1962, 410-бет.

³ Агаджанов С.А. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. - Ашхабад.: Ылым, 1969. - С.122.

Яда тоши ҳақидаги мифологик тасаввурлар қадимги туркий қавлларнинг деярли барчасига аён бўлган. X асрда яшаб ижод қилган машҳур муаррих Абу Дўлафнинг маълумотларига қараганда, қорлуқ қабиласи ҳам «ёмғир тоши»ни мўътабар ҳисоблаган. Яшил рангли бу тошни улар азиз билиб сизинишар, ёгин-сочин камчил бўлган вақтларда унинг шарафига қурбонликлар қилишаркан.

Таниқли тилшунос олим Л.Будагов ўз лугатида «яда – сеҳрли тош, унинг ёрдамида ёмғир ва қор ёғдирилади ёки тиндирилади. Мўғул тилидаги «дзада» сўзи ёгингарчилик маъносини англатади»¹ деб ёзган.

Мўъжизакор тош ҳақидаги қадимий афсоналар Алишер Навоий замондошларига ҳам маълум бўлган, албатта. «Ёмғир тоши» ёрдамида афсунгарлик қилиш удуми Алишер Навоий даврида ҳам сақланганлигини улуг бобомизнинг юқоридаги машҳур байти тасдиқлайди. Зеро, ўша даврларда ҳам лалмикор ерга экин экиб, деҳқончилик қилувчи соҳибкорлар сув танқис бўлган йиллари яда тоши воситасида табиатдан қулай об-ҳаво, ёмғир ва қор тилаганлар. Бунинг устига Навоийга деярли замондош бўлган буюк қалам соҳиби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг «Бобурнома»сида Хожа Мулла Садрни таърифлар экан: «Толиби илмлиги бор эди, лугатни хили билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчулугни ва ядачиликни ҳам билур эди», - дейди.² Ана шу маълумотнинг ўзи яда тоши ҳақидаги мифик тасаввурлар ва бу тош воситасида ёмғир талаб қилиш билан боғлиқ маросим XVI асрда ҳам мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Қадимги ажодларимиз ёмғир ёғдириш маросимларида қўллаган магик ашё - яда тоши ҳақидаги мифологик тасаввурлар мумтоз адабиётимиз бадииятини бойитувчи поэтик тимсолларнинг юзага келишига асос бўлди. Яда тоши воситасида образ яратиш санъати Алишер Навоийнинг бадиий маҳорати туфайли анъанага айланди ва бошқа шоирлар ижодида ҳам давом эттирилди. ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида 940-инвентар рақасми билан сақланаётган нодир асарлардан бири - «Мунисул ушшоқ»нинг 1036 - варағидаги газалда мана бу байт учрайди:

Лабинг хаёлида кўзлар анингдек ашкфишондур,
Ки тўкмак ила ёгин қонға тушса ҳам яда қилмас.

¹ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.2. – М.: 1899. – С.351.

² Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома.-Тошкент.: Фан, 1969, 98-бет.

Яда тоши билан ёмғир ёғдириш маросимлари Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонда XX аср бошларигача сақланиб келди. Таниқли этнограф Т.Д.Баялиева ўтган асрнинг аввалида машҳур бўлган икки Қирғиз «жайчи»си - ядачиси ҳақида ёзган эди. Улардан бири тянь-шанлик Тўктурбой Чолпонбоев (черик уругидан), иккинчиси Жанубий қирғизистонлик Суюмали Қосимов (босиз уругидан) «жай таш» (яда тоши) ёрдамида сеҳргарлик қилиш билан шугулланишган.¹

Қозоқларда *жай тас*, ўзбек, мўғул, олтой, туркман тилларида *яда*, ёқут тилида *сага*, тувинчасига *чаг таиш* деб юритилган бу «ёмғир тоши» ҳақидаги ирим-сирим ва афсоналар қадимги туркий қавмларнинг мифологик эътиқодлари билан боғлиқдир. Бизнингча, «яда» сўзи қадим замонларда об-ҳавога сирли йўсинда таъсир этиш мақсадида ўтказилган жодугарлик амалларидан бирининг номи сифатида қўлланилган. «Яда» ва «жоду» сўзларининг бир-бирига уйқашлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Кейинчалик бу атама ўша маросимни ўтказишда қўлланиладиган асосий ашёлардан бири - тошга нисбатан ишлатила бошланган.

Фольклористик ва этнографик кузатишлар натижасида мамлакатимизнинг олис қишлоқларида ёмғир, шамол, бўрон қўзғотиш ва уларни тўхтатиш мақсадида ўтказиладиган маросимлар мавжудлиги қайд қилинди. Зарафшон воҳасида «Сув хотин», Сурхондарёда «Сув хотин», «Суст хотин», Қашқадарё вилоятида «Сўз хотин», «Чайла қозоқ», Бухоро вилоятининг Қорақўл тумани қишлоқларида «Чала хотин», «Кўсам-кўсам», Жанубий Тожикистоннинг ўзбек-лақайлар яшайдиган қишлоқларида «Суст хотин» номи билан юритиладиган бу маросимларнинг моҳияти аслида битта: сўз сеҳри билан табиатга таъсир ўтказиб, ёмғир ёғдириш.

Сирдарёликлар кампир шаклидаги қўғирчоқни кўтариб олиб, қишлоқ кўчалари бўйлаб юриб, кўшиқ айтишган. Ҳар уй олдида борганда хонадон соҳибаси кампир-қўғирчоқнинг устидан сув куяди, хотинлар эса қўғирчоқни кўтариб туриб, кўшиқ айтадилар. Ёмғир ёғдириш маросимида айтиладиган куйидаги кўшиқ намунасини маросим фольклоршунос Охунжон Собиров ёзиб олган:

Сув хотин - султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин,
Куйлаклари бўз хотин.

¹ Баялиева Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. — Фрунзе, 1972. — С.54.

Ёмғир ёғсин сув хотин,
Бугдой пишсин сув хотин,
Хирмон тўлсин сув хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин.

Ҳавони ёғдирган сув хотин,
Бугдойни бўлдирган сув хотин,
Элни тўйдирган сув хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин.

Ёмғир ёғдириш маросимининг кейинги тараққиёти натижасида «ёмғир тоши» ҳақидаги тасаввурлар унутилган. Шаҳрисабздан 40 км. шарқроқда жасур Муқаннанинг охириги қароргоҳи вазифасини ўтаган Ҳисорак қишлоғида кузатилган «Сув хотин» маросимида қўлланилган бир усул ўша яда тоши тўғрисидаги афсоналарни эслатгандай бўлади: кампир-кўғирчоқ кўтарган аёл кетидан бораётган икки нафар эркак қўлларидаги тошларни бир-бирига уриштириб, маросим қўшиғига жўр бўлиб овоз чиқаришади. Ёмғир чақириниш маросими - «Сув хотин»да тошдан фойдаланиш удуми, бизнингча, яда тоши ҳақидаги иримларга боғланади.

Ёмғир чақириниш маросими билан боғлиқ оғзаки ижод намуналарини фольклоршунос олим Б.Саримсоқов ҳам тадқиқ этган. Биз 1982 йилнинг жавзосида лақай ўзбекларининг фольклорини ўрганиш мақсадида Жанубий Тожикистонда бўлганимизда, Ёвон туманининг Султанонод қишлоғида яшовчи Бобо Муслимов, Улдона момо Розикова, Галабулоқ қишлоғилик Тошгул момо Жумаева, Қўлбулоқ қишлоғида яшовчи Саъдулла оға Мирсапаровлардан ёмғир ёғдириш мақсадида илгарилари ўтказилган «Суст хотин» маросими ҳақида қизиқарли материалларни ёзиб олдик. Кўклам қурғоқ келиб лалмига экилган бугдой ўсмай қолса, ўн-ўн беш чоғли йигит-яланлар йиғилишиб, бир болани эшакка тескари миндириб, қўлига сув тўлғазилган кадини тутқазиб қўйишади. Иккита тошбақани тутиб келиб, оёғига ип боғлаб, эшакка осишади. Жони оғриган жониворлар зорланиб овоз чиқаради. Эшак устидаги бола эса қўлидаги кадига солиб қўйилган найчани айлантриб, тошбақа овозига монанд ҳолда «гурр-гурр» деб бақиради. Шундай қилиб, йигитлар уйма-уй юришар, ҳар уйга борганда эшак минган бола: «*Вой, жоним! Куйдим-эй! Куйдим-эй!*» - деб қичқиради. Хонадон соҳиби бўлса бир челак сув чиқариб ҳалиги боланинг устига сепади. Йигитлар уй эгаси берган дон-дун ёки бошқа бирор егуликни олиб қушиқ айтганча бошқа ҳовли томон юришади.

Ҳаво ёғмас бўларми,
Томчи томмас бўларми,
Саксондаги кампирларни,
Сув оқизмас бўларми,
Суст хотин-о, суст хотин,
Куйлаклари бўз хотин.

Деҳқонларни ғам босди,
Омочларни чанг босди,
Ҳаво ёғсин зарчалаб,
Бугдой бўлсин шохчалаб,
Суст хотин-о, суст хотин,
Куйлаклари бўз хотин.

Кўлбулоқлик Саъдулла оға Мирсапаровнинг хотирлашича, «Суст хотин» маросимини ўтказаетганда деҳқонлар омочларининг учини тепага қаратиб қўйишган. Омочнинг тигига битта тошбақани осиб қўйиб қийнаганлар. Гўё жониворнинг қийналганини кўриб раҳми келган худо ёмғир юборади деб умид қилганлар. Аёллар эса уйма-уй юришиб, «Суст хотин» кўшиғини айтишган. Уй эгаси бугдой чиқариб берса, хотинлар: «*Облоҳу акбар! Гулдур момо, Жалдир момо келсин Ёмғир ёғсин ҳаммамиз серобликка чиқайлик!*» - деб ният қилишаркан. Маросим ниҳоясида йиғилган дон-дундан ош пишириб, элга тарқатадилар.

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманига қарашли қишлоқларда ҳам ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ талайгина анъаналар сақланиб қолган. 1981 йилги фольклор экспедицияси пайтида шу туманинг Жигачи қишлоғида яшовчи 70 яшар Олия момо Онда қизидан:

- Момо, қадимда йил қурғоқ келса, қандай ирим-сирим қилинарди, - деб сўраганимизда, у:

- Бутун умидимиз ёмғир — қордан эди, болам. Қиш бўйи еримизга қор тўплардик, тупроқ тўйинади деб. Кўклам қурғоқчилик келиб, намгарчилик бўлмаса, ерлар метиндай бўлиб, қотиб, омочнинг тиши ўтмай қолади. Шундай пайтларда момолар йиғилишиб, «Чала хотин» ўйнар эдик. Хотинларнинг битта кайвонироғи эгнига эски-туски нарсаларни кийиб, бошига битта капкирни қистириб оларди. Уни «Чала хотин» дегич эдик. «Чала хотин» уч-тўртта гапга гул кўндирадиган ўкта хотинни изидан эргаштириб, эшикма-эшик юради. Хотинлар ҳар уй олдига борганда:

Қивладан бир булут келар,
Ёғаман деб.
Момолар титрашади,
Ўламан деб.
Ёғса ёғсин арпа-бугдой устина,
Уравер селлар.

Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирнинг ёғдиргичиман,
Ёғса ёғсин арпа-бугдой устина,
Уравер селлар,

-деб қўшиқ айтишади. Уй эгаси «Чала хотин»нинг устига бир сатил сув сепади. Сўнгра бироз бугдойми, унми, хуллас, нимаики хайр қилган бўлса чиқариб беради. Хотинлар бу нарсаларни халтага солгач:

Айланади Чала хотин,
Ўргилади Чала хотин,
Худо берса оби раҳмат,
Ёғаверсин селлар,

- деб нариги уй томонга йўл оладилар.

Шу тариқа бутун қишлоқни айланиб чиқиб, йиғилган бугдойдан ҳалиса (ҳалим) пишириб, эломон худойи қиладилар, - деб ҳикоя қилиб берди Олия момо.

Шуниси қизиқки, Жигачининг шундоққина ёнгинасида жойлашган Вахм қишлоғида ёмғир чақиритиш маросимини «**Кўсам-кўсам**» деб юритишар экан. 1986 йилги фольклор экспедицияси даврида вахмлик Дурсун момо Ўраевадан ёмғир ёғдириш учун қанақа маросим қилинганлигини сўраб-суриштирдик. Шунда Дурсун момо Вахм қишлоғида бир неча ўн йиллар бурун йўқолиб кетган бир маросимнинг ўтказилиш тартибини шундай ҳикоя қилиб берди. Унинг айтишича, баҳорда қурғоқчилик бўлса, кампирлар тўпланишиб, бир катта таёқнинг бошига чўп боғлаб, устидан қуйлак кийгизиб қўғирчоқ-кампир ясашар экан. Момоларнинг кексароғи ўша қўғирчоқни кўтариб олиб, уйма-уй юраркан. Ҳар кимнинг эшигига борганда қўғирчоқ кўтарган момо:

Кўсам, кўсам, ҳой кўсам,
Бир олача той кўсам.
Сен кўсамни кўмарман,
Эрта туриб очарман,
Ёмғирларни сочарман,

- дея қўшиқ айтар экан. Хонадон эгаси бир коса сув олиб чиқиб, «Кўсам-кўсам»нинг, яъни кампир-қўғирчоқнинг устидан қуяркан. Шундай қилинса, илтижо ижобат бўлиб, ёмғир ёғади деб ирим қилишган.

Аллақачонлар унутилиб кетган бу маросимлар ва қўшиқлар ҳозир айрим кексаларнинг хотирасидагина сақланган, холос. Ёмғир ёғдириш ёки уни тўхтатиш билан боғлиқ маросимлар ва қўшиқларни, яда тоши ҳақидаги афсона ва эътиқодларни тўплаб, илмий жиҳатдан тадқиқ этиш туркий халқларнинг ва, қолаверса, ўзбек халқининг мифологик инончларини ўрганиш учун жуда зарурдир.¹

“ТИЛАР КҮНГЛИМ ҚУШИ АНҚО”

Ўзбек мифологиясининг образлар силсиласида гайриоддий хусусиятларга эга бўлган афсонавий қушлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлар муҳим ўрин тутаяди. Ана шундай хаёлий-мифологик қушлардан бири Анқо бўлиб, ўзбек фольклорида унинг турлича эпик талқинлари мавжуд. Бу образнинг эпик асарлардаги тасвирида аждоқларимизнинг қадимги тасаввурлари ўз ифодасини топган. Халқимизнинг қадимий мифологик инончларига доир материалларни тўплаган халқ бахшиси Раҳматулла Юсуф ўғли томонидан ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивига топширилган дафтарлардан бирида қуйидагиларни ўқиймиз: «Анқо жуда катта бир қуш экан. Баъзилар анқони *донбой* ҳам деб атаганлар, баъзилар *руҳ* деб ҳам атайдилар»².

Айрим афсоналарда Шарқ халқлари фольклорига мансуб анъанавий сюжетларнинг таъсири ҳам яққол кўзга ташланади. Халқимизнинг Анқо қуш тўғрисидаги мифологик тасаввурларига кўра, бу хаёлий мавжудот барча қушларнинг афсонавий аждоқбошиси ёки онаси деб талқин қилинади.

Оролбўйида жойлашган қадимги Хоразм маданиятига оид ёдгорликлардан бири - милодий III-IV асрларда қурилган Анқоқалъанинг номи ҳам ана шу қуш исмига алоқадордир. Афсонага кўра, Анқоқалъа яқинидаги Бароқтом деган қалъада бир золим подшо яшаган экан. Анқоқалъада эса подшонинг баҳайбат бургути истиқомат қиларкан. Подшо шафқатсиз ва қайсар одам экан. Кунлардан бир кун подшонинг бургути олдида унинг онаси - Анқоқуш ҳол-аҳвол сўрагани келибди. Шу вақтда Бароқ овга чиқмоқчи бўлиб, тараддуд

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. «Яда тошига қон етгач» ёки «ёмғир тоши» ҳақида афсона // Ёшлик, 1990. №1, 60-62-бетлар.

² ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713-2.

кўрмоқда экан. Подшонинг яқин одамлари бургутнинг жаҳлини чиқармаслик учун овни бошқа кунга қолдиришни кўп қисташибди, бироқ подшо кўнмабди. Шундан кейин таҳқирланган бургут подшони от-поти билан бирга чангалида кўтариб, осмон баравар олиб чиқибди-да, ерга ташлаб юборибди. Бароқнинг жасадини унинг ўз қалъаси ичига кўмибдилар, одамлар бу ерларни тарк этиб, кўчиб кетибдилар, теварак-атрофда одам қолмабди¹.

Бу афсона сюжетининг марказида золим подшо ва унинг бургути ўртасидаги конфликт туради. Афсонада бургутнинг номи нима эканлиги айтилмаса-да, унинг онаси ва у яшаган деб талқин қилинган қалъанинг номига асосланиб, бу куш Анқо бўлган деб тахмин қилса бўлади.

Бундан ташқари, бургутнинг подшони чангалида кўтариб учиши ҳам Анқо билан боғлиқ афсоналар сюжетининг анъанавий мотивлардан биридир. Хусусан, Ҳишам ибн Муҳаммад ал-Қалбий томонидан нақл қилинган бир афсонада айтилишича, **Анқо муғриб** деган куш бир болани чангалларига қисиб олиб, учиб кетгандан кейин одамлар бу ваҳший кушдан қутулиш чораларини излай бошлайдилар. Пайгамбарнинг дуою илтижолари туфайли худо одамларни бу балодан қутқаради². Ҳар икки афсонада ҳам мифик куш билан одам ўртасидаги конфликт Анқонинг йўқ бўлиб кетишига сабаб бўлади.

Назаримизда, Анқо образи ўзбек мифологиясига араб фольклоридан ўтган ва даставвал мифологик афсоналарда тасвирланган бўлиб, кейинчалик эпик сюжет кўчими натижасида «Бароқтом» сингари топонимик афсоналарнинг образлар тизимида ҳам сингиб кетган³.

Халқ қарашларига кўра, Анқо - Кўҳи қофда яшайдиган афсонавий куш бўлиб, барча кушларнинг подшосидир. «Навоий асарлари лугати»да **Анқо** сўзига шундай таъриф берилган: «Анқо. 1) Оти бор, ўзи йўқ афсонавий куш (гўё кушларнинг подшоси бўлиб, Кўҳи қоф тоғида яшар эмиш):

Тилар кўнглум куши Анқодин ўтса нори юз водий,
Мунунгдек сайр этарга қофдин ортуқ саботим бор»⁴.

Тилимизда «сираям топилмайдиган», «ҳеч қаерда йўқ нарса» деган

¹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. - Тошкент, 1964, 28-бет.

² Ҳишам ибн Муҳаммад ал-Қалби. Книга об идолах. Пер. с араб., пред. и прим. Вл.В.Полосина. - М., 1984. - С.161-162.

³ Жўраев М. Бароқ афсонаси ёки куш тухумидан чиққан ит // Ёшлик, 1992, №1-2, 68-69-бетлар; Жўраев М. Мифологические основы хорезмских легенд о Бароқтаме // Научное и культурное наследие человечества - третьему тысячелетию. -Ташкент, 1997. - С.172-173.

⁴ Навоий асарлари лугати. - Тошкент, 1974, 53-бет.

маънода қўлланиладиган *анқонинг уруғи* деган ибора мавжуд. Бу ибора ҳам Анқо қушнинг мифологик табиати билан боғлиқ халқ қарашлари асосида келиб чиққан. Бинобарин, Анқони Кўҳи қоғда яшайдиган афсонавий қуш деб тасаввур қилиш анъанаси халқимиз орасида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Раҳматулла Юсуф ўгли ёзиб олган бир афсонада айтилишича, «қадим замонларда Анқо деган ниҳоятда баландпарвоз ва зўр қуш бўлган экан. У қўй ва отларни илиб олиб кетиб, ҳатто одамларнинг эмин-эркин яшашига ҳам тўсқинлик қилибди. Халқ йиғилиб, ўз пайғамбаридан бундай хавfli махлуқнинг йўқ бўлишини худодан сўраб беришни илтижо қилибдилар. Пайғамбар халқнинг илтимосига кўра, Анқонинг йўқ бўлишини худодан сўрабди. Шундан кейин Анқолар ер юзидан кўтарилиб, осмону заминнинг ўртасида тургувчи Махлуқтовни макон қилибдилар. Баъзи афсоналарда оламнинг бир чеккасига ёки Кўҳи қоғга учиб кетганлар дейилади»¹.

Анқонинг мифологик субъект сифатидаги моҳияти, одамларга ёмонлик қилишдан иборат қилмишлари ҳамда худонинг газабига учраши каби мотивлар асосига қурилган бу афсона Шарқ халқлари орасида қадимдан мавжуд бўлган анъанавий сюжетнинг ўзига хос эпик талқинларидан бири сифатида юзага келган. Хусусан, 739-820 йилларда яшаб, ижод қилган араб адиби Ҳишам ибн Муҳаммад ал-Қалбий ўзининг «Китаб ас-санам» номли асарида Анқо билан боғлиқ қўйидаги афсонани келтирган:

«Ар-Расса аҳлининг Ханзала ибн Саффон деган пайғамбари бўлган экан. Уларнинг юртида Дамх деб аталувчи баланд тоғ бўлиб, бу тоғнинг устига баъзида Анқо мугриб деган баҳайбат қуш келиб кўнар экан. Икки жуфт қаноти бўлган бу қуш жониворлар ва одамларга хавф солиб тураркан. Кунларнинг бирида Анқо бир қизчани чангаларига илдириб олиб кетибди. Шунда ар-Расса аҳлининг тоқати тоқ бўлиб, Ханзала пайғамбарнинг олдига борибдилар-да, бу балойи азимдан қутқаришни сўраб, илтимос қилибдилар. У худога ёлбориб: «Илоҳим, Анқонинг уруғини қуритиб, халқни бу офатдан халос қил!» -дебди. Оллоҳнинг амри билан осмонда чақмоқ чақиб, Анқони ўлдирибди»².

Дамирийнинг «Ҳайатул ҳайаван» асарида келтирилган афсонага кўра, «бу қуш узун бўйли, рангдор қанотли, юз тузилиши инсонга монанд бир жонивордир. Анқо қадим замонларда одамлар орасида яшар экан. Бир куни у қутуриб кетибди-ю, бир келинчакни чангалида кўтариб учиб кетибди. Буни кўрган халқ ўша даврдаги пайғамбар бўлган Ханзаланинг олдига шикоят қилиб борибдилар. У Анқони

¹ Боболардан қолган нақллар (Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев ва У.Сатторов). - Тошкент, 1998, 56-бет.

² Ҳишам ибн Муҳаммад ал-қалбий. Кўрсатилган асар, 161-162-бетлар.

дуойибад этибди. Тангри ҳам бу пайгамбарнинг дуосини қабул қилиб, Анқони хатти устиё (экватор)нинг нари тарафидаги денгиз ичидаги бир оролга бадарга қилибди. Бу жойга инсон қадами етмас эмиш. Анқо бамисоли тоғлар катталигича келадиган тухум қўяр эмиш»¹.

Кўринадики, «Анқо» номли ўзбек халқ афсонаси билан Анқо муғриб тўғрисидаги юқоридаги афсона муштарак мифологик сюжет асосида шаклланган.

Раҳматулла Юсуф ўгли томонидан ёзиб олинган халқ қарашлари-га кўра, анқо *донбой* ва *руҳ* деб ҳам аталади. Афсона бўйича ўзбеклар орасида муқаддаслаштирилган мифологик персонажлар ҳақидаги маълумотларни тўплаш жараёнида бахши қуйидаги асотирларни ҳам қаламга олган: «Анқога *донбой* исм берсак, афсоналар бўйича, *донбой* Каспий ва Орол денгизи атрофида яшар эмиш. Агар анқога *руҳ* деб исм берсак, Ҳинд денгизида яшар эмиш. Баъзи афсоналарга кўра, анқо халқ ўртасида қаҳрамон ботирлар кўпая бергандан кейин текис-қуруқликда яшай олмай, Форс қўлтиғига кўчиб кетган. Уруғи жуда оз қуш эмиш. Ҳозирги замонда уни Анқо демасдан, *Мурғ қори* деб атар эмиш. *Мурғ қорининг* маъноси бу қуш нафси учун одамлардан кўринмай келиб, «Қуръон» ўрганиб, ҳатто «Қуръон»ни ёдлаб олган эмиш. Эндиликда агар Мурғ қори овқатланмоқчи бўлса, қуруқлик билан денгиз ўртасида туриб, қичқириб «Қуръон» ўқий бошлар эмиш. Мурғ қорининг овозига ишқибоз бўлиб, қулоқ эшитгудек атрофдан сахро ва денгиз жониворлари йиғилиб кела берар эмиш. Шунда Мурғ қори «Қуръон» ўқишни тамом қилиб, йиғилиб келган жониворларни бир ҳўплаб таом қилиб, ўз уясига учиб кетар эмиш»².

Ўзбек халқ сеҳрли эртақларида эса Анқо эпик қушлар образига ўхшаш мифологик жонзот сифатида тасвирланади. Анқо образи мифологик афсоналарда гайритабиий хусусиятларга эга бўлган хаёлий жонивор сифатида талқин қилинган бўлса, эртақ жанри сюжет тизимида кўчгач, «оти бору ўзи йўқ қуш», «Кўҳи қоғда яшайдиган қушлар подшоси» сифатидаги мифик хоссаларини йўқотиб, тимсолий қиёфа касб эта бошлаган. Натижада Анқо қушнинг ўзбек халқ эртақларидаги Семурғ, Булбулигўё, Оққуш, Сумбулқуш каби анъанавий образларга ўхшаш тимсолий талқинлари юзага келган. Шу боис фольклоршунос К.Имомов Анқо ўзбек халқ эртақларининг образлар тизимидан мустақкам ўрин олган анъанавий персонажлар-

¹ Бу афсона матни қуйидаги манбадан олинди: Sami AkalIn L. Turk folklorinda kuslar. - Ankara, 1993, s.133.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713/2.

дан бири бўлиб, эртактаги воқеалар ривожини ҳаракатлантириб туришини қайд қилади¹.

Анқо образи иштирок этган ўзбек халқ эртақларининг анъанавий сюжет қурилиши подшо боғидаги гаройиб қушнинг номаълум рақиблар томонидан ўғирлаб кетилиши ва эпик қаҳрамоннинг ана шу қушни излаб, топиб келишидан иборат саргузаштларини ўз ичига олади. Хусусан, «Анқо қуш» номли эртакта бу сеҳрли жонивор шундай тасвирланади: «Подшонинг бисотида бир қуш - Анқо қуш бўлиб, хафа бўлган пайтларида, зериккан вақтларида қуш билан гаплашиб, суҳбатлашиб ўтирар экан. Қуши ҳам қушмисан, қуш бўлиб, ҳамма нарсани тушунар, одам билан одамчасига, ҳайвонлар билан ҳайвончасига, қушлар билан қушчасига гаплашар экан»².

Кўринадики, бу эртакта тасвирланган Анқо сеҳрли эртақ персонажларига хос хусусиятларга эгаллиги билан ажралиб туради. Зеро, М.Б.Пиотровский ҳам Анқо асотирлардаги Семурғ, Гаруда каби ҳаёлий қушларга ўхшатиб талқин қилинишини таъкидлаган³.

Қадим аждодларимизнинг ғайритабiiй хусусиятларга эга деб тасаввур қилинган қушлар билан боғлиқ мифологик инончлари, қуш культининг фольклор анъаналарига таъсири ва жонни қуш сувратида гавдалантиришга асосланган анимистик қарашлар Анқо типидagi образларнинг юзага келишига асос бўлган. Анқо образи ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди эпик жанрлари(миф, афсона, эртақ ва дoston)нинг муштарак бадий элементларидан бири бўлиб, халқимизнинг бу қуш тўғрисидаги эътиқодий қарашлари мифологик ва эпик талқинлар сифатида фольклор асарларига сингиб кетган. Халқ оғзаки ижоди бадий анъаналарининг бевосита таъсирида ўзбек мумтоз адабиётида *анқо* образи бадий тимсол сифатида қўлланилиб келган.⁴

¹ Имомов К. Ўзбек халқ эртақлари // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. - Тошкент, 1981, 63-бет.

² Илон пари. Ўзбек халқ фантастикаси. Тошкент, 1985. 5-бет.

³ Пиотровский М.Б. Анка // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1992. - С.83.

⁴ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. «Анқо» образи талқинига доир баъзи мулоҳазалар // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2001, №2, 52-54-бетлар.

ХОРУТ БИЛАН МОРУТ ОБРАЗИ

Мумтоз адабиётимизда маъшуқанинг иягидаги чуқурча Хорут билан Морут осиб қўйилган Бобил чоҳига ташбеҳ қилинади. Хусусан, Фурқатнинг газалларидан бирида қайд қилинган:

Бир кўриб чоҳи зақан Хорут ила Морут иков,
Чоҳи Бобил ичра қолмишлар бўлак талбирда,-

байтида ҳам Зухра юлдузининг пайдо бўлиши тўғрисидаги қадимий афсонага ишора мавжуд.

Ушбу байтни фольклоризм намунаси сифатида таҳлил қилган адабиётшунос Ш.Ризаевнинг ёзишича, «афсонага кўра Бобил шаҳрида жуда чуқур афсонавий чоҳ мавжуд бўлиб, ерга тушгач, ғоят номақбул ишлар қилиб гуноҳга ботган Хорут билан Морут номли фаришталарни худо шу чоҳда азоблаган. Улар қиёматга қадар шу тубсиз чоҳга тушиб кетаверадилар. Классик шеърятимизда эса Бобил чоҳи маъшуқаларнинг ияк чуқурчаси таърифи учун ташбеҳ бўлиб хизмат қилган. Фурқат келтирган байтда мазкур образни ғоят нозиклик билан қўлаб, Хорут билан Морутнинг чоҳи Бобил ичра қолмиш сабабини маъшуқанинг ияк чуқурчасини кўриш оқибати сифатида берадики, бу энди диний афсонага дунёвий жиҳат бағишлашнинг ёрқин намунасидир»¹.

Мазкур сюжетнинг хоразмликлар орасида мавжуд бўлган бир варианти этнограф Г.П.Снесарев томонидан ёзиб олинган. Унда аждодларимизнинг дарахт култи билан боғлиқ эътиқодий қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Афсонада айтилишича, тут ёғочидан ясалган кўғирчоққа мўъжиза туфайли жон кирганидан кейин унинг хусну жамолини кўриб ҳуши бошидан учган фаришталар гуноҳга ботадилар. Бошқа вариантлардан фарқли ўлароқ бу афсона талқинича, қиз юлдузга айланмайди, балки тут дарахти танасига кириб ғойиб бўлади². Бу афсона сюжетини ташкил этувчи мотивлар тизимида дарахт билан алоқадор тотемистик тасаввурларнинг излари сақланиб қолганлигини сезиш қийин эмас.

Халқимиз орасида Зухра юлдузининг пайдо бўлиши тўғрисидаги «Чўлпон юлдузи» номли самовий афсона мавжуд. Унда ҳикоя қилинишича, «қадим замонларда Шамс деган боодоб бир йигит боракан.

¹ Ризаев Ш. Фурқат асарларида фольклор қаҳрамонлари // Адабиёт кўзгуси. 1-китоб. - Тошкент, 1998, 59-бет.

² Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М., 1969. - С.204.

У Чўлпоной деган бағоят гўзал, бениҳоя зебо, оқ юзли, шаҳло кўзли, қора сочли, киприклари қайрилма, ингичка бел бир қизни севиб қолибди. Аммо ошиқ-маъшуклар муродларига етолмабдилар.

Хорут ва Морут деган фаришталар худога арз қилиб:

- Эй худоё худовандо! Бизларга рухсат беринг, ер юзига тушайлик. Бандаларнинг гуноҳи ҳаддан ошди, улар айнаб, на худони, на «Қуръон»ни танимай қолдилар. Уларни тўғри йўлга солиб, ҳалол яшашни ўргатиб келайлик, - дебдилар.

Худо Хорут билан Морутни ерга қози қилиб юборибди. Икки фаришта худодан қозилик ёрлигини олиб ерга тушибдилар-да, қозилик мартабасини эгаллаб, юртнинг арзини сўрай бошлабдилар.

Бир куни Шамс билан Чўлпоной аразлашиб қолишган экан, Чўлпоной арз қилиб қозихонага борибди. Хорут билан Морут унинг хусну жамолини кўриб, унга ошиқу беқарор бўлиб қолишибди-да, «Шамс ҳибсга олинсин!» - деб ҳукм чиқарибдилар. Шунда Чўлпоной жаҳл устида севгилисига жабр қилиб қўйганини билиб, минг пушаймонлар қилибди. Тавба қилиб, қанчалик ялиниб-ёлвормасин, қозилар ҳукми бекор қилишмабди, Чўлпоной зор-зор йиғлаб уйига қайтибди. Кечаси эл оёғи тингач, Хорут билан Морут Чўлпонойнинг уйига боришибди. Хушмуомалалик билан Чўлпонойни алдамқочи бўлибдилар, аммо қиз ўз ёрига хиёнат қилмабди. Фаришталар дўқ-пўписага ўтишган экан, Чўлпоной Хорут билан Морутни уйдан ҳайдаб юборибди.

Шунда Хорут билан Морут ўз мақсадларига эришиш учун куч ишлатмоқчи бўлиб, Чўлпонойнинг уйига бостириб кирибдилар. Қочиб қутулишга кўзи етмаган Чўлпоной: «Бу ярамастар бор экан, ер юзида менга кун йўққа ўхшайди. Қаерга бормайин, барибир изимдан қолмайдилар, яхшиси, осмону фалакка бош олиб кетганим маъкул, ложувард юлдузлардек эркин яшайман!»- дебди-да, осмонга учиб чиқиб, юлдузга айланибди. Ҳозир ҳам ял-ял ёниб, ерга интизор бўлиб боқиб турармиш.

Хорут билан Морут бўлса, худонинг қаҳрига учраб жаҳаннамга равона бўлибдилар. Худо уларнинг бошларини қуйи қилиб, оёқларидан осиб қўйишни амр этибди. Шу ҳолатда улар то куни қиёматгача осилиб турармиш»¹.

Маълумки, қадимги юнон ва бобил мифологиясида Венера гўзаллик ва севги тимсоли сифатида талқин қилинган. Ўзбек афсонаси-

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв.№4018. Бухоро шаҳрида яшовчи Ҳ.Бобомуродовдан С.Умаров ёзиб олган.

даги Чўлпоной образи ҳам ана шундай соф муҳаббат ва садоқат рамзининг бадиий ифодасидир. Чўлпон юлдузининг ҳам тонгда «юз кўрсатиши» ва бироздан сўнг лахча чўққа айланган куёшнинг уфқ узра бош кўтариши бу афсона сюжетининг яратилишига сабаб бўлган табиий асос ҳисобланади. Афсонада маккор қозиларнинг ҳийлаю найранглари ва жабру ситамларидан чўчимаган покиза қизнинг соф севгиси, оддий меҳнаткаш йигитга бўлган садоқати, вафодорлиги улуғланади.

«Чўлпон юлдузи» афсонаси сюжетининг вариантлари туркий халқлар фольклорида, хусусан, бошқирд халқ оғзаки ижодида ҳам мавжудлиги қайд қилинган. 1966 йилда ёзиб олинган «Зохра йондоз» номли бошқирд халқ афсонасида ҳам воқеалар ривожини икки фариштанинг осмондан ерга тушишидан бошланади. Одам ато билан Мома ҳавони худо кўкдан ерга туширгач, ер юзида одам зоти кўпайиб кетганлигини кўрган айрим фаришталар ҳам осмонни тарк этиб, заминда яшашни истаб қолибдилар. Шу мақсадда улар Оллоҳга: «Ерда одам яратган эдинг, улар гумроҳ ишлар билан машғулдилар. Бизни ерга туширсанг, айбдорларни жазолаб, элни тўғри йўлга солсак», - дебдилар.

Шунда Оллоҳ бу икки фариштага ҳам Одам атога берилган нафсни бериб, гуноҳ ишлардан сақланишга сўзларини олиб, бирини қози, иккинчисини муфти қилиб ерга туширибди.

Бир куни бир эр-хотин жанжаллашиб, қозининг ҳузурига ажримга келибдилар. Хотин шунақанги сулув эканки, қозининг унга ишқи тушиб, дарров эрни гуноҳкор қилиб, зиндонбанд этибди. Сулув хотинга эса ўзи уйланмоқчи бўлибди. Муфти ҳам қозининг ажримини маъқуллаб, эрни қамашга изн берибди. Шундан кейин бу иккаласи ҳалиги хотинни талаша бошлабдилар. Бу гапдан хабар топган хотин шундай дебди:

-Биринчи шартим, менга дунёдаги энг яхши узукни топиб бера-сизлар. Иккинчиси, олдингизга хамир кўяман, қайси бирингиз кўп есангиз - мен ўшаники!

Улар тезда хотин сўраган узукни топиб берибдилар. Хотин узукни тақиб олгач, қози билан муфти ким ўзарга хамир ейишни бошлабдилар. Буларнинг қилиғига қараб нафратланган хотиннинг хўрлиги келиб, йиғлай бошлабди. Шу пайт осмондан иккита фаришта тушиб келиб, Зухрани кўтариб кўкка олиб чиқиб кетишибди. Ўшандан бери Зухра ўзининг ялтироқ узути билан осмонда балқиб турар эмиш»¹.

Кўринадики, ўзбек ва бошқирд афсоналари сюжетининг муштарак белгиси - осмондан тушган икки фариштанинг гуноҳга ботиши

¹ Башкорт халқ ижады. Риуайатгар. Легендалар. - Офо, 1980, 41-42-бетлар.

мотивининг мавжудлигидир. Бошқирд афсонасининг ўзига хос хусусияти эса унинг сюжет тизимига узук деталининг киритилганлиги ва Зухранинг икки фаришта томонидан кўкка олиб кетилиши мотивининг талқинида кўринади. Фикримизча, бошқирд мифологиясида икки фаришта образи эзгулик ва ёвузлик билан боғлиқ дуалистик қарашлар асосида қўшалоклаштирилган бўлса керак. Чунки ёвузлик ҳаминша эзгуликка хизмат қилувчи кучлар томонидан зарбага учраган. Яхшилиқнинг муқаррар тантанасига бўлган умид ва ишонч ушбу афсонанинг сюжет тизимига икки эзгу фаришта образининг олиб киритилиши учун эпик замин ҳозирлаган.

Бошқирд афсонасида Зухра юлдузининг кўкда балқиб туриши - олмос қошли узукнинг олисдан жилоланиб туришига ўхшатилади. «Чўлпон юлдузи» афсонасида узук детали учрамаса-да, Зухра юлдузининг пайдо бўлиши ҳақидаги ўзбек халқ самовий афсонасининг бошқа бир вариантыда сеҳрли нигиннинг хосияти туфайли савдогарнинг гўзал хотини юлдузга эврилганлиги шундай нақл қилинади:

«Хорут билан Морут исмли икки фаришта худога шак келтирганликлари учун ер юзига юборилибдилар. Улар «биз қабиҳ ишлар қилиб гуноҳ орттирмаймиз», деб сўз берибдилар. Бироқ ер юзига тушиб, қози ва муфти бўлиб олган бу икки фаришта кўп ўтмай бир савдогарнинг Зухра исмлиқ хотинига ҳирс кўйиб қолибдилар. Бу аёлни йўлдан оздириш учун Хорут билан Морут май базми ташкил этиб, Зухрани соз чалишга мажбур қилибдилар. Шу пайт беҳосдан унинг эри келиб қолган экан, уни ўлдирибдилар. Уларнинг маст бўлиб, ётиб қолганликларидан фойдаланган Зухра фаришталарнинг қўлидаги хосиятли нигинларини олибди-да, осмонга учиб кетибди. Хорут билан Морутни эса худо Бобил аталган шаҳардаги бир қудуқнинг устига бошларини ерга қилиб осиб қўйдирган эмиш. Бу жазо қиёматгача давом этар экан»¹.

Афсонанинг бу вариантыда ўзбек халқ эртақларидаги анъанавий бадий деталлардан бири - магик хусусиятга эга бўлган сеҳрли узук билан боғлиқ мотив мавжуд. Маълумки, эртақ қаҳрамони узукка ўз ниятини ёки хоҳишини баён қилса, ўша заҳотиёқ унинг истаги рўёбга чиқади. Юқоридаги афсонада ҳам нигин - Хорут билан Морутнинг магик кучга эгаллигини билдирувчи белгиларидан бири сифатида қўлланилган. Узук воситасида улар заминга тушишган, бинобарин кўкка қайтиш учун ҳам шу сеҳрли ашёдан фойдаланишлари лозим эди. Зухра ана шу нигин ёрдамида осмонга кўтарилиб, ўз севгилисига бўлган садоқатини намойиш этади.

¹ Салоҳидинов И. Зумрадни олтин айлаган заргар // Зарафшон, 1988, 1 ноябрь, 4-бет.

Хорут билан Морут ҳақидаги афсона сюжетининг илк манбаи «Қуръони карим»нинг «Бақара» сурасидаги 102-103-оятлардир. Бу мўътабар китобда одамларга сеҳр-жоду амалларини ўргатиб, ўзларининг қабихликлари учун Оллоҳ томонидан жазога мубтало этилган икки фаришта тўғрисида шундай дейилган: «Сулаймон кофир эмас эди, балки одамларга сеҳр ўргатадиган шайтонлар кофир эдилар. Ва Бобилдаги Хорут ва Морут номли фаришталарга туширилган нарсаларга эргашадилар. - Холбуки, у фаришталар: «Биз фақатгина фитна-намиз(яъни одамларни алдаб имтиҳон қилиш учун юборилганмиз), бас,(биз айтган нарсаларни қилиб) кофир бўлиб қолма», демасдан туриб ҳеч кимга ҳеч нарса ўргатмас эдилар. - Ва ўшалардан (Хорут ва Морутдан) эр-хотиннинг ўртасини бузадиган нарсалар ўрганадилар. (Лекин) улар (яҳудийлар) Оллоҳнинг изнисиз ҳеч кимга зарар етказа олмайдилар. Ва ҳеч фойдасиз, билъакс зарарли нарсаларни ўрганадилар. Ахир (Оллоҳнинг китоби ўрнига сеҳрни) алмашган кимсаларга охиратда ҳеч қандай насиба йўқ эканини билган эдиларку. Жонларини нақадар ёмон нарсага (яъни охиратдаги маҳрумликка) сотганларини билсалар эди»¹.

Ана шу оятлар асосида кейинчалик шаклланган диний ривоятларда Хорут билан Морутнинг заминга тушиши сабаблари, ер юзида эса одамларга эзгуликка бошлаш ўрнига қабих ишларга қўл уришгани батафсиз ҳикоя қилинган. Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий ҳам «Қисаси Рабғузий» асарининг Идрис алайҳиссалом қиссаси нақл қилинган фаслида Хорут билан Морут тўғрисидаги афсонани келтирган. Унда айтилишича, ерда яшаётган одамлар бир-бирини ўлдириб, гуноҳга ботганлигини кўрган фаришталар: «Одам яратилмасдан бурун биз унинг фарзандлари Жин ибн ал-Жон(н) сингари қон тўккайлар деб айтмаганмидик», дейишибди. Шунда Оллоҳдан «агар сизларга ҳам одамзотга ато этилган нафс берилса эди, Сиз ҳам шундай қилар эдингиз» деган фармон келибди. Аммо фаришталар «биз ҳеч қачон бундай қилмағаймиз», дебдилар. Ана шунда Оллоҳ икки фариштани синаб кўриш учун ерга туширмоқчи бўлибди. Рабғузий ана шу воқеалар тафсилотини шундай баён қилади:

Фармон келди: «Эй фаришталар, сизларда қаюнгиз олимроқ, зоҳидроқ эрса ани келтурунг». Уч фариштани ихтиёр қилдилар. Бири Уззо отлиғ, иккинчиси Узоё отлиғ, учинчиси Азосил отлиғ. Мавло жалла жалолоҳу шаҳватни анларга маркаб қилди эрса изи азза ва жалла шаҳватни андин кўтарди, аввалқи ҳолинга ёнди. Бу икагу ерда қолдилар.

¹ «Қуръони карим», 14-бет.

Фармон бўлди: «Дунёга боринг, манга тоат қилинг, маъсиятдин йигилинг, халқ орасинда кўни ҳукм қилинг. Куч қилманг, зино қилманг, қон тўкманг, хамр ичманг, хиёнат қилманг. Кундуз бу ишлар бирла туринг, кеча бўлса кўкка ошинг. Тонг отгинча манга тоат қилинг», — теб айди.

Иликларинда юзук бор эрди. Бир кун бир хотун эри бирла тортишу Уззога келдилар. Уззо ул хотунни кўрди эрса кўркли. Ул хотунга майл қилди, айди: «Эй хотун, сен йўлсузсан, манинг бирла бўғил. Ман санинг қўнглунгча ҳукм қилайин», -теди. Хотун ема бўлсун теди. Эри андоғ қилурин билди эрса Уззоёга бордилар. Уззоё андоғуқ теди. Хотин ема ваъда қилди. Қўшғу ерга келдилар эрса ваъда қилганлар яшурмадилар, бири-биринга айту бердилар. Қачон хотунга уградилар эрса хотун айди: «Уч ишда бирин қилмагинча сизга бўюнсунмазмен» теди. «Ё хасмим ўлтурмагинча, ё хамир ичмагинча, ё бутға сажда қилмағунча, ё элингиздаги юзукни манга бермағунча».

Улар кегашдилар, юзук берсамиз, кўкка оша билмағаймиз, киши ўлтурмакдин улуг ёзуқ йўқ, хамр ичмак саҳлрак теб хамр ичтилар. Исурдилар. Эрнима ўлтурдилар, зинома қилдилар, хотун юзук олди, кўкка ошди. Фармон бўлди фаришталарга, ул хотунни урдилар, масҳ бўлди. Араб тилинда оти Зухра эрди»¹.

Фикримизча, Зухра юлдузининг пайдо бўлиши тўғрисидаги туркий афсоналарнинг сюжети «Қисаси Рабғузий»да нақл қилинган ушбу ривоят асосида шаклланган. Бу ривоят сюжетининг илк эпик ўзаги эса «Қуръони карим» оятларидан озикланган бўлиб, Уззо ва Уззоёнинг ер юзидаги кирдикорлари халқ оғзаки ижодиётининг анъанавий мотивлари асосида тасвирланган. Гуноҳ қилмаслик ҳақидаги ваъданинг бажарилмаслиги, яъни таъбу ва унинг бузилиши, қаҳрамоннинг талабгорлар олдига шарт қўйиши, сеҳрли узук воситасида кўкка сафар қилиш, шунингдек, аввал ерда яшаган қизнинг самовий жисм(юлдуз)га эврилиши ўзбек фольклорининг эпик жанрларига хос анъанавий мотивлар сирасига киради. Бу эса Рабғузий Уззо ва Уззоё ҳақидаги афсонани нақл қилишда ўз даврининг фольклор анъаналаридан ҳам самарали фойдаланганлигидан далолат беради.

Ислом динига алоқадор манбаларда Хорут билан Морут афсонасининг турлича вариантлари келтирилган. М.Б.Пиотровскийнинг қайд қилишича, худо фаришталарни синамоқчи бўлиб Хорут билан Морутни ерга туширган. Аммо улар заминга қадам қўйишлари биланоқ

1 «Қисаси Рабғузий», 37-38-бетлар.

биринчи дуч келган аёл билан зино иш қилиб, бунинг устига ушбу воқеага гувоҳ бўлган бир кишини ўлдириб оғир гуноҳга ботишган. Шундан буён улар Бобилдаги чуқур қудуққа осиб қўйилган эмиш¹.

Рабғузий талқинича, фаришталарнинг қўлларидаги узук хосият-ли бўлиб, унинг воситасида икки фариштага осмондан ерга тушиш ва кун бўйи заминда гуноҳ иш қилмасдан юриб, кечаси яна кўкка чиқиш имкони берилган. Зухра ҳам ўша узук ёрдамида осмонга чиққан деб нақл қилинади. Афсонанинг бошқа вариантларида эса ер юзига тушгач, гуноҳи азимга ботган фаришталар қанотларидан маҳрум қилинганликлари учун кўкка қайтиб чиқолмай, заминда қолиб кетганлиги баён қилинган².

«Қисаси Рабғузий»да Хорут билан Морутнинг жазоланиши воқеалари ҳам Идрис алайҳиссалом номи билан боғлаб талқин қилинган: «Фармон келди: «Эй Идрис, қамуғ азобин ихтиёр қилалинг, айту бергил!» Идрис айди: «Уқба жовидона турур, дунё азобин ихтиёр қилалинг». Жаброил уларни келиб Бобил қузуғинга элтди. Қил бирла табан осди. Икинчук намозиндин сўнг шафақ ғойиб бўлгунча қийнаюрлар. Баъзилар аймишлар, тонг отқунча мужоҳада кўрар. Ул ерда аларни кўрдум. Қузуғ ичинда табан осилмишлар. Ер юзиндаги қамуғ ариғсиз, сасиғ йизлиғлар тутун бўлуб бурунларинга кирур»³.

Рабғузий асарида келтирилган афсона сюжетининг ўзига хослигини кўрсатувчи эпик хусусиятларидан яна бири персонажлар номининг талқинидир. Бу афсонага кўра, «энг олимроқ ва зоҳидроқ фаришталар»нинг номи Уззо ва Узоёдир. Улар ер юзига туширилгач, нафс бандасига айланиб, гуноҳ иш қилиб қўйганликларидан кейин фаришталик мақоми билан бирга асл исмидан ҳам маҳрум бўлишади. «Қисаси Рабғузий» муаллифи бу хусусда шундай ёзади: «Маълум бўлдиким, жодулуқ ўгранса, тақи анинг бирла амал қилса, мавло азза ва жаллага кофир бўлур эрмиш. Анда кезин фаришталик отин андин кетардилар. Хорут ва Морут от бердилар»⁴.

Хорут ва Морут образларининг мифологик асослари ва бу атама-ларнинг лисоний-этимологик маъноси хусусида бир неча хил илмий фаразлар мавжуд. Масалан, Г.Вайда ва Х.Спейер каби олимларнинг фикрича, исмларни қўллашда фонетик ўхшашлик мезонига амал қилиш «Қуръони карим»нинг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлиб,

¹ Пиотровский М.Б. Коранические сказания. - М.: Наука, 1991. - С.188.

² Пиотровский М.Б. Хорут и Морут // Мифы народов мира. Т.2. - М., 1992. - С.584.

³ «Қисаси Рабғузий», 38-бет.

⁴ «Қисаси Рабғузий», 39-бет.

Хорут билан Морут атамалари ҳам ана шу аснода юзага келган. Қадимги сурияликлар лаҳжасида «куч-қудрат» деган маънони билдирувчи *морут* сўзи бу лисоний жуфтликнинг асосий лексик бирлиги ҳисобланади¹. Ислом динига оид манбалардаги ривоятлар орқали ўзбек фольклорига ўтган Хорут билан Морут образи халқ афсоналарининг анъанавий мифологик образларидан бирига айланган.²

«ГУЛКИ МАЪВОСИ БИЁБОН ЭРУР»

Қадимги мифологик тасаввурлар ва эътиқодий инончлар силсиласи халқимиз бадиий тафаккурининг сарчашмаси бўлиб, бу улкан қадриятлар тизимининг эпик анъаналари ёзма адабиёт тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатган. Мифологиянинг ўзбек мумтоз адабиёти поэтикасидаги бадиий ўрнини белгилашда улуг шоир Алишер Навоий асарларидаги мифологемаларни таҳлил қилиш муҳим назарий аҳамиятга эга. Алишер Навоий асарларида қайд қилинган мифологик образлардан бири *гул* бўлиб, у «дев», «даҳшатли саҳро махлуқи» каби маъноларда қўлланилган. Хусусан, шоир ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида ёвуз Аҳраманнинг маконини таърифлар экан:

Бўлуб шайтону гул онинг вухуши,
Фирибу фитна борининг хуруши, -

деб ёзади. Яъни бу жойнинг ваҳшийлари шайтону гул - девларнинг ўзи бўлиб, уларнинг ваҳимали бўкиришдан мақсади фирибгарлик ва алдоқчиликдир.

«Ҳайрат ул-аброр»да эса бу мифологик образ «дашт-саҳро деви» маъносида қўлланилган:

Гулки маъвоси биёбон эрур,
Гулшан анинг кўзига зиндон эрур.

Гул образи ўзбек мумтоз адабиётида кенг қўлланилган поэтик тимсоллардан бири ҳисобланади. «Навоий асарлари луғати»да *гул* сўзи

¹ Бу ҳақда қаранг: Vajda G. Harut wa - Marut // EI, vol. 3, p.243-244; Speyer H. Die biblischen Erzählungen im Coran. Crafenhainichen. Nachdruck - Hildesheim, 1961. p.388-389.

² Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. — Тошкент.: Фан, 2001, 119-129-бетлар.

«дев», «гули биёбоний» бирикмаси эса «дашт-сахро деви» маъносини англатиши қайд қилинган¹.

Фул образини поэтик тимсол сифатида қўллаш анъанасининг ўзига хос бир кўринишини Махмур ижодида ҳам кузатиш мумкин. У ўзининг қози Муҳаммад Ражаб авж ҳақидаги ҳажвиясида «насаб Ож ибн Ануғдин» бўлган бу Мозандарон девининг асли муғдин эканлигини шундай таърифлайди:

Насаб Ож ибни Ануғдин эрур,
Ҳасаб гул ё асли муғдин эрур

Бу ўринда қозининг ҳасаби, яъни шон-шуҳрати, насал-насаби гулга боғлиқ деб тушунтирилмоқда.

Фул тимсоли генетик жиҳатдан қадимги араб асотирларига алоқадор мифологик персонажлардан биридир. М.Б.Пиотровскийнинг ёзишича, «гул - мусулмон мифологиясидаги аёл жинсига мансуб жинлардан бирининг номи бўлиб, одамзотга нисбатан ўта ёвуз муносабати билан ажралиб туради. Одатда гул ўз қиёфасини ўзгартириб, одамни ейди, дейдилар. Фул ҳақидаги тасаввурлар қадимги араб мифологиясига бориб тақалади»².

Дарҳақиқат, гул ёки гул деб аталувчи бу мифологик персонаж қадимги араб фольклоридаги шайтоний кучлар тоифасига мансуб образлардан бири ҳисобланган. VI асрда яшаб ижод қилган Тааббата Шарранинг бир достонида гулнинг мифологик қиёфаси шундай тасвирланган: унинг боши мушук калласига ўхшаш, тилининг учи айри, бамисоли илон тилидай, танаси итга монанд бўлиб, оёқлари ўлик туғилган туя бўталоғининг оёғини эслатармиш. Кўзлари чакчайиб турган бу мавжудотнинг бутун аъзойи бадани жун билан қопланган эмиш³.

Имрул қайс асарларидан бирида эса бу мифологик образ Яман подшоҳи Зу-Рияшоҳ қасрини вайрон этган ёвуз куч сифатида тасвирланган⁴.

Қадимги араб мифологияси талқинига кўра, гул жинлар тоифасига кирувчи афсонавий жонзот бўлиб, унинг эркаги бошқа ном билан, яъни «куртуб» деб аталган.⁵

¹ Навоий асарлари лугати. Тошкент, 1972. 755-бет.

² Пиотровский М.Б. Гуль // Мифы народов мира. Т.1. - М.,1992. - С.340.

³ Диван аш-шаъир ал-арабий. 1-жилд. - Миср, 1987. 1-9-бетлар (араб тилида).

⁴ Имр-ул Кайс. Диван. - Байрут, 1958. 158-бет (араб тилида).

⁵ Бу ҳақда қаранг: Beltz W. Sehnsucht nach dem Paradies: Mythologie des Korans. Berlin, 1979. 1, p.151-166; Пиотровский М.Б. Коранические сказания. - М.: Наука, 1991. - С.172.

Араб мифологиясининг архаик қатламига мансуб бу образ билан боғлиқ халқ қарашлари кейинчалик ислом динига оид ривоят ва афсоналарга ҳам сингиб кетган ҳамда Ўрта Осиё халқларининг му- сулмон динини қабул қилиши натижасида ўзбек ва тожик фолькло- рида ҳам оммалашган. Хусусан, тожик фольклорида қайд қилинган «Ғули биёбон» номли демонологик образнинг мифологик асослари ҳам қадимги араб халқ оғзаки ижоди анъаналарига бориб тақалади.

Этнограф олим О.Муродов Зарафшон дарёси бўйларида яшовчи тожиклар демонологиясидаги *гула* образига «тўнкадай бесўнақай се- миз ёвуз дев», деб изоҳ берган ва бу атаманинг этимологияси то- жикча лисоний асосга алоқадор бўлса керак деб тахмин қилган.¹ Холбуки, гул тожик фольклоридаги анъанавий мифологик образ- лардан бири ҳисобланади².

Ғул ҳақидаги афсоналардан бирини 1931 йилда Тожикистондаги Хингов дарёси бўйидаги Язганд деган жойда яшовчи 40 яшар Амон Назаровдан этнограф Н.А.Кисляков ёзиб олган. Бу афсона «Ахмоқ гул» номи билан нашр ҳам этилган. Унда айтилишича, бир овчи тоғ эчкисини отиб, уйига қайтаётганида қоронғу тушибди. Овчи эчкини сўйиб, гўштини пишириб ебди, ёғини қиздириб оёқларининг ёрил- ган жойларига суртибди. Шу пайт гул келиб қолибди. У ҳам овчидай оёғини ёғламоқчи бўлиб, товонини куйдирибди. Унинг чинқириғи- дан қўрққан овчи милтигини олиб, қочиб кетибди³.

Афсонавий гул образининг мифологик талқини дунё халқлари фольклорида, айниқса, овчилик эпосида кенг тарқалган персонаж- лардан бири - жониворлар ҳомийси сифатида талқин қилинувчи афсонавий ўрмон пири образига ўхшаб кетади.

Ўзбек мумтоз адабиётида *гул* образининг «дев» маъносида қўлла- нилиши эса эпик трансформацияга учраган бу мифологик персонаж Ўрта Осиё халқлари фольклорининг эпик анъаналари доирасида му- айян мазмуний ўзгаришга учраганлигини кўрсатади. Қадимги араб мифологиясида аёл жинсига мансуб жин деб тасаввур қилинган гул образининг айрим қирралари (масалан, чўл, ўрмон, дашт, тоғ билан алоқадорлиги, кимсасиз жойларни ўзига макон қилиши, одамларга душманлик қилиши, аёл жинсига мансублиги ва ҳ.к.) ўзбек халқ

¹ Муродов О. Древние образы мифологии у таджиков долины Зерафшана. - Душанбе, 1979. - С.14.

² *Бу ҳақда қаранг:* Кисляков Н.А. Охота таджиков долины Хингоу - в быту и в фольклоре // СЭ, 1937, №4. - С.112; Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. - М., 1956. - С.119.

³ Сказки и легенды горных таджиков. - М., 1990. - С.197.

эртақларидаги ялмоғиз образининг эпик тасвирида ҳам ўз ифодасини топган. Бизнингча, ялмоғиз образининг эпик асослари бир томондан туркий халқларнинг ямлаб ютувчи илон - юҳо ҳақидаги мифологик тасаввурлари ва она уруғбоши бўлган даврлар билан алоқадор халқ инончларига бориб тақалса, иккинчи томондан гул тўғрисидаги мифик қарашлар ҳам бу персонаж тимсолининг такомиллашишида муҳим ўрин тутган бўлиши керак. Хуллас, қадимги араб мифологиясида юзага келган *ғул* образи фольклор алоқалари ва эпик сюжетлар кўчиши натижасида ўзбек адабиёти ва халқ оғзаки ижодиётининг анъанавий мифологик персонажларидан бирига айланган.¹

ЎЗБЕК ХАЛҚ АФСОНАЛАРИДА «ШОҲНОМА» МОТИВЛАРИ

Халқимиз тафаккурининг бетакрор мўъжизаларидан бири ҳисобланган афсоналар қадим замонларда яшаган улуг аждодларимизнинг турмуш тарзи, орзу-истаклари, одам ва олам ҳақидаги тасаввурлари, турли хил эътиқодий ишончлар ва маънавий дунёсининг ўзига хос қирраларини ифода этувчи бадиий кўзгудир. Афсона - ҳаётий воқеликни хаёлий уйдирмалар воситасида ўта фантастик тасвирлаш асосида юзага келган фольклор жанрларидан бири бўлиб, унинг қадим илдиэлари бевосита мифологияга бориб тақалади. Мифологик тасаввурлар силсиласи инкор этилиб, оламни мифик идрок этиш ўрнига воқеликни бадиий талқин қилиш анъанаси шакллангач, архаик миф сюжетлари ва образлар тизимининг асосий қисми афсона жанрининг бадиий шакли воситасида яшашда давом этаверган. Шу боис афсоналар таснифида оламнинг яратилиши, ўсимликлар ва жониворларнинг пайдо бўлиши, шунингдек, ғайриоддий хусусиятларга эга бўлган хаёлий қахрамонлар ҳақидаги оғзаки наср намуналари «мифологик афсоналар» силсиласи остида умумлаштирилган.

Қадимги аждодларимизнинг мифик қарашлари билан бир қаторда беназир истеъдод соҳиблари томонидан яратилган буюк эпик асарлар ҳам ўзбек халқ афсоналарининг сюжет тизимини шаклланишида муҳим рол ўйнаган. Афсона жанрининг бадиий такомилини таъминлаган ана шундай йирик эпик манбалардан бири - «Шоҳнома»дир.

¹ *Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда:* Жўраев М. Алишер Навоий асарларида «ғул» тимсолининг бадиий талқини ва унинг генезиси // Алишер Навоийнинг ўзбек адабиёти, тили, маданияти тараққиётидаги буюк хизматлари ва ҳозирги адабий, лисоний, маданий жараён. — Қарши, 2000, 26-27-бетлар (мақола Ш.Шомусаров билан ҳамкорликда ёзилган).

Маълумки, «Шоҳнома» дунё адабиётининг шоҳ асарлари сирасидан муносиб ўрин олган муҳташам бадиий қадрият бўлиб, асрлар давомида халқимиз томонидан севиб ўқилган. Фирдавсийнинг кўнгил чаманида очилган ранго-ранг гулларнинг анвойи бўйлари сўз санъатига ошуфта дилларни ўзига ром айлаган. «Шоҳнома» ўзбек халқи орасида шу қадар машҳур бўлганки, унинг айрим ҳикоятлари қисса-хон-бахшилар, ровийлар ва эртақчилар томонидан оғзаки тарзда нақл қилина бошлаган. Жамшид, Фаридун, Заҳҳок, Рустам, Зол, Сиёвуш, Афросиёб ва бошқа образлар ўзбек фольклорининг эпик жанрлари сюжет силсиласига сингиб кетган. Натижада «Шоҳнома» сюжети, асосий мотивлари ҳамда образлар қатлами билан боғлиқ бир қатор афсоналар юзага келган.

«Шоҳнома»нинг ўзбек халқ афсоналари сюжет тизимининг шаклланишидаги бадиий ўрни масаласи фольклоршуносларимиз томонидан махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, Ҳ.Зарифов, К.Имомов, У.Жуманазаров ва ушбу сатрлар муаллифининг илмий ишларида бу хусусда айрим мулоҳазалар билдирилган.¹

Хоразм ўзбеклари фольклорида «Авесто» ва «Шоҳнома»га алоқадор сюжетлар салмоқли ўрин тутишини қайд қилган Г.П.Снесарев Фаридун, Рустам, Заҳҳок, Жамшид ва Сиёвуш образларининг мифологик илдизлари ҳамда бадиий-тадрижий ривожига доир қизиқарли фикрларни баён этган.²

Х.Кўрўғли эса Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқлари эпосининг ўзаро алоқаларини тадқиқ этишга бағишланган монографиясида «Шоҳнома» эпик жанрлар тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатганлигини эътироф этади.³ Шунингдек, Оролбўйи халқларининг тарихий ривоятларини тўплаб, таҳлил қилган Л.С.Толстова ҳам ўзбек ва қорақалпоқ фольклоридаги кўпгина этногенетик ҳамда топонимик афсоналар сюжетининг манбалари «Шоҳнома»га бориб тақалади, деб ҳисоблайди.⁴

¹ Қаранг: Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. - Тошкент, 1976, 69-бет; Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. - Тошкент.: Фан, 1981, 98-бет; Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. - Тошкент.: Ўзбекистон, 1990, 61-74-бетлар; Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. - Тошкент.: Фан, 1995, 71-72-бетлар.

² Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С.219-220, 283-286.

³ Короглы Х.Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. - М.: Наука, 1983. - С.104-168.

⁴ Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. - М.: Наука, 1984. - С.124-126, 133-135.

Дарҳақиқат, жой номларининг келиб чиқишини изоҳлаш, тунтуририш мақсадида яратилган ўзбек халқ топонимик афсоналари орасида бевосита «Шоҳнома» сюжети ва мотивлари асосида шаклланган эпик матнлар кўп учрайди. «**Заҳҳок қалъаси**», «**Заҳҳокнинг қизи**» каби афсоналар шу тарзда яратилган. Қарши шаҳри яқинидаги бир тепалик «Қалъаи Заҳҳоки морон» деб юритилади. Қачонлардир гуллаб-яшнаган шаҳар ўрнидаги бу тепалик ҳақида халқ орасида шундай афсона мавжуд:

«Айтишларича, бу қалъани аслида подшо Жамшид қурган экан. Орадан кўп йиллар ўтгач, бу қалъада ўзининг золимлиги билан халққа ҳаддан зиёд зулм қилган Заҳҳок исмли подшо яшаган эмиш. Кунлардан бир куни Заҳҳокнинг саройида «Қўргонимизга қўли гул пазанда бир йигит келганмиш. У пиширган таомлардан тановул қилган кишининг армони қолмас эмиш», - деган миш-мишлар тарқалибди. Бу хабар Заҳҳокнинг ҳам қулоғига етиб боргач, ўша пазандани саройга олдириб келиб, унинг мазали таомларидан татиб кўрмоқчи бўлибди. Ҳақиқатан ҳам ошпазнинг ҳунари зўр экан. У пиширган гаройиб овқатлардан еб кўрган ҳукмдор суюниб, ажойиб пазанда топганига боши осмонга етиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетибди, туну кун овқат емакдан бўшамай қолибди. Охири бир кун ошпаздан мамнун бўлган Заҳҳок уни ҳузурига чақириб:

— Кўли гул ошпаз экансан, ҳунур ўргатганингга балли! Тила тилагингни! - дебди.

Шунда ошпаз:

— Подшоҳим, сизнинг карамингиз менга ҳар қандай олтину қушдан афзалроқ. Ижозат берсангиз, икки кифтингиздан бир ўпсам, - дебди подшоҳнинг ийиб кетганини кўриб, фурсатни қўлдан бермаслик учун.

Бундай ажойиб ошпаздан ажралиб қолишдан қўрққан Заҳҳок ноилож рози бўлибди. Орадан бир неча кун ўтгач, айна азон палласи Заҳҳок ширин уйқуда ётган экан, бирдан унинг икки елкасига нимадир гимирлаётгандай бўлибди. Баданига совуқ нарса ўрмалаётганини билган подшо сескиниб уйғониб кетибди. Не кўз билан кўрсинки, ошпаз ўпган жойдан иккита илон ўсиб чиққан эмиш! Бу даҳшатли манзарани кўриб икки юзи уч ювилган матодай оқариб кетган Заҳҳок дир-дир қалтираб, тили айланмай қолибди. Бу икки илон Заҳҳокнинг бўйнига чирмашиб олиб, уни бўғар, нуқул одам миясини сўрар эмиш. Ҳар куни бир бегуноҳни ўлдириб, миясини илонларга беришга мажбур бўлибдилар. Чунки илонлар ўзининг миясини еб қўйишдан қўрққан Заҳҳок ҳар куни тонгда бир кишини қатл қилишга буйруқ бераркан. Ўша одамнинг миясини бериб, илонларини боқа бошлабди.

Кунлар кетидан кунлар ўтибди, подшо зулми жудаям ҳаддан ошганлигидан одамларнинг жони ҳалқумига келибди. Шу шаҳарда Қават исмли бир темирчи уста ҳам яшар экан. Бир куни золим подшонинг амрига кўра унинг етти яшар ўғлининг боши олиниб, миясининг қатиғи илонларга ем бўлибди. Кунлар ўтиб, бир маҳал яна устанинг дарвозасини қоқиб қолишибди, темирчи чиқиб қараса, подшо навкарлари устанинг кенжа ўғлини олиб кетмоқчи бўлиб келишганмиш. Подшо зулмидан бағри хун бўлган уста ўзига ўхшаган жабрдийдаларни ёнига тўплаб, фосиқ подшонинг додини беришга аҳд қилибди. Тўққиз паҳса девор билан ўралган қўрғонга кириш мушкулигидан икки марта уларнинг режаси амалга ошмай қолибди. Аммо улар қўрғонни қамал қилишни давом эттириб, яна бир уриниб, подшонинг қийноқларидан безор бўлган бир неча навкарлар кўмагида саройга бостириб киришибди. Заҳҳокни оромгоҳидан топиб ва қилич билан чопиб, бурда-бурда қилиб ташлашибди. Шундай қилиб, эл-юрт золим подшодан қутулган экан.¹

«Заҳҳок қальаси» афсонасининг сюжети бевосита «Шоҳнома»га бориб тақалади. «Кўли гул ошпаз»нинг саройга келиши ва унинг ўпиши туфайли Заҳҳокнинг кафтидан икки илон ўсиб чиқиши мотивлари «Шоҳнома»нинг Жамшид тавсифига бағишланган бобидаги «Иблиснинг ошпазлик қилгани» деб аталган фаслида тасвирланган эпик воқеалар талқинига ҳамоҳангдир. Иблис ошпазлик қилиб, лаззатли таомлар пишириб бериб, Заҳҳокнинг кўнглини олади. Буюк сўз устаси Фирдавсий таърифича:

Шоҳ овқатдан олиб тотиган сари,
Эс-хушини оларди ошпаз хунари.
Унга дер: «Орзунг не? қани, гапир,
Не истагинг бўлса айлагум ҳозир?»

Шунда ошпаз унга тавозе билан эгилиб, мурожаат этади:

Фармон этсанг, шул он ўрнимдан кўпиб,
Кўзга суртсам икки кифтларинг ўпиб!²

Оқибатини ўйламаган Заҳҳок ошпазнинг бу истагини бажаришга изн беради. Ошпаз - иблис эса шоҳнинг кифтларидан ўпади-ю,

¹ Ипак йўли афсоналари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: М.Жўраев. — Тошкент.: Фан, 1993, 60-61 бетлар.

² Фирдавсий. Шоҳнома. 1-китоб. Форсийдан Ш.Шомуҳаммедов таржимаси. — Тошкент.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 76-бет.

кўздан ғойиб бўлиб кетади. У мальуннинг лаби теккан жойдан эса «икки чўнг илон» буралиб чиқади. Шоҳ бу ҳолдан ҳайратга тушиб, қутулиш чораларини излайди, қилич билан илонларни чопиб ташлайди. Аммо уларнинг ўрнида янгиси ўсиб чиқаверади. Шунда яна иблис пайдо бўлади ва илонларни одамзод мияси билан боқиш лозимлигини айтади.

Кўринадики, Заҳҳокнинг кифтларида илонлар пайдо бўлиши билан боғлиқ эпик сюжет «Шоҳнома»да қандай бўлса, «Заҳҳок қалъаси» афсонасида ҳам деярли ўзгаришсиз ҳикоя қилинган. Бу қадимий сюжетнинг ўзбек фольклори эпик анъаналари доирасида кенг оммалашиши узоқ давом этган тарихий-фольклорий жараён маҳсули бўлиб, унинг мотивлар таркиби ва образлар талқинида муайян ўзгаришлар ҳам рўй берган. Хусусан, «Шоҳнома»да Заҳҳокнинг ошпази «иблис» бўлса, ўзбек афсонасида бу образ «пазанда йигит» дсб таърифланади. Шунингдек, Заҳҳок кифтларидаги илонларни чопиб ташлаганда ўрнида янгиси ўсиб чиқавериши ва чорасиз қолган шоҳнинг ҳузурига келган иблис илонларни одам мияси билан боқишни маслаҳат бериши мотивлари ҳам ўзбек афсонасида учрамайди. Аммо қаҳрамон уч бошли аждаҳо ёки улкан илоннинг калласини кесганида ўрнида янги бош ўсиб чиқавериши мотиви ўзбек халқ эртақларида мавжуд бўлиб, тарихий-генетик жиҳатдан «Шоҳнома»да қайд қилинган эпик мотив билан муштарак мифолошк асосларга эга.

«Заҳҳок қалъаси» афсонасидаги темирчи Қават образи ва унинг золим шоҳга қарши кураши мотивининг эпик замини ҳам «Шоҳнома»дадир. «Шоҳнома»нинг Заҳҳокка бағишланган бобида «Заҳҳок ва темирчи Кова достони» деб аталган фасл бор. Ўзбек халқ афсонасидаги «Қават» ана шу «темирчи Кова»нинг ўзгинасидир. Фирдавсийнинг талқинича, темирчи Кованинг ўн саккиз ўғли бўлиб, шулардан ўн етти нафари золим Заҳҳокнинг амри билан қатл этилиб, миялари илонларга ем қилинган, жабру ситамдан бағру хун бўлган ота шоҳ ҳузурига келиб:

Ўн саккиз ўғлимдан тўлганди жаҳон,
Шулардан биттаси қолмиш бул замон.
Ўша бирини ҳам қўймасанг агар,
Дилимда аланга, эзилмиш жигар,

- дейди.¹

¹ «Шоҳнома», 102-бет.

Темирчи Кованинг ўн етти ўғли нобуд бўлганлиги мотиви ўзбек халқ афсонасида Қаватнинг золим шоҳ қўлида ҳалок бўлган навқирон ўғлининг ёшини изоҳлаш билан боғлиқ эпик формулага айланган: ўн етти яшар ўғли қатл қилинган қават Заҳҳок зулмига қарши бош кўтаради. Ковага ўхшаб, Қаватнинг ҳам фақат кенжа ўғлигина омон қолган, холос.

Хуллас, «Заҳҳок қалъаси» афсонасига асос бўлган эпик сюжетнинг илк манбаи Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридир.¹

¹ Мақола қуйидаги манба асосида чоп этирилмоқда: Жўраев М. Ўзбек топонимик афсоналарида «Шоҳнома» мотивлари // Эпик шеърят султони. — Тошкент.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2001, 100-106-бетлар.

ФОЛЬКЛОР ВА АДАБИЁТ

“САБЪАИ САЙЁР” ДОСТОНИДА САМОВИЙ МИФЛАР

Миф халқ дунёқараши ва оғзаки ижоднинг қадимий шакларидан бири бўлиб, инсоният бадиий тафаккури тараққиётида гоят катта ўрин тутлади. Мифларнинг юзага келиши, ривожланиш босқичлари ва бадиий адабиётнинг шаклланишидаги аҳамияти каби масалаларни ўрганиш жаҳон адабиётшунослигининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Чунки фольклор анъаналари орқали етиб келган қадимги мифларнинг айрим намуналари ва баъзи бир анъанавий мифологик образлар ёзма адабиётда ҳам қўлланилган. Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати, хусусан асотирий сюжетлар ва образлардан фойдаланишда ижодкорнинг маҳорати масаласи ўзбек олимлари томонидан ҳам маълум даражада ўрганилган. Бу ўринда Н.Маллаев, М.Саидов, Ф.Акрамов, М.Жўраев, Т.Хўжаев каби олимларнинг тадқиқотларини тилга олиб ўтиш мумкин¹.

Миф ўтмишда яшаб ўтган кишиларнинг олам ҳақидаги энг қадимги тасаввурларини ўзида мужассамлаштирганлиги билан характерлидир. Қадимги одамлар табиатнинг турли-туман ҳодисалари, хусусан, ер қимирлаши, ёмғир ёғиши ёки қурғоқчилик бўлиши, шамол эсиши, довул, тўфон кўтарилиши, қуёш, ойнинг тутилиши, осмонда думли юлдуз кўриниши, юлдуз учиши, кеча билан кундузнинг доимо ўрин алмашиб туришининг ҳақиқий сабабларини билмаганлар. Улар бу ҳодисаларнинг боисини мифологик тасаввурлар воситасида тушунтиришга, изоҳлашга ҳаракат қилишган. Шу зайдда оламдаги мавжудликнинг сабабларини изоҳлаш, тушунтириш, моҳиятига етишга қаратилган энг қадимги тасаввурлар силсиласидан иборат мифлар

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. -Тошкент, 1974, 90-137-бетлар; Саидов М. Туркий халқлар мифологиясининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир // Адабиёт кўзгуси. №2, 1996, 141-145-бетлар; Акрамов Ф. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. №2, 60-66-бетлар; №4, 70-74-бетлар; №5, 56-58-бетлар; №6, 53-57-бетлар; Жўраев М. Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. №6; Яна ўша. Миф ва унинг Алишер Навоий ижодиётидаги ўрни // «Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари» мавзуидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. -Навоий, 2001, 52-54-бетлар; Хўжаев Т.Р. Мифик образ ва ёзма адабиёт // Адабий мерос. 1991. №2, 63-68-бетлар; Яна ўша. XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. -Тошкент, 1996;

келиб чиққан. Мифологияни инсон дунёқарашини энг қадимги босқичига мансуб ҳодиса сифатида баҳолаган фольклоршунос Б.Саримсоқовнинг ёзишича, миф «ибтидоий тасаввур системаси сифатида қадимги инсоннинг воқеликка қарашидаги энг умумий, энг муштарак йўлдири»¹.

М. Жўраев ва Ш. Шомусаровларнинг фикрича, «миф қадимги одамнинг ишонч-этиқодлари, ўй-хаёллари, диний қарашлари ва илк ижодий изланишларининг сўз воситасида ифода этилган кўринишларидан биридир. Мифни ибтидоий одам маънавий оламининг муайян эҳтиёжлари, яъни ўз дунёқарашини баён этиш зарурати юзага келтирган. Воқеликни бадиий идрок этиш анъанасининг ибтидоси сифатида қадим замонларда шаклланган мифологик тасаввурлар тизими фольклордаги эпик жанрларнинг сюжет силсиласи ва образлар таркибининг юзага келишига асос бўлган»².

Дарҳақиқат, қадимги мифлар моҳиятига эътибор берадиган бўлсак, унда оламдаги барча нарса-ҳодисаларни жонлантириб тасаввур қилиш, эзгулик ва ёвузликнинг курашини талқин қилиш, космос ва хаос муносабатларини изоҳлаш каби йўналишлар мавжудлигини кўрамиз. Қадимги одамлар ҳаётда инсонга яхшилик қиладиган эзгулик кучлари ҳамда касаллик, табиий офатлар юборадиган ёвузлик кучлари мавжуд бўлиб, улар ўртасида доимий кураш кетади, деб ўйлаганлар. Бу курашда эзгуликнинг голиб чиқишига ишонганлар. Бу эса афсонавий, гайриоддий кучларнинг мададига ишонишга асосланган қадимги культ мифларининг келиб чиқишини таъминлаган.

Мифлар қадимги одам дунёқарашининг чекланганлиги ва соддалиги натижасида юзага келган бўлса-да, бу тасаввурлар системаси бадиий тафаккурнинг шаклланиши ҳамда тараққий этишида муҳим аҳамият касб этган. Мифларда ифодаланган эзгу кучларга ишонч гоёси кишиларни гўзалликни севишга, табиатнинг боқийлигини асрашга, ҳар қандай яратувчилик фаолиятини қўллаб-қувватлашга ундаган.

Ижтимоий фикр тараққиётининг маълум бир босқичида мифология ўз тарихий вазифасини адо этган. Бу вазифанинг моҳияти шундан иборат эдики, ҳар қандай мифология табиат кучларини фақат хаёлот кенгликларида ва хаёлий уйдирма кучи билан енгади,

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. -Тошкент, 1981, 102-бетлар.

² Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. -Тошкент: Фан, 2001, 10-11-бетлар.

яъни қадимги одам фақат хаёлдагина ўз атрофидаги воқеликни ўзига бўйсундиради ва ўз тасаввурларига мос хаёлий оламини шакллантиради. Шунинг учун ҳам миф қадимги одамнинг табиатга онгсиз ижодий муносабати натижасида келиб чиққан тасаввурлар силсиласи деб қаралади¹. «Миф - қадимги одамнинг воқеликка бўлган онгсиз ҳиссий муносабати ифодасидир»². Аслини олганда, қадимги одам табиат кучлари устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатишга ҳаракат қилиши билан мифологик тасаввурлар ўрнига воқеликни онгли англаш даври бошланади. Чунки табиатни онгли равишда англаш босқичи ўз навбатида воқеликни бадиий-эстетик идрок этиш анъанасининг келиб чиқишини таъминлаган. Шунинг учун ҳам ёзма адабиётдаги айрим сюжет ва образларнинг илдизлари фольклор анъаналари орқали мифларга бориб боғланади.

Мифшуносликда мифологиянинг тақдири масаласида ҳам маълум илмий қарашлар билдирилган. Шу ўринда профессор Б.Саримсоқовнинг қуйидаги фикрлари ўринлидир: «Агар мифологиянинг ҳам тарихий тараққиёти, ижтимоий онг шаклларининг тобора бойиши билан миф табиатида юз берган сон-саноксиз ўзгаришлар назарда тутилса, унинг ҳам даврлар ўтиши билан ўз табиатини аста-секин ўзгартира борганлиги ва ундаги классик хоссалар янги ижтимоий онг шакллари, жумладан, бадиий ижод учун потенциал ҳаракат майдонига айланиб қолганлигини кўриш мумкин. Мана шунинг учун ҳам мифологик сюжетлар, мотив ва персонажлар фольклордан мустақкам ўрин олиб қолган. Демак, мифлар фольклор жанрларининг бойиши, ривож учун имконият яратиб берган ва, қисман, ўзлари ҳам фольклор жанрлари таркибига сингиб кетган - диффузиялашган»³.

«Сабъаи сайёр» достонининг номланишидан тортиб образлар силсиласигача, ҳатто сюжет қурилишининг ўзи ҳам самовий мифологияга асосланган. Алишер Навоий ўз достонини «Сабъаи сайёр», яъни етти сайёра ёки етти кезувчи деб атаган. Бу рақам асар бадиий қурилмасининг семантик асосини ташкил этувчи поэтик код вазифасини бажарган. Етти фалак, етти сайёра, етти кун, етти иқлим, етти қаср, етти йўловчи, етти қиз, етти хил ранг, етти ҳикоя каби тушунчалар асар сюжетининг шаклланишини таъминлаган. Бу рақамнинг «Сабъаи сайёр»да гоят муҳим поэтик тимсол вазифасини бажарганлигини шундан ҳам билса бўладики, «етти» сони етти фалак, етти иқлим, ҳафтанинг етти куни, етти қаср, етти сайёҳ, етти

¹ Раҳмонов Т. Қадимги мифлар ўзбек фольклори эпик мотивларининг ўзаги сифатида: Филол. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 1997, 18-23-бетлар.

² Жўраев М., Шомусаров Ш. Кўрсатилган асар, 9-бет.

³ Саримсоқов Б. Кўрсатилган асар, 104-бет.

ҳикоят, етти гўзал, етти хил ранг каби тимсоллар билан боғлиқ ҳолда қўлланилиб, ўзига хос бадиий тизимни ташкил этган. Бу тизимда еттилик билан боғлиқ анъанавий тимсолларнинг ҳар бири муайян поэтик вазифа бажарувчи ва бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланган сюжет узвлари ҳисобланади.

Аввало, «етти» рақамининг мифологик моҳияти ҳақида тўхталиб ўтайлик. «Етти» рақами дунё халқлари фольклори ва маънавий маданиятида муҳим из қолдирган сеҳрли-магик рақамлардан бири ҳисобланади. Бу рақамнинг сеҳрли-магик сон сифатидаги ўзига хос хусусиятлари, қадимги одамларнинг етти сони тўғрисидаги эътиқодий қарашлари ва уларнинг моддий маданият ёдгорликларида акс этган тимсоллари Дж.А.Миллер, И.И.Чистяков, А.И.Бородин, Б.А.Фролов, Н.Л.Жуковская каби олимлар томонидан ўрганилган¹. Ўзбек халқ сеҳрли эртақларидаги магик рақамларнинг тарихий асослари ва поэтикасини тадқиқ этган М.Жўраев эса етти сонининг мифологик моҳияти ва фольклор асарларидаги бадиий вазифаларини кенг қўламда ёритиб берган².

«Сабъаи сайёр»даги самовий мифологемалардан бири «етти кўк», «етти фалак», «етти гунбад», «етти осмон» образларидир. Шоир асар муқаддимасида етти қават осмоннинг яратилиши ва тузилишини таърифлаб, шундай ёзади:

Чектинг этганда даҳр бунёдин,
Етти гунбад сипехри минодин.
Сунъунг этти бу етти кохи рафиъ,
Нажм гавҳарлари била тарсиъ.
Етти кох ичра етти фарзона,
Дегали ҳикматингдин афсона.
Етти афсона борчаси дилбанд,
Иккиси бир-бирига йўқ монанд.
Етти гунбад агарчи миноранг,

¹ Миллер Дж.А. Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информации // Инженерная психология. - М., 1964. - С.199-225; Чистяков И.И. Числовые суеверия. - М.-Л., 1927; Бородин А.И. Число и мистика. - Донецк, 1975; Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. - Новосибирск, 1974; Жуковская Н.Л. Семантика чисел в калмыцком эпосе «Джангар» // «Джангар» и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. - М., 1980. - С.200-212;

² Жўраев М., Холмухамедов К. Етти иқлимдаги «етти»лар. - Тошкент, Фан, 1989; Жўраев М. Сеҳрли рақамлар сири. - Тошкент: Ўзбекистон, 1991; Яна ўша. Ўзбек халқ эртақларида «сеҳрли рақамлар». - Тошкент: Фан, 1991, 90-126-бетлар..

Етти афсона лек ранго-ранг.
Сен чекиб муртафиъ ети афлок,
Мунҳат айлаб бу тийра маркази хок.
Етти гардун демайки етти лаган,
Ҳар бири ичра шамъ нур афган¹.

Алишер Навоий томонидан қўлланилган «етти қават осмон» ёки «етти фалак» тушунчаси бевосита халқимизнинг мифологик тасаввурлари асосида келиб чиққан. «Етти қат кўк» тушунчасининг келиб чиқиши ва ўзбек фольклорида қўлланилиши ҳақида Б.Саримсоқов шундай ёзади: «Кўпгина халқлардаги мифологик тасаввурлар тараққиёти туфайли осмон ҳам, ер ости дунёси ҳам етти қават тузилишга эга, деб тасаввур қилинган»².

Ҳақиқатан ҳам, осмонни етти қаватдан иборат деб тушунишга асосланган мифологик тасаввурлар туркий халқлар мифологиясида жуда қадим замонлардан буён мавжуд бўлган. Маҳмуд Кошгарийнинг «Девону луготит турк» асарида ҳам «етти қат кўк» бирикмаси қўлланилган. Буюк тилшунос олим «етти» сўзининг маъносини изоҳлаш мақсадида шу бирикмани келтирган³.

Фольклоршунос М.Жўраев ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётида анъанавий тарзда қўлланиладиган «етти фалак» тушунчаси аслида ажодларимизнинг уч олам - Кўк, Замин ва Ер ости дунёси ҳақидаги ибтидоий тасаввурларининг ислом мифологиясида қайта ишланган кўринишларидан бири бўлиб, етти рақами билан боғлиқ халқ қарашларининг бевосита таъсирида яратилган», деб ҳисоблайди⁴.

Албатта, оламнинг фазовий тузилишини уч қисмдан иборат деб тасаввур қилиш анъанаси етилик қурилишга асосланган мифик талқинларга қараганда нисбатан қадимий босқич саналади. Дастлаб оламни уч қисмга, яъни юқори олам (Кўк), ўрта олам (Замин) ва қуйи олам (Ер ости)га бўлган ажодларимиз ана шу қисмларнинг ҳар бири ўз навбатида бир неча қатламдан иборат деб тушунган. Воқеликни муайян туркум ва қисмларга бўлиб тавсифлашда етилик мезонидан фойдаланиш қадимги мифологияда универсал модель сифатида кенг қўлланилганлиги сабабли оламнинг ҳар бир қисми етти

¹ Алишер Навоий. Сабъи сайёр. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 10. – Тошкент: Фан, 1992, 7-8-бетлар. (Бундан кейинги мисоллар ҳам ушбу нашрдан олиниб, қавс ичида саҳифаси кўрсатиб борилади).

² Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси, 114-115-бетлар.

³ Кошгарий Маҳмуд. Девону луготит турк. 3-том. -Тошкент, 1963, 33-бет.

⁴ Жўраев М. Сехрли рақамлар сири. - Тошкент, 1991, 80-бет.

қаватга бўлинган. Шу тариқа етти кўк ва етти қават ер ости олами ҳақидаги мифологик қарашлар юзага келган.

«Етти фалак» тушунчасининг келиб чиқишини ислом мифологияси билангина боғлаб қўйиш масалани бироз чеклаб қўяди чамаси. Чунки ўтмишда яшаган одамларнинг олам тўғрисидаги асотирий қарашларини чуқур тадқиқ этган В.В.Евсюковнинг 1988 йилда нашр этилган бир китобида¹ осмоннинг етти қисмга бўлиниши ва ҳар бир қаватни ўзига хос сифатларга эга бўлган самовий макон деб тасаввур қилиш анъанаси жаҳоннинг кўпгина халқларига, масалан, қадимги майяларга ҳам маълум бўлганлигини тасдиқловчи кўплаб қизиқарли маълумотлар қайд қилинган.

Қадимги ҳиндлар ҳам осмон ҳамда ерни етти қаватдан иборат деб тасаввур қилишган. Улар замин билан кўкнинг ҳар бир қавати инсон танасининг муайян аъзоларига монанд ҳолда жойлашади деб ўйлашган. Ҳинд асотирларида айтилишича, одамнинг оёғидан белигача, яъни киндигигача бўлган аъзолари етти қават ер тимсоли бўлса, белдан бош чаноғигача бўлган қисмдаги тана аъзолари осмоннинг етти қаватига монанд деб тасаввур қилинган².

Етти осмон ёки етти қат кўк тушунчаси ислом мифологиясига ҳам маълум бўлган. Жумладан, ислом асотирлари тизимида етти қат осмоннинг қандай қилиб яратилганлиги ҳақида ҳам мифлар мавжудлиги илмий адабиётларда қайд қилинган. Бир асотирда айтилишича, Аллоҳнинг назари тушганидан кейин гавҳар эриб, сувга айланган ва қайнаган эмиш. Ана шу сувдан кўтарилган буғ яратувчининг иродасига биноан етти қават осмонни вужудга келтирибди. Етти қават осмон устма-уст жойлашган ва ҳар бир қатнинг ораси беш юз йиллик йўл эмиш. Ўзининг ранги, сифати, фаришталари ва номи билан фарқланиб турадиган етти қават осмоннинг устида эса жаннат мавжуд эмиш.

Етти қат кўкнинг ҳар бир қаватининг номланиши, ранги, фаришталарининг шаклу шамоийли ва қандай ном билан аталиши ҳақида Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асариде мукамал маълумотлар келтирилган. Асарда етти осмон ёки етти қат фалак тўғрисидаги мифологик тасаввурлар акс этган бўлиб, «Сифати ас-самовоти» фаслида келтирилишича, кўклар еттита бўлиб, худо томонидан якшанба куни яратилган. Етти осмоннинг ҳар бир қавати алоҳида тасвирланган: «Илк қат кўк яшил зумураддан турур, оти Рафиқ турур. Фаришталари уз суратлиғ, улуғларининг оти Исмоил

¹ Евсюков В.В. Мифы о вселенной. - Новосибирск, 1988. - С.133.

² Ҳасанов С. Навоийнинг етти тўҳфаси. - Тошкент, 1991, 154-бет.

отлиғ. Иккинчи қат кўк кумушдин турур, оти Руқъа турур. Фаришталари бургут суратлиғ, улуғларининг оти Рақбоил турур. Учунчи қат кўк ёқутдин турур, оти Қайдам турур. Фаришталари уй суратлиғ, улуғларининг оти Кўкбоил турур. Тўртинчи қат урунг йинжудин турур, оти Моъун турур. Фаришталари от суратлиғ турур. Улуғларининг оти Нубёйил турур. Бешинчи қат кўк олтундин турур, оти Ратқо, фаришталари ҳур суратлиғ, улуғларининг оти Сифтбоил турур. Олтинчи қат кўк, сариғ ёқутдин турур, оти Захо турур. Фаришталари вилдон суратлиғ, улуғларининг оти Рағбоил турур. Еттинчи қат кўк нурдин турур, оти Арибо турур. Фаришталари одамий суратлиғ, улуғларининг оти Нурбоил турур»¹.

Осмоннинг тузилиши билан алоқадор бундай мифологик тасаввурлар Ўрта Осиё халқлари орасида гоят кенг тарқалганлиги сабабли фольклор асарларида ҳам «етти кўк» тушунчаси бадиий тимсол сифатида қўлланила бошлаган. Алишер Навоий ҳам ўз асарининг ўзига хос бадиий қурилишини белгилашда халқимизнинг «етти» рақами билан боғлиқ мифологик ва тимсолий образларга асосланган. Ана шунинг учун ҳам Алишер Навоий фазони етти қаватдан иборат деб ҳисоблайди:

Кўрдум ўзни ажаб мақом ичра,
Бир фазо тавфида хиром ичра.
Ул фазо ҳар тараф назарға васиъ,
Етти гунбад бори матину рафиъ,
Топибон ҳар бири ичида мақом,
Лек бирдам бирига йўқ ором.
Борча кўк гунбади киби дойир,
Бир-бири давриға бўлуб сойир,
Лави аро ўзга навъ ҳар гунбад,
Ўзга навъ элга ҳар бири маъбад.
Етти, гунбадаким, хиром айлаб,
Етти нодир сифат мақом айлаб (46-47-бетлар).

Навоий фазонинг ҳар бир қавати ўзига хос сифатлар билан бири-биридан фарқланишини, хусусан, етти кўкнинг ҳар бирининг «тўни ўз гунбадига ҳамранг»лиги, яъни муайян бир ранг тимсолига эгаллигини шундай баён қилади:

¹ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Т. 1. —Тошкент, 1990, 12-13-бетлар.

Ҳар бирига бир иш сари оҳанг,
Тўни ўз гунбади била ҳамранг.
Ранги аввалгининг қаро эрди,
Юзи ҳам буйла ранг аро эрди.
Яна бир хилъате кийиб заркаш,
Зардваш уй ичра роҳи асфаркаш.
Яна бирнинг мақоми хазро ранг,
Тўни ахзар, узори сабза ранг.
Яна бирга либос ўлуб гулфом,
Ҳам бу ранг уй аро анга ором.
Бири азрак либосу аҳли хирад,
Бўлуб оромгоҳи кўк гунбад.
Бирининг тўни сандалиойин,
Сандали уй аро топиб тамкин.
Яна бирининг либоси кофурий,
Ҳам бу ранг ичра байти маъмурий (47-бет).

Кўриниб турганидек, шоир «етти гунбад» тизимига мос равишда «етти хил ранг» тимсолини ҳам қўллаган. Рангларни бадиий-эстетик мақсадларда маҳорат билан қўллаш натижасида шоир ўз қаҳрамонларининг руҳий олами, ички кечинмалари ва маънавиятини очиб беришга эриша олган. «Навоий гўзаллик оламидаги ранглардан хоҳ у қора, хоҳ сариқ, қизил ёки оқ бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан маълум мақсадларни кўзда тутиб, қаҳрамонларнинг руҳий кечинма ва ҳолатлари билан чамбарчас боғланган ҳолда фойдаланган»¹.

Шоирнинг таърифлашича, етти қават кўкнинг ҳар бир қати юлдузлар билан безатилган бўлиб, булар ичида етти фалакка монанд ҳолда етти сайёра алоҳида ажралиб туради:

Ҳар лаган дуржи кавкабафрузи,
Кавкаби гавҳари шабафрузи.
Ҳар бирисинда ўзга хосият,
Ўзгача рангу ўзга моҳият.
Арз жирмин қилиб ети тақсим,
Айладинг ҳар бирини бир иқлим.
Ул ети кавкаби жаҳонпаймо,
Не жаҳон, балки осмонпаймо,
Ким, ети кўкта келдилар сойир,
Сувда андоқки сиймгун тойир (8-бет).

¹ Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. - Тошкент, 1991, 161-бет.

«Етти сайёра» ҳам Шарқ мифологияси ва фалакшунослик илмида жуда қадим замонлардан бери маълум бўлган тушунчалардан биридир. Ўтмишда сайёраларни тангрилар номи билан аташ анъанаси мавжуд бўлган. Масалан, римликлар осмондаги сайёраларни қадимги Рим худоларининг номи билан Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн деб аташган бўлса, Месопотамия ҳудудида яшаган халдей қавмлари бу таркибга қуёш билан Ойни ҳам қўшганлар. Шу тариқа қадимги Рим-Халдей астрологияси тизимида «етти сайёра» тушунчаси келиб чиққан. Сайёраларни худолар номи билан аташ анъанаси қадимги ҳинд эпосининг буюк намунаси ҳисобланган «Маҳобҳорат»да ҳам учрайди¹. Бу асарда сайёралар ҳиндлар сифинган маъбудлар номи билан — Ангирас, Атри, Вомитха, Крату, Маричи, Пулаха ва Пуластыя деб юритилган².

«Етти сайёра» ёки «сабъаи сайёра» тушунчаси Ўрта Осиё халқларининг самовий мифологиясида ҳам қўлланилган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луготит турк» асарида сайёралар номини билдирувчи *бакір соқим*, *бакір соқра јултуз*, *куруд* (Марс), *каракуш* (Юпитер), *сэқандіз-сэқантір* (Сатурн), *сэвіт* (Венера) каби атамалар қайд қилинган³.

XIV-XV асрларда ғарбий Туркистонда яратилган «Солнома»да эса етти сайёра *Шамс* (қуёш), *қамар* (Ой), *Марих* (яъни Миррих), *Утарит* (яъни Уторуд — Меркурий), *муштарі* (Юпитер), *зохра* (яъни Зуҳра — Венера), *Зохал* (яъни Зуҳал — Сатурн) номлари билан аталган⁴.

Навоий ўз асарининг меърож кечасининг таърифига бағишланган тўртинчи фаслида етти фалакни тасвирлар экан, сайёраларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида тўхталади:

Сурди чун рокиби ҳумоюн фол,
Остида маркаби ҳумоюн бол.
Туфроғу сув юзидан айлаб хез,
Ўтти ўт, елдин ўту елдек тез.
Маркаби урди ой юзига тувоғ,
Уйлаким, қолди жабҳаси уза доғ.
Чун Аторидқа барқдек сурди,

¹ Жўраев М. Сехрли рақамлар сирини, 81-82-бетлар.

² Жўраев М., Холмуҳамедов К. Етти иқлимдаги «етти»лар. - Тошкент, 1989, 11-бет.

³ Щербак А.М. «Салнаме» (по рукописи В721, хранящейся в Рукописном отделе ЛО ИВАН)// Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. 1971. - М., 1974. - С.174.

⁴ Ўша жойда, 178-179-бетлар.

Хораи сум хомасин синдурди.
Қилди чун Зуҳра сори оҳангин,
Зуҳра ёшурди ваҳмидин чангин.
Меҳр худ кавкаби жалолатидин,
Ерга кирмиш эди хижолатидин,
Савлатиға чу солди кўз Баҳром,
Тиғиға берди қин аро ором.
Муштарий тушти минбаридин тез,
Юзни гардидин этти нурумиз.
Зуҳал асбобин айлади бир-бир,
Ҳиндуйидекки, бўлса маъракагир.
Қайси бир кишвар ичраким етти,
Савлати бирла эҳтисоб этти (23-24-бетлар).

Асарнинг Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган тўққизинчи бобида етти сайёра номини келтириб, улардан ўзига ижод учун куч беришни тилайди. Зуҳалдан давотига ранг сўраган шоир унга «юзингдаги қоп-қора рангли тер томчилари билан сиёҳдонимни тўлдириб бер» деб мурожаат қилса, Муштарийнинг қалам-хома учини ўткир қилишига умид боғлайди:

Қил давотимни, эй Зуҳал, мамлу,
Хайи рухсоридин солиб қора сув.
Муштарий, йиртқил амома учин,
Мен аритмоққа анда хома учин.
Қинга солгил қилични, эй Баҳром,
Фитна хайриға бер даме ором.
Меҳри сафҳанг юзин дарахшон эт,
Зарварақдин ани зарафшон эт.
Зуҳра, бир лаҳза чолма соз охир,
Чекмагил лаҳни дилнавоз охир.
Эй Аторид, ўп остонимни,
Қўйгил олимға жуздонимни.
Эй қамар, сен қаламтарошим йиғ,
Қил ҳилолингнинг учидин анга тиг. (59-60-бетлар).

Бу ўринда шоир етти сайёранинг Шарқ фалакиёт илмида анъанавийлашган номларини қўллаш натижасида уларни жонлантириб, образ даражасига олиб чиққан. Ҳусайн Бойқаро мадҳини бошлашга киришишдан аввал шоир етти сайёра номини келтириб, ўз дўсти ҳақида кўнглидаги эзгу фикрларини баён этиш учун зарур бўлган барча латиф сўз гавҳарларини танлаш имконини беришни сўрайди.

Маълумки, Зухал ҳозирги астрономия илмида Сатурн деб аталадиган сайёранинг араб тилидаги номи бўлиб, Шарқ мунажжимлари форс тилида «кайвон» деб юритиладиган бу сайёра фалакнинг еттинчи қаватида, яъни еттинчи осмонда жойлашган деб ҳисоблаганлар. Шарқ халқлари адабиётида «саъди акбар» — «фалакнинг қозиси» дея шарафланган Муштарий, яъни Юпитер сайёрасининг макони эса олтинчи осмонда эмиш. Мунажжимлар бу сайёрани бахт ва омад юлдузи деб атаганлар.

Юқоридаги парчада шоир Баҳромдан «қиличини қинга солиб, фитна хайлига дам бериши»ни сўрайди. Зеро, «Баҳром» самовий мифологияда жангу жадаллар ва қаҳрамонлик тимсоли сифатида тасаввур қилинган Миррих сайёрасининг форсча номидир. *Миррих* атамасининг ўзи эса арабча бўлиб, адабиётда голиблик ва музаффарият белгиси ўлароқ талқин қилинган.

Шоир самовий тимсоллар талқинида «зарварақлар соҳиби» Мехр, яъни қуёшга алоҳида эътибор қаратади. Қуёш бутун оламга нур, иссиқлик ва ҳаёт бахш этувчи қудратли ёруғлик манбаи бўлиши билан бирга, бадий адабиётда ишқ-муҳаббат оташига ҳам тимсол қилинган. Шарқ халқлари адабиёти ва фольклорида Чўлпон юлдузи ўзининг беқиёс гўзаллиги ва латофати билан машҳур бўлган санамга тенглаштирилади. Арабча номи Зухра бўлган бу сайёра тимсолий-мажозий маънода фалак созандаси, санъат ва маданият ҳомийси, гўзаллик ва нафосат рамзи, муҳаббат белгиси деб таърифланади.

Навоий Аторид, яъни Меркурий сайёрасини таърифлар экан, уни «келиб остонамни ўпгин ва олдимга жувдонимни қўйгил» дейди. Бу ўринда «жувдон» сўзининг қўлланилиши Аторид сайёрасининг тимсолий маъносини ойдинлаштирувчи калит вазифасини ўтамоқда. Маълум бўлишича, Шарқ халқларининг самовий асотириларида Аторид сайёраси шоир ва адибларнинг афсонавий ҳомийси деб тушунилади. Ёзма адабиётда эса у «фалак котиби» ибораси билан ташбеҳланади. Ана шундан келиб чиқиб, «жувдон» сўзи «қоғоз ва ёзувлар солинадиган чармдан ишланган кичкина жилд» маъносини билдиришини назарда тутсак, Навоий «адиб ва шоирлар пири»дан ўзига омад сўрагани аён бўлади. Алишер Навоий қамар, яъни ой номи келтирилган байтда ҳам янги чиққан ҳилолнинг ўроғини қаламтарош учига қиёс қилиб чиройли бадий образ яратган.

«Сабаи сайёр»да ҳафта кунларининг келиб чиқиши билан боғлиқ қадимий мифологик тасаввурлар ҳам ўз аксини топган бўлиб, Алишер Навоий ҳафтанинг ҳар бир куни сайёралардан бирига тааллуқлидир деган қарашни шундай ифодалайди:

Ҳафтанинг ҳар куни бирисига хос,
Бўлуб ул кун қадаҳкашу раққос.
Ҳар бири ҳукми ичра бир иқлим,
Хоҳ уммед анда, хоҳи бийм.
Мен чу бу хайл аро гузар қилдим,
Бориға етти кун сафар қилдим. (47-бет).

Юқорида қайд қилинган «Солнома»да эса якшанба куни Шамс-
(куёш)га, душанба куни қамар(ой)га, сешанба куни Миррихга, чор-
шанба куни Уторудга, пайшанба куни Муштарийга, одина (жума)
куни Зуҳрага, шанба куни Зуҳалга тааллуқли дейилган¹.

Шу тариқа «етти» рақами билан боғлиқ мифологик қарашлар
«Сабъаи сайёр»нинг бутун композициясини ўзига бўйсундириб олган.
Навоий етти иқлим йўлидан келган етти йўловчининг етти ҳикояси-
ни келтиради. Бу ўринда йўлчи-сайёҳлар сонининг еттита бўлиши ҳам
тасодикий бўлмай, ўзбек фольклорида қадимдан шаклланиб келган
эпик анъана маҳсулидир. Халқ дostonларида элчи ёки вакиллар сони
еттита бўлиб келиши одатий ҳол ҳисобланади. Жумладан, «Холдор-
хон» дostonида Холдорхон подшонинг Гўрўглининг ҳузурига элчи
юбориш лавҳаси шундай тасвирланган: «Ана энди Холдорхон подшо
тилла муҳрини босиб, арзани буклаб, қоғозга ўраб липопалаб, қрим
мамлакатининг қорувлисидан, новчасидан еттита одамни олиб, кўлига
хатни бериб, Чамбил мамлакатига, Ёвмитнинг элатига, Таканинг
валламатига элчи қилиб юборади. Ана энди етти элчи неча кун, неча
соат йўл юриб, озгина эмас, мўл юриб, неча тоғу чўл юриб, неча
турли эл юриб Чамбил элатига келди. Шу вақтда Гўрўглибек кўлига
дурбинни олиб атрофи жонибга қараб, юрту оламга назар солиб-қараб
ўтирган эди. Қараса, етти одам келаётибди»².

Халқимиз орасида етти ота-бобони билиш, етти аждодни хотир-
лаш азалий қадриятлардан бири ҳисобланади. Қадимда касб-ҳунар-
лар ҳам аждодлардан-авлодларга мерос қилиб қолдирилган. Никоҳ
муносабатларини ўрнатишда, қон-қариндошлик алоқаларини аниқ-
лашда, насл-насабни суриштиришда «етти аждод» ёки «етти ота» ту-
шунчасига суяниб, иш тутганлар. «Етти аждод»ни билиш анъанаси
қадимги туркий қабилалар орасида кенг тарқалганлигини тарихшу-
нос олим Н.В.Кюнёр ҳам таъкидлаб ўтган³.

Фольклоршунос М.Жўраевнинг фикрича, «қадимги одам тасав-
зурида вақт тушунчаси, асосан, етти рақами билан боғлиқ эди. Тур-

¹ Шербак А. М. «Салнаме». - С.178-179.

² Холдорхон. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1981, 8-бет.

³ Кюнёр Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - М., 1961. - С.33.

мушда ой календаридан фойдаланган ибтидоий овчи тунги ориентация манбаи бўлмиш Ой фазаларининг ҳар етти кунда алмашилиб туриши, осмондаги етти ўзгарувчан сайёра (Ой, қуёш, Муштарий, Миррих, Зуҳро, Уторуд, Зуҳал)га асосланиб, етти кунлик вақт бирлиги - ҳафтани яратган. Вақт ҳисобининг асосий траекторияси етти кундан етти аждодгача чўзилган эди. Етти аждод ва етти авлод маълум маънода ўзига хос вақт бирлиги, астрономик ўлчам ролини ўтаган бўлиши керак»¹.

Алишер Навоий ўз достонининг наът қисмида «етти ота» тушунчасини қўллаб, қуйидаги байтларни битган:

Дурри зотингга етти баҳр садаф,
Бир ўғулдин етти атоға шараф.
Қайси етти атоки, етмиш ато,
Сени бори ўзига этмиш ато (21-бет).

Навоий ғазалларидан бирида ҳам «етти ато» мавзусига тўхталиб ёзади:

Жинси башар йўқ оғаҳинг, хуршид хоки дарғаҳинг
Кўк маҳд аро тифли раҳинг етти атоу тўрт ано².

Яъни, яратиларнинг бирортаси сенинг ҳақиқатингдан огоҳ эмас, ой — даргоҳинг тупроғи, етти фалак ва тўрт унсур (аносири арбаа: тупроқ, шамол, сув, олов)дан яралган барча нарсалар эса сенинг буюклигинг олдида ёш гўдаклар кабидир.

Хуллас, халқимизнинг само жисмлари билан боғлиқ самовий қарашлари, Айниқса, «етти» рақамининг магик сон сифатидаги хусусиятларига ишонч асосида юзага келган асотирий тимсол ва тушунчалар «Сабъаи сайёр» достонининг сюжет-композицион қурилишини белгиловчи структурал-семантик мезон вазифасини бажарган.

«САБЪАИ САЙЁР» ДОСТОНИДА МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарида ўзбек фольклорида анъанавий тарзда қўлланилиб келинган кўплаб мифологик сюжет,

¹ Жўраев М., Холмухамедов К. Етти иқлимдаги «етти»лар. - Тошкент, 1989, 19-20-бетлар.

² Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.6. — Тошкент: Фан, 1990, 7-бет.

образ ва деталлардан бадиий-эстетик мақсадларда фойдаланилган. Жумладан, афсонавий-хаёлий от маъносини билдирувчи «*бодпо*» ана шундай қадимий мифологик тимсоллар сирасига киради. Асарнинг тўққизинчи фаслида қуйидаги байт мавжуд:

Бодпо сарсари жаҳонпаймо,
Устида рокиби саҳобнамо (61-бет).

«Бодпо» атамаси шоир «Хамса»си таркибидаги бошқа асарларда, хусусан, «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам учрайди. Масалан:

Ўпуб ул бодполарнинг аёгин,
Тушуб йўлга тутиб икки қулогин¹.

Бу байтда Фарҳод ўз севгилиси минган отнинг туёқларининг дупурини эшитиш мақсадида ерга қулоқ тутганлиги ҳолати тасвирланган. Зеро ўтмишда истиқомат қилган аждодларимиз от туёғининг сасини эшитиш учун ерга қулоқ тутиш одатига амал қилганлар. Шоир тасвирлаган *бодпо* тимсоли орқали бамисоли шамолдек тез чопадиган учқур тулпор маъноси ифодаланган. Достонда тасвирланишича, Ширин минган отнинг оёқлари чалишиб, жонивор мункиб кетай деб турганида Фарҳод севгилиси минган отни даст кўтариб, уларни фалокатдан қутқариб қолган. Шоир бу манзарани шундай тасвирлайди:

Кўтарди орқасига бодпони,
Нечукким бодпо, ул дилрабони (266-бет).

Кўринадики, афсонавий от маъносида қўлланилган *бодпо* образи воситасида шоир эпик воқеликнинг хаёлий-фантастик уйдирма асосидаги талқинини яратади. Бу эса айни пайтда Фарҳод образини таъсирчан қилиб тасвирлаш, унинг бетакрор куч-қудрати, қаҳрамонлиги, жасорати ва севгисига садоқатини бўрттириб тасвирлашга асос бўлган.

«Сабъаи сайёр»да ҳам *бодпо* образи мифологик тулпор маъносида қўлланилган. *Бодпо* образининг қадимий асослари халқ оғзаки ижодиёти орқали мифологияга бориб тақалади. Чунки ўзбек халқ достонларида ҳам *паланг от*, *бодпой* каби номлар билан аталадиган афсонавий отлар номи қайд қилинган. Атоқли олим Ҳ.Зарифовнинг

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 томлик. Т.8. — Тошкент: Фан, 1991, 258-бет. Шу манбадан олинган мисолларнинг бети қавс ичида кўрсатиб борилади.

ёзишича, «меҳнат самарасини оширишга интилиш учар гилам, тез юрар этик кабиларни ўйлаб чиқаришга имкон берганидек, қанотли от ҳақидаги тушунчалар ҳам инсон ибтидоий техникага эга бўлгандан кейин ёғоч от (паланг от, бодпой)ни яна хаёлда мужассамлаштиришга, уни эртақ ва дoston қаҳрамонларига хизмат қилдиришга олиб келган. Ёғоч от образи ўз вазифаси жиҳатдан бироз мифологик отга ўхшаса ҳам, заминда реаллик кўзга ташланиб туради, яъни ёғоч от (паланг от, бодпой) моҳир хунармандларнинг меҳнати билан ясалди... Бу от ерда юрмайди, доим кўкда учади. Унинг кўкка парвоз қилиши узoқ масофаларга тез учиши ва яна ерга тушиши мурватларнинг буралишига боғлиқдир»¹.

Демак, ёғочдан ясалган деб тасаввур қилинган афсонавий учар от *-бодпо* образи дастлаб миф ва эпосда кенг қўлланилган. Мифологик образларнинг ёзма адабиётга диффузияланиши натижасида бу образ бадиий адабиётга ҳам кўчган. Хусусан, Алишер Навоий ҳам *бодпо* образи воситасида хилма-хил бадиий санъатларни яратиб, ранг-баранг тимсолий маъноларни ифодалашга эришган.

Маълумки, Алишер Навоий асарларида қақнус, хумо, Семурғ каби афсонавий-мифологик кушларнинг тимсолий образлари ҳам кенг қўлланилган. Жумладан, «Сабъаи сайёр»даги Дилоромнинг чанг чалишдаги маҳорати тавсифига бағишланган ўн тўртинчи фаслида афсонавий қақнус ҳақидаги мифологик тасаввурлар асосида шоир беназир ташбеҳлар яратган. Дилоромнинг чанг чалишдаги моҳирлиги шу даражада кучли эдики, унинг чолғусидан таралаётган нағмалар қақнус тумшугидан чиқадиган турфа хил сеҳрли садоларга ўхшатилади:

Йўқки, қақнусдурур намудори,
Косасидин ажуба минқори.
Суқба минқори ичра сар-тосар
Ки, бўлу анда торларга гузар.
Тор ила нағма беадад бўлубон,
Тор йўқ, нағмаларга мад бўлубон.
Чунки ҳар суқбадин чиқиб бир лаҳн,
Бўлубон пурсадо еттинчи саҳн,
Чунки қақнуслиқ айлабон изҳор,
Ўт солиб олам ичра қақнусвор.
Суқбадин лаҳни зорлар билиниб,
Секрибон ўтки, торлар билиниб.
Буйла қақнусқа бу сифат товус,
Ҳамнаволиғ аро бўлуб маънус.(99-100-бетлар)

¹ Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Жанговар от образининг қадимий асосларига доир // Пўлкан шоир. - Тошкент, 1976, 81-бет.

Бу ўринда тасвирланган *қақнус* образи замирида шу ном билан аталувчи афсонавий қуш тўғрисидаги мифологик қарашлар ўз ифодасини топган. «Навоий асарлари лугати»да *қақнус* сўзига «мавҳум бир қуш, афсонага кўра тумшугида жуда кўп тешиқлар бўлиб, бу тешиқлардан чиққан овозлардан гўё музыка ўйлаб чиқарилган эмиш» деб изоҳ берилган¹.

Ҳақиқатан ҳам, Шарқ мифологиясида талқин қилинишича, қақнус афсонавий қуш бўлиб, ўзининг жудаям хушовозлиги билан машҳур бўлган. Айтишларича, бу хаёлий қушнинг тумшугида уч юз олтмишта тешиқчаси бор эмиш. Шунинг учун бу қуш сайраган пайтда ана шу тешиқчаларнинг ҳар биридан алоҳида бир нағма-оҳанг таралиб, гаройиб куй ҳосил бўлармиш.

Мумтоз шеърятимизда боқий ҳаётнинг мифологик тимсоли сифатида тасвирланган қақнус образининг тўла тасвири Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида берилган. Адабиётшунос О.Хўжамуродовнинг фикрича, «Лисон ут-тайр»да бадиий тимсол сифатида тасвирланган қушлар образи икки типга бўлинади: а) хаёлий-мифологик қушлар — Анқо, ҳумо, Семург, қақнус; б) ҳаётий-реал қушлар — калог, юртачи, каркас, тўти, худҳуд, товус, булбул, қумри, каклик, дуррож, кабутур, шунқор, қарчигай, бургут, ўрдак, товуқ ва ҳ.к.²

Алишер Навоий ўзининг «Лисон ут-тайр» достонида Фаридиддин Аттор сиймосини бадиий талқин қилиш мақсадида қақнус куши тимсолидан поэтик деталь сифатида фойдаланган ҳамда бу афсонавий қуш тўғрисидаги мифологик тасаввурларни асарга маҳорат билан сингдириб юборган. Бу асарда ҳиндистонда яшовчи афсонавий қуш деб таърифланган қақнус образини шоир шундай тасвирлаган:

Бор эмиш қақнус деган бир турфа тайр,
Ҳинд мулкида анга орому сайр.
Шакли матбуъу тавоно пайкари,
Ўзга нақшу ранг бирла ҳар пари.
Бўлажаб ҳайъат била минқор анга,
Суқбалар минқор аро бисёр анга.
Чун чекиб дилкаш навоийи жонфизо,
Фаҳм ўлуб ҳар суқбасидин бир наво.
Суқбалардин ҳар қачон қилса хуруш,
Айлабон они эшиткон тарки ҳуш.
Жуфти бўлмас ҳеч қуш пайванди ҳам,
Ҳеч тайр ўлмас онинг монанди ҳам³.

¹ Навоий асарлари лугати. - Тошкент, 1972, 733-бет.

² Хўжамуродов О. «Лисон ут-тайр»даги қақнус образининг бадиий талқини // «Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари» мавзуидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. - Навоий, 2001, 75-бет.

³ Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 12-том. - Тошкент, 1996, 279-бет.

«Лисон ут-тайр»да келтирилган афсонага қараганда, ҳинд диёрида яшайдиган бу қушнинг патлари ранго-ранг бўлиб, сийрати бақувватлиги, ҳар турли жилолар билан товланадиган патлари кўрган кишининг ақлини лол қолдириши билан ажралиб туради. Унинг тумшугида кўпдан-кўп тешикчалар мавжуд. Қақнус сайраган пайтда ана шу тешикчалардан шундай гўзал оҳанг тараладики, бу куйни эшитган ҳар қандай одам ақлу ҳушидан айрилади. Танҳо ўзи яшайдиган бу қуш бутун умр ўтин йиғиш билан машғул бўлар эмиш. Умрининг охирида эса, ана шу ўзи тўплаган ўтин уюмининг устига чиқиб туриб, бир сайрар эканки, теварак-атрофдаги барча мавжудотлар қақнуснинг ноласини тингламоқ учун унинг атрофига йиғилишаркан:

Бешада умри бўлур эрмиш узун,
Умрида шугли онинг йиғмоқ ўтун.
Ул ўтундин, хоҳи ҳўл, хоҳи қуруқ,
Чунки бўлди хирмани беҳад улук.
Умри поёнида ул маскан уза,
Неча йил жамъ айлаган хирман уза.
Тортар эрмиш нағма тайри хуш наво,
Бас, ҳазин оҳанг ила дилкаш наво.
Ул сифатким ҳам туюру ҳам вухуш,
Жамъ ўлур эрмиш эшиткач ул хурўш.
Шева нидин ул гуруҳи дарднок,
Заъф айлаб кўп бўлур эрмиш ҳалок. *(279-280 бетлар).*

Қақнус эса шундай берилиб сайраётган пайтда унинг ноласидан ўт чиқиб, ўтин ёниб кетар, қақнуснинг ўзи ҳам куйиб кулга айланаркан:

Чун навосиға етишти интиҳо,
Сўнгра тортиб бир ажиб ўтлуқ наво.
Солур эрмиш ул улукхирмонга ўт,
Сокин ўлгон манзилу масканга ўт.
Ўт алам тортар эмиш афлокка,
Барқ тушкандек хасу хошокка.
Ул ўтун ёнғондек ул қуш ҳам ёниб,
Парлари яфроғлардек ўртаниб.
Ҳам ўзи, ҳам ул ўтунлар кул бўлуб,
Юз туман жузв ул куёрдин кул бўлуб *(280бет).*

Кул остидан эса унинг боласи — қақнусбачча чиқар эмиш. Навоий бу афсона яқунидаги ана шу буюк ҳикмат, ҳаётнинг абадийлигини англатувчи фалсафий қарашни шундай баён қилган:

Чунки ул куллар угулди тоғча,
Махфий эрмиш кулда бир қақнус бача.
Тебраниб кулдин чиқиб таскин ила,
Пар чиқориб зийнату ойин ила.
Чун ҳаво айлаб кўруб ул бешани,
Жазм этиб ўтун йиғор андешани.
Умрида ул доғи жамъ айлаб ўтун,
Ул иш асносида тортиб дилкаш ун.
Чун анга ҳам етса поёнига ёш,
Ул доғи айлаб ато қилғонни фош. (280-281-бетлар).

Ана шу маълумотларни таҳлил қилиш асосида Алишер Навоий қақнус тўғрисидаги мифологик тасаввурлар ва афсоналардан яхшигина хабардор бўлган ҳамда ўз асарларида бу образни поэтик тимсол сифатида кенг қўллаган деб хулоса чиқариш мумкин.

«Сабъаи сайёр»даги иккинчи иқлим йўлидан келган мусофир ҳикояти талқинида ҳумо образидан фойдаланган. Тўрт нафар товуснинг шоҳ бошига соя солишини шоир шундай тасвирлайди:

Тўрт товус ҳам очиб пару бол,
Шоҳ боши уза ҳумой мисол.
Топибон ҳар бири бийик поя,
Айлагайлар қанот ила соя.
Поя ўрнида секиз анга сутун,
Остида беркитиб секиз гардун (182-бет).

Ўзбек мифологияси талқинича, ҳумо ёки ҳумой давлат қуши бўлиб, кимнинг устига унинг сояси тушса, унга давлат ато этилар экан. Бу ҳақда Раҳматулла Юсуф ўғли қуйидагиларни ёзган: ««Гулу булбул» дostonига сурат чизган тасвирчи тахминанми ёки бирор афсонага асосанми, бу қушни тани қуш, боши одам сифатли қилиб тасвирлаган. Баъзилар ҳумони ҳумой деб тахмин қилиб, мобо до сояси тушиб кетса, «Энди биз ҳам бой бўладиган бўлдик», - деб қувноиб юрганлар. Аммо баъзилар ҳумо ҳар подшоликда битта бўлади, уни давлат қуши дейди, подшо ўлса, давлат қуши учиради, ўша қуш қобилиятли одамни топиб, бошига қўнади, дейдилар»¹.

В.Н.Басиловнинг маълумот беришича, ҳумой қадимги мифологияда бахт ва давлат тимсоли саналган. Устига бу қушнинг сояси тушган киши бахтли бўлади, деб ишонганлар. Олим, шунингдек,

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713/3.

қадимги туркий мифологияда аёллар ҳомийси ва ҳосилдорлик, қут-барака культининг асотирий тимсоли сифатида тасаввур қилинган Умай образининг генетик илдиэлари ҳам ҳумой тўғрисидаги қарашларга алоқадор деб ҳисоблайди¹.

Алишер Навоий яшаган даврда ҳам ҳумо қушининг сояси тушган одамга бахту давлат ато этилади деган ишончлар мавжуд бўлган. Буни шоирнинг «Лисон ут-тайр» асаридаги «ҳумой узри» номли фаслда баён этилган қуйидаги фикрлар ҳам тасдиқлайди:

Бошлади узрини соҳибфар ҳумой,
Деди:-«Эй саргашталарга раҳнамой.
Ондадур иқболдин поям менинг,
Ким берур тахти шараф соям менинг.
Зотима онча шараф берса илоҳ,
Ким менинг соям гадони қилса шоҳ,
Қилмоғим хушроқ ҳавойи жилвагоҳ,
Бермагим соямда шаҳларга паноҳ» (82-бет).

«Сабъаи сайёр» достонида жоннинг қуш суратида бўлиши тўғрисидаги мифологик тасаввурлар ҳам акс этган. Маълумки, одам ўлганидан кейин унинг жони қушга айланиши ҳақидаги тасаввур аниимистик қарашлар сирасига киради. Шоир ўз асарида қўллаган «жон қуши», «руҳ тўтиси» каби тушунчалар орқали ана шу қадимий ишончлар акс этирилган. Жумладан, асарнинг 2-фаслидаги қуйидаги байтларда мазкур аниимистик тасаввур ўз бадийий ифодасини топган:

То бу оламгадур асир таним,
Руҳ тўтисига қафас баданим.

Ул сори мойил эт хаёлимни,
Ким, санга тегурай маолимни,

Нега мойилки, бу гадой ўлғай.
Анга тутким сенинг ризонг ўлғай (16-бет).

Бошқа бир ўринда эса жон қуши жисмни тарк этишини шоир шундай таърифлайди:

¹ Басилов В. Умай // Мифы народов мира. Т.2. - М., 1992. - С.547.

Жон қуши жисмдин ҳаво қилса,
Сидра соқи уза наво қилса (17-бет).

Алишер Навоий ғазалларида эса жоннинг қушга айланиши тўғри-сидаги мифологик тасаввур ҳаёт қуши, жон қуши, кўнгил қуши каби образлар орқали ифода этилган. Қуйидаги байтларда ҳаёт қуши, жон қуши образларини қўллаш орқали истиора санъатини ҳосил қилган шоир лирик қаҳрамон руҳий ҳолатига доир бадиий чизгиларни юксак маҳорат билан қаламга олган:

Лаъли шаҳдига ҳаво қилғонда, эй жоним қуши,
Гар десангким топмайин махлас чибин янглиғ ёпуш¹.

Ушбу байтда *жон қушининг чибин янглиғ* деб таърифланганлиги ҳам мифологик тасаввурларга асосланган бадиий талқин ҳисобланади. Чунки халқимиз орасида мавжуд бўлган мифик қарашларга кўра, одамнинг жони баъзан чивин кўринишида намоён бўлар эмиш.

Жумладан, Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган «Кўкалдош мадрасаси» ҳақидаги халқ афсонасида одам жонининг чивин кўринишига кириб, танани тарк этиши мотиви мавжуд. Афсонада ҳикоя қилинишича, «Абдуллахон билан Қулбобо Кўкалдош-иккови амакивачча экан. Ҳали Абдуллахон подшоҳ бўлмасдан аввал Қулбобо Кўкалдош иккови полиззорга келиб, қовун ва тарвуз сўйиб ебдилар. Кун кузги иссиқ экан. Шу ерда кигиз устида Абдуллахон билан Қулбобо Кўкалдош чўзилиб ухламоқчи бўлибдилар. Абдуллахон дарров ухлаб қолибди. Аммо Қулбобо Кўкалдош ухлаёлмабди. Бир палла Қулбобо Кўкалдош қараса, Абдуллахоннинг бурнидан бир чивин чиқиб, бир тарафга равона бўлибди. Учиб бора туриб ерда ётган пичоқ устидан ўтиб, бир жиранда(сув ўпириб кетган чуқурлик)га кириб, кейин жиранда ичидаги бир ёриқдан чиқиб ортига қайтибди. Келган йўлидан юриб, қайтиб келиб, Абдуллахоннинг бурнидан кириб кетибди. Бир маҳал Абдуллахон уйғониб, Қулбобо Кўкалдошга қараб:

— Мен бир туш кўрибман. Тушимда бир ёқларга борибман. Йўлда бир темир кўприқдан ўтибман. Кейин жуда катта тоғдай чуқурлик бор экан, ўша чуқурликда катталиги тепадай келадиган кўза бор экан. Кўзанинг ичида ҳар бири галвирдай келадиган сон-саноқсиз кўп тилло бор экан, — дебди.

¹ Басилов В. Умай // Мифы народов мира, 258-бет.

Боядан бери бу воқеани кузатиб турган Қулбобо Кўкалдош Абдуллахондан ажралиб қолибди. Кейин ёриққа махсус белги қўйибди-да, Қулбобо Кўкалдош Абдуллахон хизматида юраверибди.

Давр айланиб, Абдуллахонга Бухоро подшолиги тегиб қолибди. Шундан кейин Абдуллахон Қулбобо Кўкалдошни чақириб:

- Сен менга кўп хизмат қилдинг, мана бугун менинг ошиғим олчи турди, яъни подшоҳ бўлдим. Энди мендан кўнглингда нима бўлса, тила, - дебди.

Қулбобо Кўкалдош ҳалиги полиззорни танлабди. Дарров Абдуллахон Қулбобо Кўкалдошга полиззорнинг ўрнини васиқа қилдириб берибди. Қулбобо Кўкалдош ўша полиззорга бориб белги қўйилган жойни топибди-да, хазинани қазиб олибди.

Чивиннинг кўзига тепадай бўлиб кўринган кўза тандирдан сал каттароқ экан ва галвирдай бўлиб кўринган тиллалар қирқ тангалик ёки ярим мисқоллик тиллалар экан. Қулбобо ана шу хазинани сарфлаб, Бухорода Кўкалдош деган катта бир мадраса қурдирган экан»¹.

Бу афсонани ўзбек халқ топонимик ривоятлари тизимида тадқиқ этган фольклоршунос У.Сатторовнинг ёзишича, унда «туш орқали чивин шаклидаги жоннинг нариги дунёга сафари тасвирланган. Буни ривоятдаги қуйидаги рамзлар орқали далиллаш мумкин. Чўл, сув, кўприк ва гор ўзга оламга ўтишни таъминлайдиган эпик макон кўрсаткичларидир. Эртақ қахрамонлари сафарга чиққанда узоқ чўлда юриб ёки дарёларни кечиб, манзилига етиши, нариги дунёга ўтган жон «қил кўприк» орқали ўтиши ҳақидаги тасаввурлар, шунингдек, горни ўзга оламга ўтиш йўли деб қарашга асосланган мифик эътиқодларнинг рамзлаштирилган ифодаси билан ривоятдаги туш мотивининг эпик талқинига асос бўлган рамзий деталлар орасида муштараклик мавжуд. Зеро, ер ости мавжудотларининг чивин шаклида бўлиши ҳақидаги тасаввурлар дунё халқлари мифологиясининг муштарак деталларидан бири ҳисобланади»².

Тадқиқотчи юқорида келтирилган матнни «топонимик ривоят» деб ҳисоблагани маълум даражада баҳсли бўлса-да, унинг чивин деталининг мифологик моҳияти ҳақида билдирган мулоҳазалари эътиборлидир.

Ҳақиқатан ҳам, халқимизнинг энг қадимги анимистик тасаввурларига қараганда, одамнинг жони куш ёки чивин кўринишига эниш

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713/8.

² Сатторов У. Ўзбек халқ топонимик ривоятлари (ўзига хос хусусиятлари ва таснифи): Филол. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 2001, 109-бет.

хусусиятига эга эмиш. Нуроталикларнинг афсонаси бўйича муқаддаслаштирилган нарсалар ҳақидаги мифологик қарашларига доир қимматли материалларни тўплаган Раҳматулла Юсуф ўғли «жон» тўғрисида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Девларнинг жони кабутар сувратида намоён бўлиб туради дейдилар. Айтишларича, дев нафас чиқарса, далага бир қулоч парвоз қилиб, нафасни тортса, томоғидан кириб кетиб туради. Ажойиб афсоналар дostonларда жуда кўп, аммо одамнинг жони тўғрисида ҳам девларнинг жони ҳақидаги афсонага ўхшаш бир кичик афсона бор. Одамнинг жони ҳам жасадига яраша, одамнинг жони чибиндай бўлар эмиш. Агар одам туш кўрса, жони бурнидан чиқиб, кўп жойларга бориб келар эмиш. Ўша юрганида жон нимани кўрса, одам уйкуда унинг аксини кўриб, шуни «туш» деб атар эмиш».¹

Алишер Навоий асарларида жон қушининг кўриниши, тасвири чивинга ташбеҳланишида ҳам ана шу мифологик тасаввур асосга олинган деб ўйлаймиз. Юқорида таҳлил қилинган ривоятлардаги чивин деталининг туш мотиви билан боғланиб келишига ана шундай халқ қарашлари, яъни чивинни одам жонининг жонзот шаклида намоён бўладиган кўриниши деб тасаввур қилиш анъанаси асос бўлган.

Ўзбекларнинг чивинни одам жонининг зооморф кўринишидаги шакли деб тушунишида «Авесто» мифологиясининг ҳам катта таъсири бор. Мамлакатимиз ҳудудида яратилган бу муҳташам ёдгорликда ўз ифодасини топган мифологик тасаввурларга кўра, чивин-ўлим маъбудаси Насв девининг тимсолий кўринишларидан биридир. Айтишларича, Насв деви чивин шаклида намоён бўлар ва вафот этган кишининг жасади узра бир оз учиб юргач, тана устига қўниб, майитнинг руҳини булғар эмиш. Бу ҳақда “Авесто”нинг «Вандидод» қисмида шундай дейилган:

«Бетаваққуф ўлимдан сўнг, жон танадан чиққач, булғовчи Насв деви чивин жисмига кириб, визиллаганча мурданинг орқа-олдидан булғай бошлайди... Бу зиёнкор девлар ва аҳриманий ҳашаротлар то ит мурдага боқмагунча ва уни ейишга бошламагунча, ёхуд ўлаксахўр қушлар унга томон парвоз қилмагунча жисми тарк этмайдилар.

Қачонки, ит мурдага қараса ё уни ея бошласа, ёхуд ўлаксахўр қушлар унга томон парвоз қилсалар, мурдор деви Насв чивин жисмига кириб, визиллаганча лошнинг орқа-олдидан чиқиб қочади, шунингдек, энг зарарли храфстралар апохтар - шимол дўзахига томон чекинадилар»².

¹ ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.1713/7 - 16; тўпловчи: Раҳматулла Юсуф ўғли.

² Авесто. Видевдод // «Гулистон». 1999. №4, 36-37-бетлар.

«Авесто» мифологиясидаги ўлим деви Насвнинг зооморф кўри-нишдаги шаклини билдирувчи чивин деталлари одам ўлганидан кейин унинг жони чивинга айланиб танани тарк этиши ҳақидаги асотирий тасаввурларнинг халқ орасида кенг тарқалишига сабаб бўлган.

Алишер Навоий асарларида қўлланилган жон қуши, кўнгил қуши, жон булбули каби образлар замирида ҳам анимистик тасаввурлар мужасамлашган.

Жамолинг шамъига кўнглум қушидек,
Малойик ҳайли ҳам парвона бўлмас¹.
Эй Навоий истама жон булбулин ҳар гулдаким,
Ул тўни гулгун, лаби гул барги хандонимдадур².

Халқ қарашларига кўра, одамнинг руҳи ёки жони қуш ёки чивин кўринишига эврилади ва маййит жасаидан чиқиб кетар экан. Этнограф Г.П.Снесаревнинг ёзишича, хоразмликлар одам жонини кўпинча кўк каптар шаклида тасаввур қилишар экан³.

Қаҳрамоннинг жони қушга айланиб учиб кетиши мотиви ўғай қиз типидagi туркум эртақларда ҳам кўп учрайди. Жумладан, сюжети ўғайлик мотиви асосига қурилган «Майна»⁴, «Опа-ука»⁵, «Гуноҳсиз мусича»⁶, «Кўккина қуш»⁷, «Ўғай она»⁸ каби эртақларда ўғай она тазйиқи туфайли ҳалокатга маҳкум этилган етим боланинг жони қушга айланиши ва ёвузларнинг жазолаши баён этилган. Масалан, фольклоршунос Ш.Турдимов томонидан ёзиб олинган «Кўккина қуш» эртагида ҳикоя қилинишича, ўғай она етим болаларни ёмон кўради ва улардан қутулиш мақсадида эрига: «Одам гўштига интиқман, ўглингизни сўйиб берсангиз, тузаламан», -дебди. Бу гапни эшит-

1 Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.5. – Тошкент: Фан, 1990, 174-бет.

2 Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.5. –Тошкент: Фан, 1990, 143-бет.

3 *Бу ҳақда қаранг:* Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969.

4 Чўлоқ бўри. Ўзбек халқ эртақлари. - Тошкент, 1988, 134-137-бетлар.

5 Дев қиз. Ўзбек халқ эртақлари. - Тошкент, 1994, 27-28-бетлар.

6 Ўзбек халқ эртақлари. 2-жилд. - Тошкент, 1960, 274-277-бетлар.

7 ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№3826. Самарқанд вилоятининг Қўшрабoт туманидаги Қўштамғали қишлоғида яшовчи 1920 йилда туғилган Бибишoй қарши қизидан Ш.Турдимов ёзиб олган.

8 ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№11520. Фарғоналик Қ.Тошпўлатовдан 1978 йилда И.Бекмуродов ёзиб олган.

ган опаси укасини огоҳлантирибди. Шунда бола мободо сўйишса, гўштидан емасликни, суяқларини тўплаб, кўк латтага тугиб, кўк дарахтга осиб қуйишни айтибди. Болани сўйибдилар, ўгай онаси уни еганидан кейин опаси унинг суяқларини йиғиб, кўк латтага ўраб, кўк дарахтга осиб қўйибди. Боланинг суяги бир юмалаб, кўккина қушга айланибди. Кейин у бозорга бориб, бир тебанчи (катта игна сотувчи)нинг дўкони олдига қўнибди-да:

Кўккина қушман,
Кўк олача қушман,
Ўзим отам сўйди,
Ўгай онам еди,
Малар опам - жон опам!
Суягимни терди.
Кўк латтага туйди,
Кўк дарахтга осди,-

деб қўшиқ айтибди. Табанчи унга битта игна берибди. Шу қўшиқни игна сотувчи аттор ҳамда қассобга ҳам айтиб бериб, улардан игна ва бир тўғрам қуйруқ - думба олибди. Шундан кейин ўгай онаси билан отасининг оғзига табан билан игна ташлаб ўлдирибди, опасининг оғзига эса қуйруқ ташлабди-да, бир юмалаб бола бўлиб қолибди».

Бу типдаги эртақларда жоннинг қуш суратида тасвирланиши анимистик қарашларга алоқадор мотив эканлигини қайд қилган филология фанлари доктори Б.Саримсоқов бу ҳақда шундай ёзади: «Жуда кўп халқларда, жумладан, ўзбекларда ҳам одам уч қисмдан ташкил топганлиги ҳақидаги тасаввур жуда қадимдан мавжуд. Бу қисмлар: тана, жон ва руҳ. Тана — жон ҳамда руҳ билан тирик. Инсон ўлгач унинг танаси ерда қолади ва чириб тупроққа қўшилади. Жон эса осмонга учиб кетади. Руҳ ҳам танани тарк этади, аммо қуш ёки бошқа жондор сифатида ўлганнинг уйига, унинг яқинларидан хабар олгани тез-тез келиб туради»¹.

Ўзбекларнинг мифологик тасаввурларига қараганда, одамнинг арвоҳи ҳам қуш кўринишида намоён бўлар эмиш. Бу тўғрида Раҳматулла Юсуф ўғли қуйидагиларни қайд қилган эди: «Баъзи афсоналарда айтилишича, ҳар бир одамнинг арвоҳи бўлар эмиш. Арвоҳнинг шакли гўнқаргадай бўлиб, одамнинг тепасига қўниб турган бўлади. Икки одам уришиб қолса, у одамларнинг арвоҳлари ҳам чўқишармиш. Кимнинг арвоҳи баланд келса, яъни зўрлик қилса, мағлуб

¹ Саримсоқов Б. Кўрсатилган мақола, 107-бет.

бўлган арвоҳ қочади. «Фалончининг арвоҳи қочди ёки арвоҳи учди», «арвоҳи қарашса» деган эски гаплар шу афсонага айланган хаёллардандир. Тагин бошқа бир афсонада «агар дев ўз сувратини ўзгартирмоқчи бўлса, гўнқарга шаклига киради» дейилади¹.

Одам жонининг қуш кўринишига кириши ҳақидаги мифологик тасаввурлар жаҳон халқлари фольклорида кенг тарқалганлиги илмий адабиётларда қайд этилган².

Хуллас, Алишер Навоий халқимизнинг жон, арвоҳ тўғрисидаги мифологик тасаввурларидан унумли фойдалангани ҳолда ўз асарида жон қуши, ҳаёт қуши, кўнгил қуши каби тимсолий образларни қўллаш орқали ўз бадиий қарашларини теран ифода эта олган.

Алишер Навоий ўз достонини яратишда халқимизнинг турли хил нарса-ҳодисалар билан алоқадор мифологик тасаввурларидан ҳам самарали фойдаланган. Ана шундай бадиий тимсолга айланган мифологик ишончлардан бири туркий халқларнинг асотирий қарашларида муҳим ўрин тутадиган «остона» культидир.

Асарнинг тўққизинчи бобида сайёраларни таърифлаган шоир Аторидга мурожаат қилиб, «Эй, Аторид! Менинг ҳузуримга тушиб, остонамни ўпгил ҳамда ёзган қоғозларим солиб қўйиладиган жилд-ни олдимга олиб қўйгил!»-дейди:

Эй Аторид, ўп остонимни,
Кўйгил олимга жувдонимни (59-бет).

Баҳромнинг ўз париваши ҳажрида девона бўлганлиги тасвирланган ўн саккизинчи бобда эса, етти иқлимдан келган етти шоҳнинг ўз ҳурматини бажо келтириши шундай баён қилинган:

Етти иқлим хону хоқони,
Англабон шаҳда заъфи жисмоний.
Чун бор эрдилар анга тобиъ хайл,
Борча айлаб мулозамат сори майл.
Кўймиш эрдилар остониға юз,
Айлабон қуллуғин кеча-кундуз.

¹ Боболардан қолган нақллар (Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У. Сатторов). – Тошкент, 1998, 58-бет.

² Чернецов В.Н. Представления о души у обских угров // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. - М., 1959; Баскаков Н.А. Душа в древних верованиях тюрков Алтая // Советская этнография. 1973. №5; Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. - Новосибирск, 1988. - С.78-92 (Раздел: «Структура души»); «Боболардан қолган нақллар», 100-101-бетлар.

Ангаким саъб бўлса келмак иши,
Эвазига йибормиш эрди киши.
Ини янглиғ ва ё ўғул янглиғ,
Шаҳга хизмат қилурға қул янглиғ.
Бўйла етти шаҳи рафиъ макон,
Куллуғин айлаб ончаким имкон (133-бет).

Кўринадики, юқоридаги мисолларда остонанинг мўътабарлигига бўлган халқ инончларининг муайян излари ўз аксини топган. Қарлуқларда янги хонадонга, яъни куёвнинг уйига келган келин даставвал куёв тоғасининг остонасига таъзим бажо келтирган. Бу билан у куёв тараф қариндошларга ўз хурматини ифодалаган¹. Ўзбек маросим фольклори ва мифологиясида остона культининг излари сақланиб қолганлиги², шунингдек, остонани муқаддаслаштириш анъанаси қирғиз, рус ва бошқа халқлар орасида ҳам мавжудлиги³ илмий адабиётларда эътироф этилган.

Бизнинг фикримизча, уйнинг бўсағаси ичкари билан ташқарини ажратиб турадиган чегара, яхши ва ёмон руҳлар учрашадиган жой деб тасаввур қилишдан остонани эъзозлаш анъанаси келиб чиққан. Халқ орасида қадимдан сақланиб келган бу мифик инончдан шоир ўз қаҳрамонларининг тўлақонли бадиий тасвирини яратишда маҳорат билан фойдаланган.

Асарнинг тўққизинчи бобида Ҳусайн Бойқаронинг шажарасини ота томондан Чингизхонга, она томондан эса, Аланкувага боғлаган шоир туркий ва мўғул халқлари орасида кенг тарқалган бир афсонага ишора қилиб ўтган:

Ҳам ато хону ҳам анга ано хон,
Йўқ жаҳонда анинг киби яно хон.
Анга Чингиз улуг ато келган,
Аноси худ Алонқуво келган (60-бет).

Маълумки, *Аланқува* Тоғли Олтойда яшаган қадимги туркий қавмлар ҳамда мўғуллар фольклорида юзага келган генеологик афсона-

1 Шаниязов К. Узбеки-карлуки. - Ташкент, 1964. - С.151.

2 Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. - Тошкент, 1995, 80-81-бетлар;
Исмонова О. Ўзбек тўй маросим фольклорида «келин салом» жанри (генезиси, ўзига хос хусусиятлари ва поэтикаси): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1999, 37-40-бетлар.

3 Баялиева Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. — Фрунзе: Ылым, 1972. - С.35; Лавонен Н.А. Функциональная роль порога в фольклоре и верованиях карел // Фольклор и этнография. - Л., 1983. - С.175-176.

нинг қахрамони бўлиб, бу афсона сюжетининг Алишер Навоий асарларидаги бадиий талқини хусусида профессор А.Ҳайитметов ҳам муайян фикр-мулоҳазаларни баён этган эди¹. Биз қуйида Аланқува афсонасининг юзага келиши, тарқалиши ва унинг «Сабъаи сайёр»даги бадиий ифодаси ҳақида сўз юритамиз.

Мирзо Улуғбек томонидан ёзилган «Тўрт улус тарихи»да нақл қилинишича, Аланқува Чуйманахон ибн Юлдузхоннинг қизи бўлиб, қурлос ва қиёт қавмидандир. Аланқуванинг хусни-жамоли шу даражада беқиёс бўлганки, кўрганлар ҳайратдан бармоқ тишлаганлар. Ҳатто ойнинг жамоли ҳам унинг гўзаллиги олдида ҳеч нарса бўлмай қолган. Туркий халқлар мифологиясида Аланқуванинг гайритабиий ҳомиладор бўлиши ҳақидаги эпик сюжет жуда машҳур бўлган. «Тўрт улус тарихи»да бу афсона шундай нақл қилинган:

«Аланқува ёши ўн тўртга етганда ўз амакисининг ўғли, ўшанда мўғуллар сардори ва ҳокими Дибун Баён ибн Уймана ибн Юлдузхон никоҳи шодасига мунтазам бўлди. Дибун Баён ҳиймаси Аланқува висоли жамолидан тўлин ой ҳоласидек мунаввар бўлгандан кейин, Аланқува Дибун Баёндан икки ўғил кўрди. Бирига Билқадо деб ном берди. Иккинчисига Билжадо. Улар никоҳидан уч йил муддат ўтгач, Дибун Баён вафот этди. Аланқува сийба қолди. Дибун Баён вафотидин кейин Аланқува Дибун Баён ҳукумати қоидалари дастурига мувофиқ мўғул қавму қабиласининг меҳтари ва элу улус сардори бўлди. Дибун Баён вафотидан етти йил ўтгандан кейин кечаларнинг бирида... баногоҳ хиргоҳ туйнугидан бир нур тўлин ой партавидек нозил бўлиб, хонани тамоман равшан ва мунаввар қилди. Аланқувага яқин келиб, ул моҳлиқо суратидек мусаввар бўлди ва Аланқува туши хонасига кирди. Ул бону ва иффат хижланешинига интилди. Уни пардаи исмат остидан чиқариб, Аланқува бирла суҳбат қурди. Аланқува унга тан бермасликка, ўзини унинг қўлидан халос қилишга ҳарчанд ўринмасин, муяссар бўла олмади. Ниҳоний суҳбат тугагандан кейин Аланқува қараса, ул нурли мусаввар йигит рангсиз бир бедана суратига кириб, хона эшигидан ташқари чиқиб кетди. Ўша ондан бошлаб муайян муддатгача ҳар кеча шу тартибда келиб Аланқува билан ҳамсуҳбат бўлди. Аланқувада пинҳоний суҳбатлардан кетма-кет саргардонлик юз берди. Ҳомилали бўлди». Етти йилдан буён бева бўлишига қарамасдан, эл-юртни бошқариб келган Аланқуванинг гайриоддий йўсинда ҳомилали бўлганлиги қавмдошлари

¹ Ҳайитметов А. Навоий ва Аланқуво афсонаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1984, 10 февраль.

орасида ҳар хил гапларнинг қўпайишига сабаб бўлади. Шунда Аланқува рўй бераётган мўъжизавий воқеани айтиб беришга мажбур бўлади. Қавмдошлари эса унинг гапи чин ёки ёлгонлигига амин бўлиш учу хобгоҳни кузатадилар. «Тўрт улус тарихи»да ҳикоя қилинишича, «йигилган қабилалар аъёнлари ва мўғул зодагонлари Аланқува сўзи чин ёки ёлгонлигини маълум қилмоқ қасдида уч-тўрт кеча кузатдилар. Ул жамоанинг ҳар бири мушоҳадасига шу нарса аён бўлдики, ун тўрт кечалик тўлин ой равшанлигига ўхшаган бир нур ҳар кечаси хиргоҳ хонаси туйнугидан кириб, васфини Аланқувадан эшитганларидек бир суратда муайян кўрдиларки, одамлар шаклига кириб ёстикдошлик қиларди. Кейин хуруж ҳангоми тугаши билан бедана суратига кириб, эшикдан чиқиб кетарди».

Йигилган жамоа Аланқувани ўша нуроний сиймо хуружидан халос қиламиз деб бир кеча қўлларига ҳар хил қурооларни олиб кутиб турадилар. Тўлин ой нуридек равшан бўлиб келган рўё хобгоҳга кириши биланоқ унга ҳар томондан ҳамла қиладилар. Аммо бироздан кейин ўзларига келиб қарасалар, қурол ўқталганларнинг ўзлари шикаст топиб, ярадор ҳолатда ётишган эмиш. Нурли сиймо эса суҳбатдан фориғ бўлгач, яна одатдагидек нурафшон бедана суратига кириб, хобгоҳдан чиқиб кўздан ғойиб бўлибди. Шундан кейин Аланқува ҳар хил ғийбат ва туҳматлардан халос бўлиб, муддати етганида уч ўғил фарзанд кўрган эмиш. Ўғилларидан бирига Бурқун, иккинчисига Бусунжур, учинчисига эса Бузанжар деб от қўйибдилар. Мўғул афсоналарида Чингизхоннинг шажараси ана шу Бузанжарга боғланади. Яъни «таворих аҳли бу табақа маликларининг аввали Бузанжарни соҳибқирон деб атайдилар»¹.

«Аланқува» афсонаси ўлкамизда яратилган кўплаб тарихий манбаларда, шажараларда ҳам келтирилган. Жумладан, Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарининг «Аланқуванинг ажойиб-ғаройиб ҳикояти» номли фаслида ҳам ана шу афсона ўзига хос тарзда баён қилинган².

Мазкур афсона генеалогик характерда бўлиб, унда туркий ва мўғул қабилалари ҳамда сардорларининг келиб чиқиши тарихи хаёлий уйдирма воситасида тасвирланади. Афсона сюжетининг марказида самовий мавжудотнинг тўлин ой нури шаклида ерга тушиши ва ундан Аланқуванинг ғайриоддий равишда ҳомилали бўлиши мотивлари туради. Қаҳрамон ота-онасининг бефарзандлиги ва онанинг ғайриоддий ҳолатда (яъни сеҳрли-магик кучлар таъсирида, дуо-олқиш орқа-

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. - Тошкент, 1994, 62-65-бетлар.

² Абулғозий. Шажараи турк. - Тошкент. 1992, 44-45-бетлар.

ли, муайян нарсаларни ейиш туфайли ва ҳ.к.) ҳомиладор бўлиши ўзбек фольклорининг анъанавий эпик мотивлари сирасига киради. «Аланқува» афсонасида ҳам гайриоддий туғилиш мотивининг нурли мавжудотнинг аёл билан сирли йўсинда кўшилиши тасвирига асосланган ўзига хос эпик талқини баён қилинган. Сухбатдан фориг бўлган нурафшон мавжудотнинг бедана суратига кириб учиб кетишини эса, жоннинг қуш кўринишида намоён бўлиши билан алоқадор анимистик тасаввурлар таъсирида келиб чиққан анъанавий мотив деб ҳисоблаш мумкин.

Туркий ва мўғул генеологик афсоналарида Аланқува нурафшон хилқат суратида намоён бўлган самовий мавжудотдан ҳомилали бўлиб, соҳибқиронлар шажарасига асос солган мўътабар аёл сифатида эъзозланган. Унинг бениҳоя гўзаллиги, покизалиги, ўз муҳаббатига содиқлиги, фуқаропарвар ва ростгўйлигини ровийлар алоҳида меҳр билан таърифлаганлар. Ҳар бир шоҳ шажараси Аланқуванинг мўъжизавий тарихи билан боғланиши улар учун шараф ҳисобланган. Айни ҳолатни ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асарида ҳам кутатамиз. Унда афсонавий Аланқувадан тарқалган мўғул қабилаларининг келиб чиқиш тарихи ҳақида қизиқарли маълумотлар жамланган¹. Алишер Навоий ҳусайн Бойқаронинг онасини Аланқувага ўхшатишда ҳам ана шу афсоналарга асосланган бўлиши керак.

Маълумки, ўлкамизга ислом дини ёйилиши муносабати билан халқ оғзаки бадий ижодиётига араб фольклори ва мифологиясига тааллуқли кўплаб асотирий образлар ҳам кириб кела бошлаган. Ўзбек мифологияси тараққиётидаги бу босқични «араб-ислом мифологияси» деб атаган М.Жўраев ва Ш.Шомусаровларнинг ёзишларига қараганда, «VII аср охирида Мовароуннаҳр араблар томонидан фатҳ этила бошланган бўлиб, бу жараён VIII аср ўрталарида ниҳояланган. Натижада бу ўлкага ёйилган ислом дини Ўрта Осиёга Шарқ халқлари мифологияси ва фольклорининг эпик анъаналарига мансуб сюжет, мотив ва образларни ҳам олиб келди. Гарчи ислом мифологиясининг таркиби кўпқатламли бўлиб, ўзак мифлар (араб асотирлари) ҳамда ўзлаштира асотирлар (яъни кейинчалик фатҳ этилган халқлар фольклори ва бошқа диний қарашларга алоқадор мифлар)ни ўз ичига олган бўлса-да, унинг асосини қадимги араб қавмларининг оғзаки ижоди намуналари ташкил этган»².

¹ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1-жилд. -Тошкент, 1966, 80-87-бетлар.

² Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. — Тошкент: Фан, 2001, 46-бет.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарида ҳам ана шундай ўзлаштирма мифологик персонажлардан айримлари, жумладан, *Лот*, *Уззо*, *Манот* каби образлар мавжуд:

Уйлаким, тугса меҳри рахшанда,
Тоқ лавҳи бўлур дарахшанда.
Лоту уззоға пуршикаст бўлуб,
Ким, бори тийра ерга паст бўлуб (19-бет).

Асарнинг 21-фаслида эса шоир «Лоту манот» бирикмасини қўллаб, қуйидагича тимсол яратади:

Борибон ул нуқудни эғалай,
Яна лоту манот сори келай (192-бет).

«Навоий асарлари лугати»да *Лоту манот*, *лоту уззо* сўзлари «исломдан илгари араблар чўқинган бутларнинг номи» деб изоҳланган¹.

Қадимги араб мифологиясининг тадқиқотчиларидан бири А.Г.Лундиннинг аниқлашига қараганда, Сурия ҳудудидаги саҳрода истиқомат қилган қадимги араб қавмларининг асотирий қарашлари силсила-сида Аллат, Уззо ва Манот каби илоҳлар тўғрисидаги афсоналар ҳам мавжуд бўлган. Аллат барча бошқа илоҳларнинг онаси деб тасаввур қилинган. Арабистоннинг марказий ҳудудларида яшаган қадимги араб қабилаларининг исломдан аввалги мифологиясида эса Аллат, Манат ва Уззо Оллоҳнинг қизлари сифатида эътироф этилган экан².

Демак, Лот, Манот ва Уззо образлари ислом асотирлари билан биргаликда Ўрта Осиё мифологиясига кириб келган бўлиб, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда исломиятдан аввалги илоҳлар номи, мушриклар сифинган маъбудларнинг атамаси сифатида тасаввур қилинган. Бу образлар халқ оғзаки ижодиётида, Айниқса, дostonларда анъанавий тарзда қўлланилганлигини «Малика айёр» дostonидаги қуйидаги парчадан ҳам кўриш мумкин: «Мақотилнинг уч ботмон калтаги бор эди, шуни кўтариб: «Хабардор бўл, Аваз! Ё Лот!»-деб Авазнинг бошига урди, калтаги тариқдай бўлиб тирқираб кетди»³.

«Холдорхон» дostonида ҳам Лот ва Манот образлари мусулмон бўлмаган эпик рақиблар сифинадиган илоҳларнинг номи маъносида қўлланилган. Дostonда тасвирланишича, Афсар занги ҳасан қўлбар-

¹ Навоий асарлари лугати. -Тошкент, 1972, 340-бетлар.

² Бу ҳақда қаранг: Лундин А.Г. Древнеарабская мифология // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1992. - С.395.

³ Малика айёр. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1988, 26-бет.

ни кўрганида ўз-ўзига «Ана энди зангини *лот-манот* урди, балки худой ҳам ёмон кўрди. Офтоб худой билан ой худой ҳам бетини қайтарди, юлдуз худой ҳам қобигини уйиб, муштини кўтарди» дейди. Бошқа бир ўринда эса Афсар дев «менга аввал шу баччағар ҳасан кўлбар келмай, бошқа бир полвон келганда, уни олишиб-солишиб, майдонлашганимда беармон бўлар эдим. Аввал шунга йулиққанам *лот* билан *манотнинг* ургани шу-да!»-дейди¹.

Шунингдек, «Сабъаи сайёр»да тарихий-генетик жиҳатдан қадимги араб мифологияси ва ислом асотирларига боғлиқ бўлиб, Ўрта Осиё фольклорида кейинчалик оммалашган *хур*, *ғилмон*, *фаришта*, *азроил*, *жаннат*, *дўзах* каби мифологик деталлардан ҳам самарали фойдаланилган.

«Сабъаи сайёр»да жуда кўп қўлланилган мифологик персонажлардан бири Хизр образидир. Асарга Хизр билан алоқадор айрим мифологик сюжетлар ҳам сингдириб юборилган.ўзбек мумтоз адабиётида ўзига хос бадийий анъанага айланган ҳодисалардан бири Хизр образининг турли хил поэтик маъноларда қўлланилишидир. Алишер Навоий асарларида тасвирланган Хизр образининг бадийий талқинлари хусусида адабиётшунослигимизда маълум бир мулоҳазалар билдирилган, албатта. Биз бу ўринда Н. Маллаев, И. Ҳаққулов каби олимларнинг тадқиқотларини² назарда тутмоқдамиз. Умуман, Хизр образининг ўзбек адабиёти ва фольклоридаги бадийий ифодаси масаласи алоҳида тадқиқ этилиши лозим бўлган мавзулардан биридир. Ҳозирга қадар туркий ва ўзбек фольклоршунослигида бу образнинг мифологик табиатини ўрганишга эндигина киришилди³.

Алишер Навоийдан аввал ҳам шоирлар Хизр образига мурожаат этишган бўлишса-да, «Навоий қаламга олган гоё ва ифодалар барибир ўзига хос. Шоир шеърдан шеърга Хизр деган маълум ва машҳур номнигина такрорлайди. Аммо фикр ва туйғу, оҳанг ва тасвирлар барибир ўзгариб, янгилиниб боради»⁴.

Дарҳақиқат, шоирнинг «Сабъаи сайёр» асаридаги Хизр образи талқинини кўздан кечирадиган бўлсак, Навоийнинг бадийий маҳорати

¹ Холдорхон. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1981, 149-бет.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Тошкент, 1974, 110-111-бетлар; Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. - Тошкент, 1989, 178-182-бетлар;

³ Каскабасов С. Казахская сказочная проза. - Алмата, 1990. - С.197-202; Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. -Тошкент, 1964, 48-49-бетлар; Тоҳир Рашид Хўжа. Хизр образи ва унинг классик шеъриятадаги талқини (XV аср биринчи ярми шеърияти асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №1, 3-8-бетлар; Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. -Тошкент: Фан, 2001, 104-119-бетлар.

⁴ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. - Тошкент, 1989, 182-бет.

нақадар юксаклигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Асарда Хизр образи билан алоқадор мавзулар кўп бўлиб, шулардан бири унинг ҳаёт сувини топиши тўғрисидаги мифологик афсона асосида юзага келган. XVI бобда шоир Баҳромнинг руҳий ҳолатини тун зулматига ўхшатган ва ана шу қоронгулик ўз бағрида оби ҳаёт чашмасини жойлаган зулумотдан кўра даҳшатлироқ эканлиги тасвирланган;

Бари олам юзин тутуб зулумот,
Лек мумкин йўқ анда оби ҳаёт.
Минг Хизр анда гар макон айлаб,
Борисиға ҳалоки жон айлаб.
Бўлубон чарх жавфи қийр андуд,
Элга айлаб нафас йўлин масдуд.
Дам йўли чун тутулди қийр ила пок,
Не ажаб анда Хизр бўлса ҳалок.
Балки зулмат эмас эди ул тун,
Ҳажр ўтидин тутуб жаҳонни тутун (116-117-бетлар).

Бу ўринда ер остида - зулмат дунёсида жойлашган деб тасаввур қилинадиган ҳаёт суви чашмаси ва уни излаб Хизрнинг қуйи оламга сафар қилиши тўғрисидаги мифологик афсонанинг бадиий талқинини кўриб турибмиз. Маълумки, Хизр образи ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиёти ва ёзма адабиётида турли хил бадиий вазифаларда келади. Ўзбек халқ афсоналарида тасвирланган бу мифик персонаж ўзининг қуйидаги қирралари билан талқин қилинади:

«1) Хизр - бошига мушкул савдо тушган кишиларга ҳомийлик қилувчи афсонавий халоскор;

2) Хизр - ўзининг зукко маслаҳатлари билан одамларга яхшилик қилувчи донишманд;

3) Хизр - боқий ҳаёт сувини топиб ичганлиги учун абадий барҳаётликка эришган афсонавий қаҳрамон;

4) Хизр - шифобахш чашмалар кўзини очган гайриоддий шахс;

5) Хизр - чўл ва саҳроларда гойибдан пайдо бўлиб, қийин аҳволда қолган кишиларга кўмак берувчи эзгулик тимсоли;

6) Хизр - деҳқон даласига мўл ҳосил ва барака ато этувчи ҳосилдорлик рамзи;

7) Хизр - одамларни ҳамиша қўллаб-қувватлаб турадиган эзгу пир ёки азиз авлиёлардан бири»¹.

¹ Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. —Тошкент: Фан, 2001, 111-бет.

Халқ қарашларига кўра, Хизр абадий барҳаётликка эришган мифологик персонаж. Унинг ҳеч қачон ўлмаслиги, яъни барҳаётлигига сабаб бўлган нарса ер қаърида оқиб турган тириклик суви-«оби ҳаёт» (уни «оби ҳайвон» деб ҳам атайдилар)ни топиб ичганлигидир. Хизрнинг Илёс билан бирга оби ҳаёт булогини ахтариши ва уни топиш ҳамда баҳраманд бўлиш бахти уларга насиб этганлиги ҳақидаги афсона Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган.

Бу афсонанинг қисқача баёни Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида ҳам нақл қилинган: «Зулқарнайн ҳайвон суйи хиёли била зулумотқа киргонда Хизр а.с. ни бошлаб кирди. Ва дерларким, Илёс а.с. доғи била эрди... Ул сувни тенгри таоло бу иковга насиб қилди ва Зулқарнайн маҳрум ёнди»¹.

Хизрга абадий ҳаёт бахш этган бу гаройиб чашма жаҳон халқлари мифологиясидаги ҳаёт суви тўғрисидаги инончлар таъсирида келиб чиққан деталдир. Мифлар талқинича, оламдаги барча нарсаларга жон ато эта оладиган тириклик сувининг чашмаси тепа қисми кўк, яъни осмонга тегиб турадиган улкан ҳаёт дарахтининг илдизлари остидан оқиб ётади. Ҳаёт дарахти ана шу мўъжизакор булоқ сувидан баҳра олиб ўсганлиги учун ҳам шу қадар улкан ва маҳобатли эмиш.

Хизрнинг ҳаёт сувини излаб топиши ҳақидаги афсона халқ оғзаки бадий ижодининг эпик анъаналари доирасида асрлар давомида сақланиб, ровийлар томонидан қайта-қайта ҳикоя қилиниб, сайқаллашиб келаверган. Турли хил вариантлар тарзида оммалашганлигига қарамасдан, афсона сюжети ўзининг қадимий шаклини сақлаб қола олган. Унинг асосий мағзи Хизрнинг ҳаёт сувини излаб топиб ичганлиги учун абадий барҳаётликка эришганлигини изоҳлаш, тушунтиришдан иборатдир. Ана шундай ўзбек халқ афсоналаридан бирини Қашқадарё вилоятидан тилшунос олим Б.Жўраев ёзиб олган.

Унда ҳикоя қилинишича, «Бир кун подшойи Искандар бир оби ҳаёт деган сув бор экан деб эшитибди. Уни ичган киши то қиёматгача ўлмас экан, у бир зулмати қоронғуликда экан. Подшони мақсади шуни топмоқ бўлибди. Подшо йўлга чиқди, одамлари билан. Ҳайдари Хизр бир балиқни дорилаб, ўлик балиқни кўтариб олди, сувни билмоқ учун-да энди. Чашма, сув кўп бўлса, сув чиқса ташлаб кўрамиз, деди. Қайси сувда балиқ тирилиб кетса, шундан биламиз, бўлмаса қандай биламиз, қоронғиликда сув кўп бўлса, деди. Ҳайдари Хизр бир йўлга кетди, подшойи Искандар бир йўлга кетди. Ҳайдари Хизр қараса, ўн тўрт чашма бор экан, шунинг биттасидан сув одам бўйи

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-том. - Тошкент, 2000, 129-бет.

отилиб чиқиб турибди. Ўлик балиқни шу сувга ташлаган эди, ўйнаб кетди, сўнг ўзи битта ётиб ичди, Искандар тополмади»¹.

Мазкур сюжетнинг генетик илдизларини ойдинлаштиришда исломий адабиётларга, хусусан, Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарига алоҳида эътиборни қаратиш лозим бўлади. Хизр образининг Ўрта Осиё халқлари фольклори ва адабиётида бу қадар кенг ёйилишида «Қуръон», тафсир, ҳадислар билан бир қаторда «Қиссасул анбиё» каби манбалар муҳим ўрин тутганлигини Е. Э. Бертельс ҳам қайд қилган эди².

«Сабаъи сайёр»да Хизрнинг ер остидаги зулмат дунёсидаги оби ҳаёт чашмасини топиб, унинг сувидан татиб кўрганлиги шундай тасвирланган:

Қора шол ичра ўйлаким зулмот,
Хизрдек нўш қилди обиҳаёт (176-бет).

Шарқ мифологияси талқинига кўра, Хизр яшиллик, баҳор, барқ уриб ўсаётган ўсимлик оламига тимсол қилинади. Адабиётшунос И.Ҳаққулов «Хизр бадий ижодда тўни ва салласи яшил, оқ от минган, қўлида узун найза мўйсафид қиёфасида тасвирланган», -деб ёзади³. Т.Хўжаевнинг фикрича ҳам «Хизр» сўзининг этимологик жиҳати кўпроқ яшилликка дахлдор»⁴.

Бизнинг фикримизча, Хизр образининг яшиллик, сабза ранг билан боғлиқ ҳолда талқин қилинишининг тарихий асоси «Қисаси Рабғузий»даги қуйидаги нақлга бориб тақалади: «Хизр маъниси яшил бўлур. Қаю тош уза Хизр алайҳиссалом ўлтурса, ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди. Аймишлар: қаю ерда ўлтурса, ул ер кўкарур эрди»⁵. Ўзбекларнинг мифологик тасаввурларида Хизр образининг барака, мўл ҳосил билан боғланиб келишининг сабаби ҳам ана шунда, яъни «қаю ерда ўлтурса ул ер кўкариши»дадир. Алишер Навоий Хизр образининг яшил ранг билан боғланишига ҳам алоҳида эътибор берган ҳамда поэтик образ яратишда ана шу мифологик қарашдан ҳам самарали фойдаланиб, қуйидаги байтларни битган:

¹ Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. - Тошкент, 1969, 63-бет.

² Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке // Избранные труды. Т.4. - М., 1965. - С.118-119.

³ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида, 178-бет.

⁴ Хўжаев Т. XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1996, 15-бет.

⁵ «Қисаси Рабғузий», 68-бет.

Лаби лаъли зулоли ҳайвоний,
Хизр янглиғ либоси райҳоний.
Ҳулла узра юзики жилва қилиб,
Сабза узра гули биҳишт очилиб (221-бет).

Маълумки, мумтоз адабиётда маъшуқанинг лаби устидаги майин туклар «хат» деб аталади ҳамда рамзий маънода Хизрга ташбеҳ қилинади. Алишер Навоий «ёр лабидаги «сабзаи хат», яъни ғоят нозик ва майин туклар шу даражада гўзалки, элни хароб қилади. Бинобарин, сабза ранги, яъни яшиллик Хизрнинг нишонаси», деган бадиий фикрни шундай ифодалайди:

Шўхким бўлди сарвдек чолок,
Сабзаи хатти айлар элни ҳалок.
Хизр бу рангдин нишон топти,
Тонг йўқ ар умри жовидон топти (235-бет).

Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётининг эртак, дoston, афсона каби эпик жанрларида, шунингдек, мифологик тасаввурларда Хизр кўпинча қийин аҳволда қолган кишиларга ёрдам қўлини чўзадиган кўмакчи, ҳомий ва пир сифатида тасвирланади. Рабғузийнинг нақл қилишича, «Хизр дарёларда юрур. Илёс саҳроларда йўлдин озганларга йўл кўргизурлар. Ишлари бу турур»¹.

Алишер Навоий ўзининг «Сабъаи сайёр» асарида қаҳрамоннинг қошига афсонавий ҳомийнинг келишини тасвирлар экан, Хизрнинг кишиларга кўмакчи, мададкор бўлиши тўғрисидаги халқ қарашларига асосланади:

Файри ўлмак йўқ эрди тадбири,
Етти бошимға Хизрваш пири.
Хирқаси ахзару асо ахзар,
Гўйи ул эрди Хизр пайғамбар (216-217-бетлар).

Бу ўринда Хизр пир, ҳомий вазифасини бажармоқда. Шарқ мифологиясида Хизр адашган йўлчиларга йўл кўрсатувчи, уларни манзил сари йўлловчи ғайриоддий ҳомий сифатида гавдаланади. Фольклоршунос олим М.Афзаловнинг қайд қилишича, «эртак қаҳрамонига Хизр учраса, у албатта, осон йўл билан мақсадига эришади, бах-

¹ «Қисаси Рабғузий», 68-бет.

тли бўлади, деган тушунча талқин этилади. Халқ орасида «Хизр назар қилган», «Хизр йўлиққан», «Хизр назар қилган кишининг иши ўнгидан келади» деган тушунчалар кенг тарқалган»¹.

«Сабъаи сайёр»да Хизрнинг ҳамроҳлигига бўлган ишончни ўзида ифодалаган мисралар мавжуд:

Гаҳ мунга, ул қарину гоҳ анга,
Худ бу иккиси Хизри роҳ анга (209-бет).

«Сабъаи сайёр»да қадимги туркий мифологияга тааллуқли бўлган асотирий деталлардан бири — оби ҳаёт ҳақидаги қарашлар ҳам ўз аксини топган. Асарнинг йигирма олтинчи бобида шоир тазод санъатини қўллаб, ровийнинг ҳаёт бахш этувчи сўзидан Баҳром бамисоли ўлган кишидек ўзидан кетганлигини тасвирлашда «оби ҳаёт» образидан фойдаланган:

Анинг оби ҳаётдек сўзидин,
Борди ўлган киши киби ўзидин.
Кимни беҳуш этар бу афсона,
Ўзига худ келиб нетар ёна? (365-бет).

«Сабъаи сайёр»да Нуҳ алайҳиссалом образи билан боғлиқ поэтик талқинларга ҳам ўрин берилган.

Маълумки, мамлакатимизда яратилган энг қадимий ёдгорликлардан бири «Авесто»да мужассамлашган мифологик тасаввурлар қатлами ҳам ўзбек фольклори ҳамда ёзма адабиётининг образлар таркибининг шаклланишига катта ҳисса қўшган. Алишер Навоий ҳам туркий халқлар фольклори образлар тизимининг бадий арсеналидан ижодий ўзлаштириш орқали баҳраманд бўлиш жараёнида тарихий-генетик жиҳатдан «Авесто»га бориб тақаладиган кўплаб мифик персонажларни бадий матн доирасига олиб кирган.

Жумладан, «Сабъаи сайёр»да қўлланилган дев, пари, аждар, Қаюмарс, Заҳҳок, Гуштасп, Зол, Жамшид, Афридун, Куршос, Кайқубод, Кайковус, Кайхисрав кабилар ана шундай персонажлар сирасига киради.

Хуллас, миф ёзма адабиёт тараққиётида муҳим ўрин тутган тафаккур дурдоналаридан бири бўлиб, инсониятнинг энг қадимги даврлардаги тасаввурлари ва эътиқодий қарашларини ўзида акс эттир-

¹ Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. - Тошкент, 1964, 49-бет.

ган. Бундай қарашлар турли образ, сюжет ва мотивлар шаклида фольклор асарларида бўй кўрсатиб, улар орқали ёзма адабиёт бадиий оламининг теранлашувига ҳам катта ҳисса бўлиб кўшилган. Айни ҳолатни Алишер Навоий ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин. «Сабъаи сайёр» достонида шоир ўз бадиий ниятини амалга оширишда фольклор аъёнлари билан бир қаторда мифологик тасаввурлар тизимидан ҳам унумли фойдаланган.

«Сабъаи сайёр» достонидаги мифологизмларни тарихий-генетик хусусиятларига кўра қадимги туркий асотирлар, «Авесто» ва зардуштийлик мифологияси, араб-ислом мифлари ва халқимизнинг инонч-этиқодларини ўз ичига олган халқ қарашлари қатламига бўлиб таснифлаш мақсадга мувофиқдир. «Сабъаи сайёр» достонида қадимги аждодларимизнинг осмон ёритқичлари, сайёралар ҳаракати ва фалакий ҳодисаларни асрлар давомида кузатиш асосида чиқарилган ҳаётий тажрибаларни ўзида мужассамлаштирган самовий қарашлари ҳам акс этган. Бу асосан сеҳрли «етти» сони билан боғлиқ етти фалак, етти сайёра, етти кўк, етти кун, етти ранг, етти қаср, етти қиз, етти сайёҳ, етти йил, етти ота каби тушунчалар билан боғланган бўлиб, асарнинг сюжети, композицион қурилиши ҳам бевосита ана шу еттилик мезонига асосланган.

Асарда қўлланилган Хизр, Лот, Манот, Уззо, Аланқува, оби ҳаёт, пари, дев, аждар, Сулаймон, Нуҳ, Қаюмарс, Заҳҳок, ҳушанг, Гуштасп, Эрам, Азроил, Жамшид, жин, хур, гилмон, қақнус, ҳумо, бодпо, жон қуши каби мифологик образларнинг ҳар бири шоир бадиий мақсадидан келиб чиқиб муайян поэтик функцияни адо этган. Алишер Навоий мифологик образларни бадиий тимсол сифатида қўллаган ҳамда улардан поэтик санъатларни вужудга келтиришда самарали фойдаланган.

«САБЪАИ САЙЁР» ДОСТОНИ ВА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Адабиётимиз тарихида шундай асарлар борки, улар яратилиши жиҳатидан аъёнвий бўлиши билан бирга адабий-бадиий заминлари жиҳатидан халқимизнинг қадимий тасаввурларига, мифологик қарашлари ва халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Бундай асарлар асосий мотивлари, ҳатто композицион қурилиши ва услуби жиҳатидан ҳам фольклорга яқин туради. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони шундай асарлардан биридир.

«Сабъаи сайёр» достонининг фольклорга яқинлигини кўрсатувчи энг асосий нуқталардан бири ҳақиқатан ҳам асар марказида турадиган қолипловчи сюжет чизигининг Баҳром ва Дилором саргузаштлари асосига қурилганлигидир. Мазкур достоннинг композициясини чуқур таҳлил қилган профессор Н.Маллаев бу ҳақда шундай ёзади: «Баҳром образи шаклланиш тарихи билангина эмас, балки саргузашти ва қиёфаси билан ҳам халқ ижодиётига яқиндир. У Фирдавсий достонида кўпроқ паҳлавон ва баҳодир, Низомий, Деҳлавий ва Навоийда, бир томондан, ошиқ ҳамда халқ орзусидаги адолатли подшо, иккинчи томондан, халқ қарғишига йўлиққан золим шоҳ ва айш-ишратга берилган худбин сифатида гавдаланади. Низомий достонида у қулонни қувиб, горга кириб ғойиб бўлади. Деҳлавий достонида чоҳга тушиб кетиб, беному нишон йўқолади. Навоий достонида уни ер ютади. Уч ҳолатда ҳам Баҳромнинг тақдири фольклорга хос ечим билан ҳал этилади. Баҳром билан Монийнинг учрашуви, Дилоромнинг келтирилиши, ғабланган худбин Баҳромнинг Дилоромни чўл-биёбон қаърига ташлаб кетиши, Хоразмга йўл олган Чин савдогарининг иттифоқо чўлда Дилоромни топиб олиши, етти қаср, етти мусофирдан етти ҳикоя тингланиши ва бошқалар, кўпдан-кўп эпизод ва деталлар «Сабъаи сайёр»ни, унинг қаҳрамонларини фольклорга яқинлаштиради»¹.

Алишер Навоий достонининг бир қатор мотивлари фольклор асарлар эпизодларига яқин туради, яъни дoston билан фольклор асарларида бир қанча ўхшаш мотивлар мавжуд. Шундайлардан бири қолипловчи сюжетнинг бошланишидир. Бошқача айтганда, дostonнинг асосий сюжет чизиги — Баҳром ва Дилором саргузашти фольклорга хос тасвир мотиви билан бошланади.

Маълумки, халқ дostonлари ва эртакларида қаҳрамоннинг бўлгуси ёрига ғойибона ошиқ бўлиши мотиви тез-тез учраб туради. Бу мотивга кўра, асар сюжети қаҳрамоннинг ё туш, ёки тасодифдан гўзалнинг суратини кўриб қолиши ёхуд у ҳақида бировнинг хабар бериши билан бошланади. Бундай ҳолни «Сабъаи сайёр» дostonида Дилоромнинг Моний чизган суратини Баҳром кўриб қолиб, ошиқу беқарор бўлиши эпизодида яққол кўрамыз:

Кўйди шаҳ хизматида фарзона,
Шаҳ пари кўргач, ўлди девона.
Маҳв ўлиб кимса бирла демади сўз,

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. -Тошкент, 1974, 167-бет.

Андин оқшомғача кўтармади кўз.
Тинмайин айлар эрди наззора,
Шоҳни қилди ишқ бечора.
Жониға сурати бало тушди,
Булжааб сурате анга тушди (87- бет).

Бу эпизод «Кунтуғмиш» достонининг бошланишига ўхшаб кетади. Унда тасвирланишича, қирқ йигити билан дарё бўйида ов қилиб юрган Кунтуғмиш дарёдан оқиб келаётган бир сандиқни кўриб қолади. Сандиқни дарёдан олиб чиқиб, очиб қарасалар, унинг ичида Зангар юртининг маликаси Холбеканинг сурати бор экан. Суратни кўрган Кунтуғмиш ошиқу беқарор бўлиб, ҳушидан кетиб йиқилади. Ҳушига келтирилгач, йигитларига қараб шундай дейди:

Боғ ичида олма, анор истайдир,
Бўйи маҳбуб, мушки дилдор истайдир,
Қадрдонлар, бирга юрган бекларим,
Дўстлар-ай, кўнгил бир ёр истайдир.
Бекларим, қилманглар бағримни кабоб,
Фарибнинг кўнглини овламоқ савоб,
Эртароқ подшодан олинглар жавоб,
Дўстлар-ай, кўнгил бир ёр истайдир.
Қулоқ сонглар бу тўрангнинг тилига,
Булбул ошно бўлар боғнинг гулига,
Ўзларинг чоғланглар Зангар йўлига,
Дўстлар-ай, кўнгил бир ёр истайдир¹.

Кунтуғмишнинг бу монологини ўқир эканмиз, беихтиёр Дилоромнинг суратини кўрган Баҳромнинг рассом Монийга мурожаати эсга тушади:

Деди шоҳ: «К-эй бу ғамда дармоним,
Роҳати жону офати жоним!
Мени бу сурат айлади шайдо,
Ақл шайдоға, бўлмағай пайдо.
Ҳам сен-ўқ меҳнатимга парво қил,
Дардманд айладинг, мудово қил!
Айтким, найламак керакдур бот,
Ким висолиға етгамен ҳайҳот!» (88-бет).

¹ Булбул тароналари. 1-том. - Тошкент, 1973, 178-179-бетлар.

Мотивдаги умумий ўхшашликдан ташқари, тасвир вазиятидаги бундай яқинлик Алишер Навоийнинг халқ психологиясини жуда чуқур билганлигини ва ундан ўз достонида ўринли фойдалана олганлигини кўрсатади.

«Сабаъи сайёр» достонидаги етти мусофир ҳикояларининг ҳам замини фольклордадир. Бу ҳикоялардаги кўпгина мотивлар, ажойиб-ғаройиб тасвирлар халқ эртаклари ва дostonларидаги тасвирларга ўхшаш келади. Масалан, учинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофир ҳикоясида Миср шаҳридан бўлган бир бойнинг ўгли Саъд жасорати ва шижоати тасвирланади. Саъд даҳшатли тўсиқларни енгиб, оғир шартларни бажариб, севгилиси висолига эришади. У инсоннинг душмани бўлган ёвуз кучларни маҳв этади, ғаройиб тилсимларни очади, ёвузликлар тимсоли бўлган қатрон девни енгади. Саъд енгиб ўтиши керак бўлган ғовлар, тўсиқлар фольклор асарлари қаҳрамонлари мақсад йўлида енгиб ўтадиган ғовлар, тўсиқлар, синовларга ўхшайди. Одатда бундай ғовлар учта. Масалан, «Малика айёр» достонида Шоқаландар (Гўрўгли) ва Авазхонлар Малика йўлидаги ғовлар - Оқ дев, қизил дев ва қора девларни енгиб ўтади.

Ёки «Балогардон» достонида тасвирланишича, Авазхон Бало девни тадбиркорлик билан уч шартда енгади. Шу орқали девни ўз хизматига солади. Ҳатто Алишер Навоий тасвиридаги девларнинг маскан макони, ташқи қиёфаси, куч-қуввати, фаросатсизлиги халқ эртаклари ва дostonларидаги девлар тасвирига жуда мос келади. Масалан, «Эркенжа» эртагида дев шундай тасвирланади: «Дарвоза тагида бир дев ётганмиш. Бўйи саксон газ, калласи қападай, бурни пакиннинг қинидай, кўкрагида ўсган жуни ўттиз серканинг қилидай, кўзи зиғирнинг гулидаймиш»¹. Бу тасвир Навоий достонидаги қатрон девнинг кўринишига жуда ўхшаб кетади. Асарнинг йигирма иккинчи бобида учинчи иқлим йўлидан келган сайёҳнинг ҳикояси берилган бўлиб, унда қатрон дев образи тасвирланган:

Бурноғи банд аро топиб кўрган,
Девсон зангию оти қатрон.
Зўри олинда пил ўйлаки мўр,
Ҳар туки соию пил чоғлиқ зўр.
Разм вақти қаро бало келибон,
Танида ҳар ранг аждаҳо келибон.
Қальанинг кутволи ул занги,
Кутволи сипехрдек ранги (221-222- бетлар).

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Икки томлик. 2-том. -Тошкент, 1974, 93-бет.

Ҳикоядаги фантастик тасвир, муболағавий услуб, хусусан, Саъд ўз мақсадига етишиш учун сирини очган тилсимли кўргонлар тасвири фольклор асарларидаги шу хилдаги эпик талқинлар билан муштараклик касб этади.

Фольклор асарлар ва Алишер Навоий асари орасидаги бундай муштараклик бошқа ҳикоятларда ҳам яққол кўринади. Масалан, тўртинчи иқлим йўлидан келган мусофирнинг ҳикоясидаги Масъуднинг душман Баллунинг қизи томонидан зиндондан қутқарилиши, бешинчи иқлим йўлидан келтирилган мусофирнинг ҳикоясидаги Муқбил ва Мудбир билан боғлиқ афсонавий воқеалар ўзбек халқ эртаклари ва дostonларида тез-тез учраб турадиган асосий мотивлар—сюжет ҳалқаларига жуда ўхшашдир. Қиёс учун бир мисол келтирайлик. «Ойсулув» дostonида Кунботир Қайсарнинг қизи Офтобой томонидан зиндондан қутқарилади. Ёки Алпомишнинг зиндондан чиқишига уни севиб қолган Товкаой ёрдам беради. Булар Алишер Навоий тасвиридаги Баллунинг қизи томонидан Масъуднинг қутқарилишига ўхшаб кетади.

Алишер Навоий дostonда ўзига хос композицион усул қўллайди. Бу Баҳром ва Дилором саргузаштидан иборат қолипловчи сюжет доирасида етти мусофир ҳикоясининг берилишидир. Бундай усул «Уч ёлғондан қирқ ёлғон», «Уч-оға-ини ботирлар», «Уч ёлғон» каби халқ эртакларида тез-тез учраб туради. Алишер Навоий дostonида фольклор билан умумий сюжет ўхшашликларидан ташқари фольклорнинг бадиий воситаларидан, халқ мақоллари ва таъбирларидан усталик билан фойдаланганлигини кўрамыз. Шоир ҳикоятларни бошлашда, воқеаларни бир-бирига улаш, бир воқеадан иккинчи воқеага ўтишда фольклор усуллари ва воситаларидан унумли фойдаланган. Биргина мисол келтирайлик. Ўзбек халқ эртаклари «Бир бор экан, бир йўқ экан...» сингари анъанавий бошланма билан бошланади. Бу усулни Алишер Навоий аввалги иқлим йўлидан келган мусофирнинг Фарух ва Ахий ҳақидаги афсонасида муваффақиятли қўллаган:

Бору йўқ чун дуоки билди, деди,
Деди: «Бир бор эдию бир йўқ эди...» (141-бет)

Юқорида баён қилинган фикрдан ва олимларнинг тадқиқотларидан маълум бўладики, фольклор материаллари Алишер Навоий асарларида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Улар шоирнинг газал ва дostonларида муҳим эстетик вазифани ўтайди ва янгича мазмун, янгича руҳ билан бойиган ҳолда ишлатилади. Натижада, шоир асари мазмунининг ажралмас таркибий қисмига айланади. Бу эса, халқ

оғзида кўчиб юрган фольклорнинг турли мазмун, турли ранг, турли жанрлардаги намуналари шоир илгари сурган гоёвий мақсадни бадий бўёқларда ҳар томонлама рўёбга чиқаришга имкон беради. Демак, халқ ижоди материалларини шоир кўзлаган мақсад ва гоёларини очишга, XV аср халқ ҳаётини тасвирлашга хизмат қилдириш Алишер Навоийнинг фольклордан фойдаланишдаги асосий принципларидан биридир. Буни шоирнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлайди:

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.
Мазмунга бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун.

«Сабъаи сайёр» достонида қўлланилган фольклорга хос анъанавий мотивлардан яна бири қаҳрамоннинг туш кўриши тасвирдир. Зеро, «туш туркий халқлар оғзаки ижодида муҳим ўрин тутади. Туш манзараси бўлмаган эртақ ёхуд дostonларимиз камдан-кам учрайдики, уни ўрганмасдан туриб, халқ ижоди намуналари замиридаги маъно-моҳиятни тўлиқ англаб етолмаймиз»¹.

Достоннинг йигирманчи бобида биринчи иқлимдан келган йўловчи-сайёҳ тилидан баён қилинган ҳикоятда қаҳрамоннинг туш кўриши лавҳаси тасвирланган. Унда ҳикоя қилинишича, ҳинд мамлакати шоҳининг ўғли Фаррух бир кечаси ётиб туш кўради. Шоир Фаррухнинг туш кўриши лавҳасини маҳорат билан тасвирлаган:

Субҳ чун саждаи ниёз этти,
Кўзига уйқу турктоз этти.
Жилва қилғоч хаёли руҳоний,
Минг сувар зоҳир ўлди пинҳоний:
Ўзини кўрди бир биёбонда
Ким, улус беҳисоб эди анда.
Борча кўч аҳлию сафар хайли,
Бир тараф лек борчанинг майли.
Бор эди ул арода бир маҳмил,
Бухтийи чарх ўлуб анга ҳомил.
Маҳмил устида маҳмали мушкин,
Мушк сочиб нечукки нофаи Чин.

¹ Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. — Қарши: Насаф, 1999, 103-104-бетлар.

Мутаҳаррик бўлуб насими сабо,
Чунки махмилдин ўлди парда рабо.
Ул аморида худ пари эрди,
Не пари, меҳри ховари эрди.
Ул қуёш ламъаси қул айлади пок,
Нотавон жисмин ўйлаким хошок.
Боқти Фаррух чу ул тараф бетоб,
Тўлун ойни ёшурди тийра саҳоб.
Улча етти қулоққа халқ дери,
Бу эдиким: «Эрур бу қудс ери».
Фаррух уйғонди секриб уйқудин,
Кўзидин уйқу ўчти қайғудин (143-144-бетлар).

Кўринадики, шоир бу ўринда маъшуқани тушда кўриб ошиқ бўлиш ҳодисасини анъанавий туш мотиви воситасида тасвирламоқда. Бу мотив ўзбек эпосида, хусусан, дoston ва эртақларда жуда кўп учрайди.

Раҳматулла Юсуф ўғли айтган «Юнус билан Мисқол» достонида тасвирланишича, Гўрўғлибек йигирма ёши тўлиб, йигирма бир ёшга қадам қўйганида бир кеча ётиб туш кўрибди. «Шу кеча тушида бири ой бўлса, бири кун, бири гул бўлса, бири гунча, бири асал бўлса, бири шакар, осмон билан ернинг оралиғида Юнус билан Мисқол парини кўрди. Бири ўнг ёғида эмиш, бири чап ёғида эмиш. Бировининг сочи буралиб мағрибга тушган эмиш, бировининг сочи буралиб машриққа тушган эмиш. Гўрўғлибек қайсисини аввал қучоқласам экан, деб ҳайрон эмиш. Гўрўғлибек икки қўлини икки ёққа ҳа, деб сермар эмиш».

Уйқудан уйғонганидан кейин эса, кўрган тушини баён қилиб, қирқ йигитга шундай деб турган экан:

Эй ёронлар, қадрдонлар тушимда,
Нурга ўролмишман ичу ташимда,
Икки пари, иккови ҳам қошимда,
Бири ҳуру, бири пайкар кўринди.
Бири эрмиш бу жаҳоннинг қуёши,
Боз бири қамардай анинг тенгдоши,
Бир-бирига ўшар жилмайиб кулиши,
Бири ёқут, бири гавҳар кўринди.
Бири Юнус эмиш, бириси Мисқол,
Бўлибман уларни кўрганда беҳол,
Тушим чинму экан, ё бир масал,
Бири жоду, бири айёр кўринди¹.

¹ Гўрўғлининг туғилиши. Тўрт жилдлик. 1-жилд. - Тошкент, 1996, 127-128-бетлар.

Қаҳрамоннинг бўлажак ёрини тушида кўриб ошиқ бўлиб қолиши мотиви ўзбек халқ эртақларида ҳам мавжуд. Бунда туш мотивининг эпик функцияси ўзга юртда яшовчи малика ёки гўзал қиз ҳақида хабар бериш ва шу асосда қаҳрамоннинг сафари йўналишини белгилашдан иборатдир. «Қирон ботир» эртагида тасвирланишича, подшонинг ўғли бир куни туш кўриб, тушида бир қизни кўриб ошиқ бўлиб қолибди.¹ «Ойпари» эртагида эса, хусанбой деган бир йигит бир куни хужрасида ётиб, бир туш кўрибди. Тушида бошида ой туққан эмиш; оёғига кун туққан эмиш; киндигига чўлпон уялаган эмиш. Чўчиб уйғонса, туши эмиш.²

Учинчи иқлим йўлидан келган сайёҳнинг ҳикоясида ҳам туш лаваҳаларига кенг ўрин берилган. Ҳикояда тасвирланишича, мисрлик бир бойнинг олдига икки киши келиб, Китвар деган жой ҳақидаги бир ажойиб нақлни айтиб берадилар. У жаннатмакон жой тоғлар орасида бўлиб, унда олий бир бутхона бор эмиш. Ичи ҳам, таши ҳам тошдан ясалган бу бутхонага кириб ухлаган киши туш кўрар, тушида ажойиб вужудли икки киши намоён бўлиб, ҳар бири биттадан гап айтар экан. Улардан бирининг гапи яхшилик ҳақида бўлиб, кинининг фаровон ҳаётидан дарак берса, иккинчисининг айтган ўзлари ранжу алам сари етаклар эмиш:

Кирибон ул саводи менуға
Кечаким кўзи борса уйқуга.
Туш кўрар ҳеч шаксизин ул шом,
Ки, ики сурати ғариб андом.
Келиб онинг қошиға дерлар сўз,
Тиқиб онинг юзига ҳар бири кўз.
Ҳар бири бир ҳадис анга айтур,
Келгачу дегач ўрнига қайтур.
Бири бир яхшиликки кўргуси ул,
Бир танаъум сорики топқуси йўл.
Бири дер ранжким қўяр юз,
Толии солибон суға юлдуз.
Бу ики ишдин ўлғоч ул оғаҳ,
Уйқудин сесканиб қўпар ноғаҳ (206-бет).

Мана шу икки суратдан икки гапни эшитган одам ноғаҳон уйдудан уйғонар эмиш.

¹ Олтин бешик. Ўзбек халқ ижоди. — Тошкент, 1985, 27-бет.

² «Олтин бешик», 165-бет.

Саъд ҳам ўша жойни излаб йўлга чиқади ва ўша мусофирлар айтган бутхонани топиб, у ерда тунайди. Тонгга яқин ажойиб бир туш кўради, тушида икки қуш намоён бўлади:

Тушига кирди ҳам бу олий дайр,
Ким, қилур эрди анда ҳар сори сайр.
Кўрдиким, икки сурати дилкаш,
Қуш киби, лек ранги ахзарваш.
Мутаҳаррик бўлуб, наво айлаб,
Дайрдин учтилар ҳаво айлаб.
Учубон эврлуб анинг бошига,
Қўндилар иккиси келиб қошига.
Бириси чекти мужда бирла хурўш,
қилди мундоғ нидо нечукки сурўш.
Ким: «насибинг сенинг пари бўлмиш
Ки, юзи меҳри ховарий бўлмиш!»
Яна бир бийм бирла қилди нидо,
Этти мақсудини бу янглиг адо.
Ким: «сени дев қилғусидур асир,
Солиб икки аёгингга занжир».
Қилибон ҳайрат ул ғаробатдин
Сесканиб қўпти бу маҳобатдин (210-211-бетлар).

Бу лавҳада ҳам туш мотиви эпик хабар бериш вазифасини бажа-ради. Қушларнинг қаҳрамон тақдири хусусида маълумот бериши мо-тивни «Аҳмаджон билан Луқмонжон» эртагида ҳам учрайди. Ўгай она-сининг туҳмати туфайли ўлимга ҳукм қилинган ака-ука Аҳмаджон билан Луқмонжонни ўлдиришга жаллодларнинг кўзи қиймай, чўлга қўйиб юборишади. Ака-ука бир тут дарахтининг тагида дам олмоқчи бўладилар. Аҳмаджоннинг уйқуси сергак экан, дарахтга икки қуш келиб қўнганида уйғониб кетибди. Аҳмаджон қуш тилини билан экан, шунинг учун қулоқ солиб ётибди: «Эй ўртоқ, - дебди биринчи қуш, - пастда ётган одам мени отиб гўштимни еса, подшо бўлади». Ик-кинчиси эса: “Мени отиб еса, вазир бўлади”, — дебди. Шунда Аҳмад-жон икки қушни отиб туширибди ва бирини пишириб ебди¹.

Алишер Навоий халқ оғзаки бадиий ижодиётининг қадимий эпик анъаналаридан дурустгина хабардор бўлганлиги сабабли туш мотив-ларнинг бадиий имкониятларини ҳам яхши билган. Шу боис «Сабъаи сайёр»ни яратишда *туш* мотивларидан фойдаланган.

Туркий халқлар фольклоридаги мифологик қарашларга кўра, гор ўзга оламга ўтиш йўли ёки ғайриоддий хислатли кишилар, пирлар,

¹ «Олтин бешик», 21-22-бетлар.

ҳомийлар истиқомат қиладиган жой сифатида тасаввур қилинган. Шунинг учун ҳам фольклор асарларида қаҳрамоннинг горга кириши унинг ўзга оламга ўтганлигини англатса, горда яшовчи нуроний чол, ялмоғиз кампир, чилтон ёки бошқа персонажлар унга маслаҳат беришади, йўл кўрсатадилар, мушкулларини осон қиладилар. «Сабъаи сайёр»да ҳам гор детали иштирок этган лавҳа мавжуд бўлиб, унинг замирида ўзбек фольклорида шаклланган эпик мотивлар ётади.

Тушида икки қушдан ажойиб-ғаройиб сўзларни эшитган Саъд нима қиларини билолмай, сарсон бўлиб турганида, унга горда яшовчи бир донишманд пирнинг олдига боришни маслаҳат берадилар. У ўша горни излаб топади ва гор ичига киради:

Гор аро кирдилар ҳарос била,
Раҳрави икки раҳшунос била.
Кўрдилар гор ичинда айвони,
Кўҳқан тешаси қозиб они.
Гўшада муътакиф дейилган пир,
Халқдин гор ичинда узлатгир.
Жисми ошуфта сочи ичра ниҳон,
Ўйлаким, тун саводи ичра жаҳон.
Кўнгли ичра улум пинҳони,
Кон ичинда жавоҳири кони.
Фош ҳикмат шукуҳи зотидин,
Етти юз йил ўтуб ҳаётидин.
Не жаҳондин анга умед, не бийм,
Деб отин халқ Пайлақус ҳаким (212-213-бетлар).

Бу лавҳа Раҳматулла Юсуф ўгли айтган «Гўрўглининг болалиги» достонидаги қаҳрамоннинг Говсил-Гиёс хузурига бориши мотивига ўхшаб кетади. Унинг макони ҳам гор, *Гўрўгли* «ассалому алайкум», деб горга кириб борди. Қараса, ичкарида ўтинхона, обхона, бир ёғида борхона, бир ёғида оловхона, ўртада гулхан, энди ўчиб, чўғ бўлибди. Гулхан атрофида бўлса, қирқ киши, бир катта қозон темир ўчоқнинг устида биқтирилиб турибди. Гўрўглининг оти гирот ҳам ана шу горда экан¹.

Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонини ёзишда халқ оғзаки бадий ижоди асарларининг тили, услуби ва поэтик воситаларидан ҳам кенг кўламда фойдаланган. Достондаги ҳикоятларда бир воқеадан иккинчи воқеага ўтишда ҳам халқ оғзаки ижоди намуналаридан, жумладан, мақол, матал, афоризмларни қўллаган. Шоир халқ

¹ «Гўрўглининг туғилиши», 80-81-бетлар.

мақоллари намуналарини «Сабъаи сайёр» достони ҳикоятларининг моҳиятидан келиб чиқиб, гоҳ айнан, баъзан эса муайян ўзгаришлар билан мазмунини сақлаган:

«Ҳар кишиким бировга қозгай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ».

Бошқа бир ўринда эса, суқир киши ёруғликни пайқамаслиги ҳақидаги ҳақиқатни мақол ўрнида қўллаб, кўршапалакнинг тунда учгани боис қуёшнинг чарогон нур манбаи эканлигидан беҳабарлиги тўғрисидаги ибратли ҳикматни яратган:

Чун кўриб ақл ройи мухталифи,
Кўзини кўр этиб қазо алифи.
Кўр билмас ёруғ эканин қуёш,
Кундуз учмоғ ғариб эрур хуффош (9-бет).

«Сабъаи сайёр»да ишлатилган бир қатор матал ва мақоллар асарнинг гоёвий мазмунини ва персонажларнинг характерини очиб бериш билан бирга гоётда нафис фикрларни ифодалаш учун ҳам хизмат қилган. Навоий халқ иборалари даражасига қўтарилган теран мазмунли, ўткир маъноли ҳикматларни ҳам яратиб, ўз достонига сингдириб юборган:

Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

«Сабъаи сайёр» достонининг тили халқ жонли тилига яқинлиги, халқчиллиги, образлилиги, бадиий юксаклиги билан ўзбек мумтоз адабиёти вакиллариининг асарлари орасида алоҳида ажралиб туради. Алишер Навоий бир томондан, ўзигача халқ ўртасида тарқалган афсона ва ривоятларни қайта ишлаб ўз асарларига киритиш орқали уларга янгича руҳ ва умр бахш этган бўлса, иккинчи томондан, ўзининг ўлмас асарлари билан фольклорнинг бадиий ривожига ҳам улкан ҳисса қўшган.

Шоирнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги фольклор материалларининг таҳлили шуни кўрсатадики, фольклор шоир асарининг негизида, уларнинг асосидадир. Бу нарса Алишер Навоийнинг янада халққа яқинлигини кўрсатади. Алишер Навоий фольклорга хос мотивлардан фойдаланиш орқали меҳнаткаш омма нуқтаи назаридан ўз замонасининг шахс эркинлиги, ижтимоий адолат ва тенглик, вафо ва садоқат каби муҳим муаммоларни ўртага қўйди ва уларни ўз дунёқараши доирасида бадиий жиҳатдан ҳал қилиб берди.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий халқ оғзаки ижодиёти эпик жанрларининг анъанавий мотивлар таркибидан ҳам самарали фойдаланган. Жумладан, «Сабъаи сайёр» достонида ов, сафар, туш, шарт қўйиш каби мотивлар, сюжетни ташкил этувчи асосий воқеалар тизимининг қолипловчи ҳикоя атрофига уюшиши сингари эпик усуллар учрайдики, буларнинг барчаси тарихий-генетик жиҳатдан фольклор анъаналари таъсирида шаклланган.

Фольклоризмларнинг асосий вазифаси асарда тасвирланган ҳаётий воқеликнинг тўлақонли поэтик талқинини яратиш ҳамда асар персонажларининг характери, қиёфаси ва ички кечинмаларини тасвирлашга хизмат қилишдан иборат.

«САБЪАИ САЙЁР» ВА «БАҲРОМ ВА ГУЛАНДОМ»

Маълумки, Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган дostonлари халқ орасида ғоят кенг қўламда тарқалганлиги сабабли уларнинг фольклорий талқинлари ҳам юзага келган. Буюк шоир асарлари халқимиз орасида асосан икки хил йўл билан оmmалашган, яъни шоир бадиий меросининг асл намуналари билан бевосита танишув орқали ҳамда Навоий асарларининг халқона талқинлари воситасида. Адабиётшунос олим Н.Маллаевнинг фикрича, Алишер Навоий дostonларининг халқ вариантлари ҳақида сўз борар экан, масаланинг қуйидаги икки жиҳатига эътиборни қаратмоқ лозим: «а) Навоий асарларининг халқ китоби тарзидаги баёни; б) Навоий асарлари мотивлари асосида вужудга келган халқ эртаклари ва халқ дostonлари»¹. Бу ерда гап фақат Навоий асарларининг халқ китоблари ва фольклор жанрлари воситасида тарқалиши ҳақида кетмоқда. Навоий асарларининг умуман оmmалашishi ҳақида кетганда, масалани янада кенгроқ қўйиш зарур. Навоий асарлари асосида юзага келган насрий баёнлар халқ китоблари, дostonлар, афсона ва ривоятлар улуг шоир асарларига муносабат жиҳатидан олганда ҳам турли-тумандир. Масалан, атоқли олим Н.Маллаев таъкидлаганидек, XX аср бошларида бир неча бор нашр этилган Мир Махдум китобат қилган “Насри Хамсаи беназир”, Маҳзун яратган “қиссаи шаҳзода Фарҳоду Ширин”, “Китоби Мажнуну Лайли” кабилар улуг шоир асарларининг асосан насрий баёнлари, қиссалар услубида қайта ишланган нусхалари ҳисобланади. Уларда асосан улуг шоир асарларининг сюжети ва образлари

¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Тошкент, 1974, 229-бет.

сақланган бўлиб, баъзан ора-орада Навоий сатрлари ёки тузувчиларнинг ўзлари тўқиган шеърлар ҳам киритилган. Фарҳод билан боғлиқ эртақ ва афсоналар, шунингдек, Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» дostonлари эса Навоий асарларининг сюжет ва мотивлар силсиласи асосида вужудга келган оригинал фольклор асарларидир.

Шу ўринда бир масалага этиборни қаратмоқчимиз. Ўзбек адабиётшунослигида Алишер Навоий дostonлари асосида юзага келган халқ дostonларини, масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonларни шоир асарларининг халқ вариантлари деб юритиш одат тусига кирган. Бу, бир томондан, тўғри фикр, иккинчидан, уларни узоқ ижодий жараёни босиб ўтганлигини, халқ бахшиси репертуарида шакллангунча турли форма ва шаклларда бўлганлигини ҳам унутмаслик керак.

«Навоий асарларини мутолаа этиш учун фақат саводли бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки адабиёт бўйича маълум даражада билимга эга бўлиш, қисман бўлса-да, форс ва араб тилларидан хабардор бўлиш керак. Бунинг устига адабий тилда ҳам маълум ўзгаришлар вужудга келиб, кейинги асарларнинг тили Навоий тилидан бирмунча узоқлашиб, фарқланиб боради. Буларнинг барчаси Навоий асарларини қайта баён этиш асосида китобхонларга етказиш эҳтиёжини туғдиради. Бир неча асрли тажриба ва ўзига хос анъаналарга эга бўлган халқ китоблари бу борада қўл келиб, Навоий дostonларининг халқ китоби вариантлари вужудга келади»¹, -деб ёзади Н.Маллаев.

Бизнинг фикримизча, халқ китобларининг яратилиши жараёнидан фарқли ўлароқ, мумтоз адабиётимизда мавжуд бўлган муайян бир асар сюжетининг фольклор ижрочилари репертуарига ўтиши ва алоҳида асар сифатида шаклланиши ўзига хос ижодий жараён бўлиб, бунда бахши-шоирларнинг бадиий маҳорати ҳамда ижодий индивидуаллиги ҳам ҳисобга олиниши лозим. Зеро, «Фарҳод ва Ширин» дostonининг Фозил Йўлдош ўғли репертуарига ўтиши хусусида фикр юритган фольклоршунос М.Афзалов тўғри қайд қилганидек, «Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи билан Фозил шоир варианты ўртасида қатор ўхшашликлар бўлиши билан бирга принципиал фарқ ҳам бор, чунки ҳар иккала асар услуб этибори билан мустақил, ўзига хосдир»².

¹ Маллаев Н. Кўрсатилган асар, 230-231-бетлар.

² Афзалов М. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ варианты ҳақида // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб - Тошкент, 1973, 83-бет.

Демак, Алишер Навоий дostonлари асосида шаклланган фольклор асарлари ҳамда халқ китоблари шоир яратган бадиий қадриятларнинг айнан қайтариғи эмас, балки ўзига хос мотивлар таркиби ва эпик талқинига эга бўлган мустақил асарлар саналади.

Алишер Навоий дostonларининг халқ вариантлари вужудга келишига муайян тарихий-эстетик эҳтиёж сабаб бўлган. Ўзбек тилининг изчил тараққиёти шоир яшаган даврдаги китобхонларга бемалол тушунарли бўлган ва энгил қабул қилинадиган кўпгина тушунчаларнинг ўзгаришга учрашига олиб келган. Тилдаги бундай ўзгаришлар шоир асарларини халққа тушунарли бўлган шаклда қайта талқин қилиш, уларнинг халқона баёнларини яратиш, улуғ шоир бадиий оламини ўзида акс эттирган етук дostonларни давр китобхони ёки тингловчиси дидига, савиясига мос ҳолатда ифодалашни тақазо этган.

Бундан ташқари, Алишер Навоий ижодиёти халқ шоирлари, бахши ва эртақчилар репертуарининг муттасил бойиб бориши, уларнинг поэтик маҳоратини такомиллаштирувчи муҳим манбалардан бири вазифасини ҳам бажарган. Айниқса, саводли бахши ва қиссахонлар Навоий асарларини севиб мутолаа қилганлар ҳамда уларнинг мазмунини фольклор усулида қайта баён этиб берганлар. Шу тариқа улуғ шоир яратган дostonларнинг «фольклорлашув» жараёни рўй берган. Жумладан, «Сабъаи сайёр» дostonи таркибидаги ҳикоялар ҳам халқ оғзаки бадиий ижодиёти эпик жанрларининг сюжет силсиласини бир қадар бойитишга, тўлдиришга хизмат қилган.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonини шу асар асосида юзага келган халқ китоблари ва дostonлари билан қиёсий таҳлил қилиш натижасида:

-*биринчидан*, улуғ шоир асарларининг халқ орасида оммалашиш усуллари ва бу адабий жараённинг бадиий-эстетик қонуниятларини аниқлаш;

-*иккинчидан*, ёзма адабиёт ва фольклор ўртасида рўй берадиган ижодий муносабатлар тизимидаги ўзаро таъсир ва акс таъсир ҳодисаларининг ўзига хос хусусиятларини ёритиб бериш;

-*учинчидан*, халқ бахшилари ва фольклор ижрочиларининг Навоий ижодиётига муносабати ҳамда у яратган бадиий асарларнинг поэтик моҳиятини тушуниш иқтидорини белгилаш;

-*тўртинчидан*, ёзма ва оғзаки адабиёт вакиллари томонидан муштарак сюжет асосида яратилган асарларнинг ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатларини тадқиқ этиш имконияти туғилади.

Биз ана шу мақсаддан келиб чиқиб, «Сабъаи сайёр» дostonини Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Баҳром ва Гуландом» дostonи билан қиёсий тадқиқ этишга уриндик. Бу масала таҳлилининг му-

ҳимлиги шунда кўринадики, ўзбек адабиётшунослигида Алишер Навоий дostonларининг халқ вариантлари хусусида тўхталган барча олимлар фақат «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларини таҳлилга тортишган, холос. Хусусан, адабиётшунос Н.Маллаев¹ ва фольклоршунос М.Афзаловнинг² бир қатор илмий тадқиқотлари ҳам айнан «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг халқ вариантларига бағишланган. Алишер Навоий «Хамса»сига кирган дostonлар асосида мустақил асарлар яратган атоқли халқ бахшиси Фозил шоир репертуарида ижодида «Баҳром ва Гуландом» дostonи ҳам муҳим ўрин тутса-да, бу асар сюжетининг манбалари, бадиий хусусиятлари ва образлар талқини масаласи ҳалигача махсус ўрганилмаган.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асари халқимиз орасида жуда шуҳрат қозонди. Унинг насрий баёнлари қиссахонлар орасида севиб мутолаа қилинди, халқ шоирларининг эътиборини ўзига ҳам жалб қилди, ҳатто бахшилар репертуаридан ҳам ўрин олди. Навоийдан кейин шоир ва бахшилар «Сабъаи сайёр» сюжетига қайта-қайта муружаат қилишди ва бир қанча дostonлар, саргузашт асарлар яратишди, халқ орасида Баҳром номи билан боғлиқ ривоят, афсона ва нақллар пайдо бўлди. Атоқли халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Баҳром ва Гуландом» дostonи шундай асарлардан биридир. Бу дostonни Жамолиддин Асомиддинов 1940 йилда ёзиб олган бўлиб, у филология фанлари доктори М. Муродов томонидан нашрга тайёрланиб, биринчи марта 1964 йилда алоҳида китобча ҳолида чоп этилган³. Кейинчалик «Ўзбек халқ ижоди» кўптомлиги силсиласида «Зевархон», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби дostonлар билан биргаликда қайта нашр қилинган⁴.

¹ Маллаев Н. «Фарҳод ва Ширин» халқ афсонаси ва эртақларида // Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари. 99-том. - Тошкент, 1972, 164-174-бетлар; Яна ўша. «Фарҳод ва Ширин»нинг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианты // «Адабий мерос». 3-китоб. - Тошкент, 1973, 135-147-бетлар.

² Афзалов М. О народном варианте поэмы «Фархад и Ширин»: Автореф. дисс. ... филол. наук. - Ташкент, 1949; Яна ўша. Фозил шоир // Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари. - Тошкент, 1950, 110-113-бетлар; Яна ўша. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ варианты ҳақида // Фозил шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб - Тошкент, 1973, 81-85-бетлар; Яна ўша. О народном варианте дастана «Фархад и Ширин» // Взаимодействие литературы и фольклора. - Душанбе, 1974. - С.187-198.

³ Баҳром ва Гуландом (дoston). Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи: М.Муродов. - Тошкент, 1964.

⁴ Баҳром ва Гуландом. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1986, 5-119-бетлар.

Бу асарнинг ғоявий мазмуни, образлар силсиласи, сюжет қурилиши, композицияси ва асосий мотивларининг эпик талқини Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида тасвирланган воқеаларга маълум даражада ҳамоҳанглиги Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган бу дoston Баҳром ҳақидаги анъанавий сюжетлар асосида яратилганлигини кўрсатади. Шу билан бирга улар орасида жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Масалан, Алишер Навоий достонида қаҳрамонларнинг ишқий саргузаштларини қуйлаш, ошиқ-маъшуқларнинг ички кечинмаларини тасвирлаш, соф муҳаббат тароналари биринчи планда туради. Халқ достонида эса, анъанавий Баҳром сюжетига мутлақо ижодий ёндашилган бўлиб, ишқий-саргузашт характери бирмунча сусайтирилган. Фозил шоирдан ёзиб олинган «Баҳром ва Гуландом» достонида муҳаббат тароналарини қаҳрамонлик билан боғлиқликда қуйлаш асосий мақсад қилиб қўйилган. Унда асосан Баҳромнинг қаҳрамонликларини таърифлаш, унинг ботирлиги, мислсиз жасоратларини тасвирлаш, хуллас, халқ дostonларига хос қаҳрамон руҳ ҳукмронлик қилади. Шундан келиб чиқиб, дostonда қаҳрамоннинг севиқли ёр васлига этиш йўлидаги жасоратлари тафсилотга кенг ўрин берилган. Бунинг оқибатида «Сабъаи сайёр»дагига ўхшаш муҳаббат мавзуси асар марказига қўчирилмай, иккинчи планга тушиб қолган.

Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Баҳром ва Гуландом» дostonи халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма адабиёт ўртасидаги акс таъсирнинг ёрқин мисоли бўла олади. Халқ бахшиларининг мумтоз адабиёт сюжетига мурожаат қилиши уларнинг ижодий методи яқинлиги билан боғлиқдир. Чунки, олимларнинг кўрсатишича, Алишер Навоий дostonлари романтизм методи асосида яратилган бўлса, халқ бахшиларининг ижоди ҳам бевосита романтизм методига таянади. Воқеликни бадий идрок этиш ва уни тасвирлашдаги ўзаро яқинлик муайян материал асосида халқ дostonлари яратилишига сабаб бўлган. Фозил шоир ва унинг устозлари мақсади Навоий дostonи асосида илгаридан маълум бўлган асарни такрорлаш эмас, балки мустақил версияни яратиш эди. Шунинг учун ҳам халқ дostonида воқеаларнинг асосий йўналишлари бирмунча соддалаштирилиб, халқона руҳ кучайтирилган.

Бизнингча, «Баҳром ва Гуландом» дostonининг Фозил шоир репертуаридан жой олишини Алишер Навоий яратган «Сабъаи сайёр» асаридан бевосита таъсирланиш деб баҳоламаслик керак. Бунда ёзма адабиёт билан фольклордаги эпик анъана ўртасида турадиган «оралиқ шакл»нинг бадий ўрнини ҳам назардан соқит қилмаслик лозим. В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифовларнинг ёзишларича, халқ дostonи билан Навоий асари оралиғида муайян бир манба мавжуд бўлиб,

бу манба халқ китобидир.¹ Ўзининг тили ва услуби мураккаброқ бўлган Навоий асарларига қараганда халқ учун тушунарлироқ, соддароқ бўлган халқ китобларидан озиқланган бахшилар анъанавий сюжетни ижодий қайта ишлаб, мустақил дostonларни яратганлар.

XVIII асрнинг охирида ўзининг ижодий камолот чўққисига эришган шоир Собир Сайқалий халқ орасида мавжуд бўлган афсона ва ривоятлар ҳамда мумтоз ёзма адабий анъаналар асосида «Баҳром ва Гуландом» номли асар яратган. Бадиий жиҳатдан анча пишиқлиги ва сюжет қамровининг оригиналлиги билан ажралиб турадиган бу асарда адолатпарварлик ва муҳаббат, инсонпарварлик ва садоқат, жасорат ва мардлик тараннум этилган. Сайқалийнинг бу асари халқ китоби сифатида кенг шухрат қозонган бўлиб, Фозил Йўлдош ўғли ва унинг устозлари ҳам бирламчи манба сифатида ана шу асарга суянган бўлишлари мумкин. Шундай бўлса-да, бизнингча, бахши яратган дoston сюжетининг генезиси-ибтидоси Сайқалий асари орқали билвосита «Сабъаи сайёр» ва Баҳром ҳақидаги сайёр сюжетларга бориб боғланади. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, Собир Сайқалийнинг “Баҳром ва Гуландом” дostonи ҳақида Р.Алиев ва М.Муҳиддиновларнинг махсус тадқиқотлари бўлганлиги учун ҳам биз ўз ишимизда бу дostonни чеклаб ўтдик. Иккинчидан, «Сабъаи сайёр» дostonида фольклор анъаналари ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини” мавзуи ҳам бунга монелик қилди. Бунда ўзбек фольклори ва адабиётида Баҳром Гўр сюжетининг бадиий талқини ва тарихий-тадрижий эволюцияси муаммоси алоҳида тадқиқотлар талаб қилишини унутмаслик керак. Аммо “Сабъаи сайёр” билан халқ дostonи орасида Сайқалийнинг “Баҳром ва Гуландом” дostonи ёки В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифовлар таъкидлаган халқ китоби ёхуд қандайдир оалиқ ҳодиса бўлганлигини ҳам эътибордан соқит қилиш мумкин эмас.

Энди эътиборни Баҳром Гўр сюжетининг халқ дostonида қандай бадиий талқин қилинганлигига қаратайлик. Халқ дostonида ҳамсачилик анъанасининг машҳур сюжетларидан бири асос бўлганлиги шубҳасиз, аммо бахши унга фольклорга хос ижодий услубда ёндашган ва Баҳром билан боғлиқ мотивларни ўзига хос тарзда, янгича талқин қилган.

Ҳар иккала асарнинг муштарак нуқталаридан бири асосий қаҳрамоннинг ижтимоий келиб чиқиши билан боғлиқ бадиий лавҳалардир. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonида Баҳром Ажам мулкининг подшоси сифатида тасвирланса, Фозил шоир вариантыда Рум подшоси Хисрав шоҳнинг ўғли, навқирон шаҳзода қиёфасида гавдаланади.

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - М., 1947. - С.286.

Кўриниб турибдики, мумтоз адабиёт сюжетиға мурожаат қилган халқ бахшиси ўзи танлаган дostonнинг асосий воқеалари йўналишини сақлаган ҳолда уларни бироз содалаштирибгина қолмасдан, қаҳрамонларнинг номларини, эпик жой атамаларини ҳам ўзгартирган.

Ёзма ва оғзаки анъанада яратилган Баҳром сюжети асосида иккала дostonдаги ўхшаш жиҳатлардан бири — Баҳромнинг овға ниҳоятда ўчлигидир. Навоий «Сабъаи сайёр»идаги шоҳ Баҳром ҳам қулон овини жуда яхши кўради. Унга “гўр” (қулон) лақабининг берилиши ҳам шу ҳайвонни овлашға ниҳоятда ўчлиги билан боғлиқдир. Асарда тасвирланишича, шоҳ Баҳром ҳамиша ов қилиш ва қадаҳ-қадаҳ май ичиш билан вақт ўтказар, ов унинг жони-дили эди:

Иши ов овломоқта чекмак жом,
Тортибон жом, қилмоқ овға хиром.
Ов аро коми борча бодау руд,
Бодау руд аро нишоту суруд.
Гарчи жуз жом дам-бадам чекмай,
Адл қонунидин қадам чекмай.
Овдаким, шер қилди гўрға зўр,
Зўр ила шер уйини айлади гўр (74-бет).

Дoston сюжетининг асосий воқеалари ҳам бевосита шоҳ Баҳромнинг овға жўнаши тасвири билан бошланади.

Фозил шоирдан ёзиб олинган «Баҳром ва Гуландом» дostonидаги ёш шаҳзода Баҳром ҳам овни жонидан ортиқ яхши кўради. Дostonда тасвирланишича, тўққиз ёшға кирган Баҳром “шамшир-пўлатни белига бойлаб овға талаб қилиб, ёйни эгарнинг қошиға солиб, қўрамтани ёниға бойлаб” шикорға жўнайди.

«Сабъаи сайёр»да тасвирланишича, Баҳром овға чиққанида уларға бир шер ҳамла қилади. Аммо жасур ва баҳодир Баҳром шер билан мардларча олишиб, унинг уясини гўрға айлантиради. Ана шу мотив Фозил Йўлдош ўгли айтган дostonда ҳам мавжуд. Бир куни овға бораётганда Баҳромға бир йўлбарс ҳамла қилиб қолади. Овға чиққан барча сипоҳилар кўрқиб, орқаға тисарилдилар. Улар Баҳромға қараб:

Ушбу дамдан ўзға дамни дам деманг,
Мана йўлбарс дебон сира гам еманг,
Бу Баҳромни йўлбарслардан кам деманг,
Душман бўлса кесиб бағрин тузлайман,
Аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман,¹

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - М., 1947. - С.286.

деб жавоб беради. Шундан кейин Баҳром йўлбарс билан олишиб, унинг думидан тутиб, осмонга отиб юборади.

Ҳар иккала асарда ҳам мавжуд бўлган бу мотив *биринчидан*, адабий муштаракликнинг ёрқин намунаси бўлса, *иккинчидан*, қаҳрамонларнинг синаб кўрилиши лавҳасининг эпик талқини сифатида асарга киритилган сюжет элементи ҳисобланади.

«Сабаи сайёр» ва «Баҳром ва Гуландом» дostonлари сюжетининг яна бир муштарак нуқтаси қаҳрамонларнинг соҳибжамол қиз тўғрисидаги маълумотни ов воситасида билиб олишлари мотивидир. Айнан мана шу ов баҳонасида уларнинг ҳар иккалови гўзал қиз ҳақидаги хабарни эшитадилар. Навоий дostonида тасвирланишича, қулон овига чиққан Баҳром бир тепаликнинг устида дам олиб ўтирганида узоқдан шитоб билан келаётган бир кишига кўзи тушади. Уни ўз ҳузурига чақиртириб келиб суҳбат қуради. Шунда шоҳ Баҳром унга «Эй, жаҳондаги ҳамма жойларни қадам-бақадам кезиб чиққан, балки бу жаҳондан қўлини ювиб, тарки дунё қилган зот! Савол-жавобингдан, каломингдан, унинг устига, сарсари шамол каби юришингдан маълум бўлиб турибдики, сен кўпгина илмлардан хабардорсан, дунёнинг ҳамма ерида бўлгансан ва кўп нарсаларни кўргансан. Илтимос қиламан, ўзинг кимсану ҳол-аҳволинг қанақалигини баён эт, ҳамма кўрган-кечирганларингни бизга аён эт!»-дейди. Бу йўловчи чинлик машҳур мусаввир Моний бўлиб чиқади. У Баҳром шоҳга ажойиб қўшиқ куйловчи гўзал қиз Дилоромнинг таърифини етказди:

Онча эрмас эди булар бори
Ким, чу қилдим гузар Хито сори.
Тожире етти моли ҳаддин кўп,
Моли кўп тожире ададдин кўп.
Дур ила лаъли баҳру кон чоғлиқ,
Қадри юз хожаи жаҳон чоғлиқ.
Лек бир дур бўлуб анга рўзи,
Қайси дур, моҳи мажлисафрўзи.
Маҳваши лубати хитойизод,
Кўруб андин Хитоу Чин бедод.
Хуснига одами нишон бермай,
Киши кўрмай аники, жон бермай.
Кўрган ўлмакка қилмаса оҳанг,
Вой ул дамки, олса илгига чанг.
Чанги чун жонфизо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса.
Кўрса ёхуд эшитса ким они,
Қолмағай бир, гар ўлса минг жони (85-бет).

Моний ана шундай таърифлаганидан кейин шоҳ Баҳромнинг олдига Дилоромнинг суратини кўяди. Подшо уни кўриб, ошиқ бўлиб қолади.

«Баҳром ва Гуландом» достонида ҳам шаҳзода Баҳром гўзал малика Гуландомнинг таърифини ов баҳонасида учратиб қолган мўйсафид Кўҳан чолдан эшитади ва унинг уйидаги суратни кўриб қизга ошиқ бўлиб қолади.

Демак, қаҳрамоннинг гўзал қиз суратини кўриши, у ҳақда маълумот олиши ва маъшуқасини излаб сафарга отланиши тасвири деярли бир хил тасвирланган. Фақат қаҳрамонлар номлари ва бадиий талқин ўзгача, халқ достонида Баҳром ошиқ бўлган қизнинг номи Гуландом, Навоийда эса Дилором. Гуландом Чин подшосининг қизи, малика Дилором эса чинлик бир савдогарнинг қизидир.

Гўзаллар ҳақида хабар берган даракчиларнинг номи ва тақдири ҳам ўзига хос тасвирланади: Навоий достонида Моний рассом бўлса, халқ достонида 750 яшар Кўҳан чол ишқ дардида куйган ошиқ сифатида тасвирланади. Лекин халқ достонида фольклорга хос шартлилик мавжуд. Масалан, Кўҳан чолнинг ёши масаласини олайлик. Китобхон айтиши мумкинки, Гуландомни кўриб ошиқ бўлган Кўҳан чол бир умр ишқ дардида ўртаниб юрган бўлса, у ҳолда қизнинг ўзи ҳам у билан тенгдош бўлиб, кампирга айланиб қолган бўлса, унинг нима гўзаллиги қолади деб. Бу ерда халқ оғзаки ижодига хос бўлган бадиий шартлиликни эътиборга олиш керак. Чунки халқ дostonларида эпик вақт ва макон, персонажларнинг ёши доим шартли бўлади. Бу ерда кўрсатилган вақт ва макон кўрсаткичларини биз амалда қўллайдиган реал астрономик бирликлар билан тенглаштириб бўлмайди. Фантастика ва хаёлий уйдирмаларнинг чеки бўлмаганидек, халқ яратган ижод дурдоналарининг моҳияти ҳам ишонарли қилиб тасвирланган.

Лекин шуниси қизиқки, халқ достонидаги Кўҳан чол образини Навоийнинг Моний образи билан яқинлаштирадиган яна бир бир муҳим деталь мавжуд. Достонда тасвирланишича:

Гуландомдай қизни кўрдим,
Мен ҳам унга ишқим тушиб,
Неча вақтлар унда ётдим,
Суратини ясаб олдим...(27-28-бетлар).

Бундан шу нарса англашиладики, иккала дostonдаги эпик хабарчи образларининг ўзаро муштараклиги уларнинг ҳар иккови ҳам рассом эканлигидир. Бизнингча, Фозил шоир куйлаган «Баҳром ва Гуландом» дostonининг дастлабки вариантларида мусаввир образи бўлганга ўхшайди. Ёки Кўҳан чолнинг ўзи рассом бўлганлиги айтилган бўлса,

ажаб эмас. Достонда «...суратини ясаб олдим», дейилиши бежиз эмас, назаримизда. Гўзал қизнинг расмини Моний рассом бўлганлиги учун чизган бўлса, Кўҳан чол бўлса, ошиқлиги учун чиздиради.

Халқ достонида Баҳромнинг Гуландомни излаб боришлари, қиз билан йигитнинг ишқий саргузаштлари, Баҳромнинг жангу-жадаллари тасвири «Сабъаи сайёр»га ўхшамаган ҳолда кенг баён этилади. Бу достонда Баҳром билан Гуландом ўртасидаги муносабатлар ўзоро тенглик ва муҳаббат асосида қурилган бўлса, «Сабъаи сайёр»да эса Баҳром бир йиллик бож-хирож эвазига Дилоромни қўлга киритади.

Халқ достонидаги Баҳром образи шуҳратпараст, манқурт, худбин подшо эмас, балки адолатли, навқирон, қўрқмас шаҳзода, севгига содиқ йигитдир. Бахшилар унинг баҳодирлигига, қаҳрамонона ҳаракатларини тасвирлашга алоҳида эътиборни қаратганлар. Шунинг учун ҳам, бахшиларга хос индивидуал хусусиятлар ўз таъсирини ўтказган. «Баҳром ва Гуландом» достонининг ниҳояси ҳам жуда оптимистик руҳда яқунланган. Достон «Баҳром ва Гуландом» севгисининг тантанана қилиши, шодиёналик, тўй тасвири билан яқунланган. Навоий эса достонида қилмишлари ҳаддан ошиб кетган Баҳромни ер ютади.

Халқ достонида Баҳром Гуландом (Дилором) ҳақидаги хабарни билгач, воқеалар бутунлай бошқача ўзанда ривожланади. «Сабъаи сайёр»да Баҳром Дилоромни даштнинг биёбонига ташлаб кетгач, унинг хабарини Баҳромга етказиш учун етти иқлимдан келган етти мусофирнинг етти ҳикояси берилади. Ҳикояларнинг ҳар бири мустақил сюжетга эга. Уларни Баҳром ва Дилором саргузаштидан иборат қолипловчи сюжет ўз атрофида бирлаштиради. Халқ достонида эса, қолипловчи сюжет ҳам йўқ, бунинг ўрнини Баҳромнинг Гуландомга эришиш йўлидаги жангу-жадаллар эгаллайди. Бу ҳол халқ достонининг мустақиллигини таъминлаган.

Шундай қилиб, халқ бахшилари ўзларининг «Баҳром ва Гуландом» достонлари орқали анъанавий Баҳром сюжетини яна бир янги, оригинал асар билан бойитдилар.

ХОТИМА

Маълумки, миф қадимги одамнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсон, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудлар ва илоҳлар тўғрисидаги эътиқодий қарашларни ўз ичига олган. Ҳали ўзини табиатдан ажратиб олмаган қадимги одам ўз атрофидаги моддий мавжудликнинг пайдо бўлиш сабабларини мифологик тасаввурлар воситасида изоҳлашга, тушунтиришга ҳаракат қилган. Миф қадимги одамнинг воқеликка бўлган онгсиз ҳиссий муносабати ифодаси бўлиб, табиат ва жамият ҳаётининг турли қирралари моҳиятини тушунтирувчи энг қадимги тасаввурлар силсиласидир. Мифологик тасаввурлар муайян воқелик моҳиятини ҳаёлий уйдирма воситасида изоҳласа-да, миф яратилган ва оммалашган жойида ўз ижодкори ва ижрочилари томонидан ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатида қабул қилинган.

Қадимги одамнинг олам ҳақидаги тасаввурларини ўзида жамлаган, унинг дунёқарашини ифодалаган ва авлоддан-авлодга етказишга мўлжалланган мифларнинг оммалашуви усуллари ҳам турлича бўлиб, асосан жонли оғзаки ижро орқали, яъни сўз воситасида ҳикоя қилиб берилган. Яъни, миф афсона жанрининг бадиий шакли асосида баён этилган.

Мифологик тасаввурлар тизими ибтидоий удум ва маросимларнинг мағзини ташкил этувчи рамзий хатти-ҳаракатлардан иборат ритуал ўйинлар сифатида ҳам намоёниш қилинган. Қадимги тасаввурлар асосида яратилган осори атиқалар ҳамда халқ ҳунармандчилиги буюмларидаги рамзий чизгиларда ҳам мифик сюжетлар акс эттирилган.

Аждодларимизнинг олам, табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаёт хусусидаги қадимий фантастик тушунчаларини ўзида акс эттирган мифлар қуйидаги турларга бўлинади: 1) **ибтидо ҳақидаги мифлар** (оламнинг яратилиши ва ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги мифлар); 2) **самовий мифлар** (осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар); 3) **антропогеник мифлар** (ғайриоддий хислатга эга бўлган афсонавий паҳлавонлар ҳақидаги

мифлар-масалан, Геракл, Гильгамеш, Одами Од, Ҳубби каби паҳлавонлар ҳақидаги мифлар); 4) **культ мифлари** (муайян эътиқодий инончлар билан боғлиқ мифлар, масалан, ҳосилдорлик култи, сув култи, ўсимлик култи, олов култи ҳақидаги мифлар); 5) **этногенетик мифлар** (уруғ-қабилаларнинг келиб чиқиши билан алоқадор мифлар; масалан, 92 ўзбек уруғларининг пайдо бўлиши ҳақидаги миф); 6) **календарь мифлар** (йил, ой, кун ҳисоби билан боғлиқ мифлар-масалан, аямажуз, аҳман-дахман, чилла, тўқсон ҳисоби билан боғлиқ мифлар); 7) **эсхатологик мифлар** (оламнинг интиҳоси ҳақидаги мифлар-масалан, охир замон тўғрисидаги миф).

Инсоният маънавий тараққиётининг илк босқичи сифатида муҳим амалий аҳамият касб этган мифология ибтидоий маданиятнинг негизи, оламни идрок этишнинг асосий воситаси, бадиий тафаккурнинг ибтидоси ҳисобланган. Мифологиянинг асосини қадимги одамнинг коинот, табиат, инсон, само жисмлари, нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги асотирлар ташкил этади.

Мифологиянинг архаик қатлами қуёш, ой ва юлдузлар тўғрисидаги шамсий, қамарий ва астраль мифлар, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги самовий мифлар, одамзотнинг яратилиши ҳақидаги антропогеник мифлар, қадимги эътиқодий қарашларни ўзида ифода этган тотемистик, анимистик ва культ мифларидан ташкил топган. Деҳқончилик маданияти юксак даражада ривожланган худудларда эса табиий-иқлимий ўзгаришларнинг рамзий-метафорик талқинлари асосига қурилган тақвимий (календарь) мифлар ва ўлиб-тирилувчи табиат культлари ҳақидаги мифлар кенг тарқалган. Хусусан, Осирис (қадимги Миср), Адонис (Финикия), Дионис (Юнонистон), Сиёвуш (Ўрта Осиё) ҳақидаги мифологик сюжетлар шу тариқа юзага келган. Ўзининг илк тараққиёт босқичида энг содда ибтидоий инончлардангина иборат бўлган мифология инсоният тафаккурининг тадрижий ривожи давомида олам, жамият ва табиат ҳақидаги асотирий сюжетлар, мифик образ ва тасаввурлар силсиласини ўз ичига олган мукаммал тизимга айланган.

Ижтимоий онгнинг анимизм, тотемизм, фетишизм каби қадимий шакллари мифология билан чамбарчас боғлиқдир. Ибтидоий дунёқараш тизими сифатида шаклланган мифология қадимги диний эътиқодларнинг илк куртаклари, аждодларимизнинг фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари, олам ва одам ҳаётига доир энг содда илмий талқинлар, воқеликни онгсиз-ҳиссий англаш асосига қурилган рамзий-метафорик образлар, шунингдек, сўз санъати, маросимлар тизими ва мифологик тафаккурнинг турли хил шаклларини ўз

ичига қамраб олган. У қадимги одамнинг борлиқ оламини идрок этишга доир тасаввур ва қарашларини ўзида жамлаган изчил тизим сифатида ибтидоий мафқуранинг етакчи гоёси бўлиб хизмат қилган. Мифология ибтидоий инсоннинг илмий, диний, фалсафий ва бадиий қарашларини ўзида мужассамлаштирган синкретик ҳодисадир. Шу боис мифология фольклор, ёзма адабиёт, санъат ва маънавий қадриятларнинг шаклланиши учун илк замин вазифасини ўтаган.

Эзгулик кучларининг хаос-зулматни ўзига макон қилган ёвузликка қарши курашини ўзида акс эттирган қадимги мифлар бадиий тафаккурнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Воқеликни эстетик категория сифатида идрок этиш ҳамда бадиий сўз воситасида талқин қилиш анъанаси келиб чиққач, қадимги мифларнинг асосий қисми сўз санъатининг турли жанрларига сингиб кетган. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётидаги кўплаб эпик сюжет ва анъанавий мотивларнинг генетик илдизлари бевосита мифик тасаввурлар қатламига бориб тақалади. Мифлар «Авесто», «Илиада», «Рамаёна», «Шоҳнома», «Калевала», «Алпомиш», «Гўрўғли» каби буюк бадиий ёдгорликларнинг яратилишида ҳам салмоқли ўрин тутган.

Қадимги мифологик тасаввурлар ва асотирий сюжетлар бадиий тафаккурнинг шаклланиши ва тараққиётида ўзига хос сарчашма вазифасини ўтаганлиги учун ҳам халқ оғзаки бадиий ижодиёти, ёзма адабиёт ва санъат асарларидаги мифологик негизга эга бўлган кўплаб асотирий персонажлар учрайди. Мифик тасаввурлар асосида келиб чиққан бундай образлар халқ хаёлотини ва воқеликни фантастик талқин қилиш анъанасинининг мевасидир. Мифологик образлар муайян воқеа-ҳодисанинг жонлантирилган тимсолий ифодаси бўлиб, воқеликнинг моҳиятини метафорик, рамзий ва истиоравий ҳолатда ўзига кўчиради ва унинг шаклий тажассуми ҳисобланади.

Мифологик образлар ибтидоий бадиий уйдирма-фантазия маҳсули бўлиб, коинот, табиат ва жамиятдаги турли-туман ҳодисалар, қадимги одам тасаввурида мавжуд бўлган ғайриоддий кучларнинг келиб чиқиш сабабларини изоҳлашга хизмат қилган. Бадиий тафаккур шакллангач, қадимги мифологиянинг таркибий қисми саналган асотирий образлар адабиёт ва санъатга кўчган. Ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг асарлари, «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Рустамхон» ҳамда «Гўрўғли» туркумига мансуб дostonлар, ўзбек халқ афсоналари ва эртақларидаги мифологик образлар шулар жумласидандир. Фольклор ва ёзма адабиётдаги мифологик образлар бадиий талқиннинг тўлақонли чиқиши ҳамда поэтик тафаккурнинг кенг қамровлилигини кўрсатиш вазифасини бажаради.

МУНДАРИЖА

Адабиёт – эзгулик тантанасига ишонч (<i>А.Мусақулов</i>).....	
Кириш	
«АВЕСТО» ВА ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ	
«Авесто» мифологияси ва ўзбек халқ ижоди.....	
Ўзбек фольклорида Гавомард образи.....	
«Хубби» образининг мифологик асослари.....	
Аранжа бобо культининг қадимий илдишлари.....	
Ўзбек мифологиясида аранглар образи.....	
Хоразмда Аждар бобо култи.....	
«Vata» ва Ҳайдар – шамол маъбуди	
«Ашшадарози» ўйинининг «Авесто»даги илдишлари	
«Қизил гул» сайлининг этнофольклористик таҳлили.....	
«Қозон тўлди» - қадимий удум.....	
МИФ ВА ЁЗМА АДАБИЁТ	
Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати.....	
Миф ва унинг Алишер Навоий ижодиётидаги ўрни.....	
Алишер Навоий ижоди ва «Авесто» мифологияси.....	
«Яда тошига қон етгач» ёки «ёмғир тоши» ҳақида афсона.....	
«Тилар кўнглим қуши анқо»	
Хорут билан Морут образи	
«Фулки, маъвоси биёбон эрур»	
Ўзбек халқ афсоналарида «Шоҳнома» мотивлари	
ФОЛЬКЛОР ВА АДАБИЁТ	
«Сабъаи сайёр» достонида самовий мифлар	
«Сабъаи сайёр» достонида мифологик образлар	
«Сабъаи сайёр» достони ва фольклор анъаналари.....	
«Сабъаи сайёр» ва «Баҳром ва Гуландом».....	
Хотима	

Муҳаррир *А.Мусақулов*
Бадий муҳаррир *А.Турсунов*
Техник муҳаррир *Т.Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *З.Жалилова*

Босишга 14.10.2006 йилда рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16.
Ҳажми 11,25 б.т. Адади 500 нусха. Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма №167. Шартнома №88/3.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси
Тошкент, Ҳ.Сулаймонов кўчаси, 33